

शिल्पस्थापत्यना ग्रंथप्राप्तिस्थान

Shilpa Books Will be, Available At
Padmasbry PRABHASHANKER O. SOMPURA
ARCHITECT SHILP-VISHARD
3 Pathik Society. Behind S. P. Colony
AHMEDAABAD-13.

१ बलवंतराय पी. सोमपुरा

(1) B. P. Sompura

३ पथीफ सोसायटी, अहमदाबाद-१३.

3, Pathik Society, AHMEDABAD-13.

२ नृन एम त्रिपाठी बुकसेलर

(2) N. M. TRIPATHI & CO.

प्रिन्सेस स्ट्रीट, मुंबई-२.

Princes Stret. BOMBAY-2.

मूल्य : रु. २५ पोस्टेज पृथक्

PRICE Rs 25

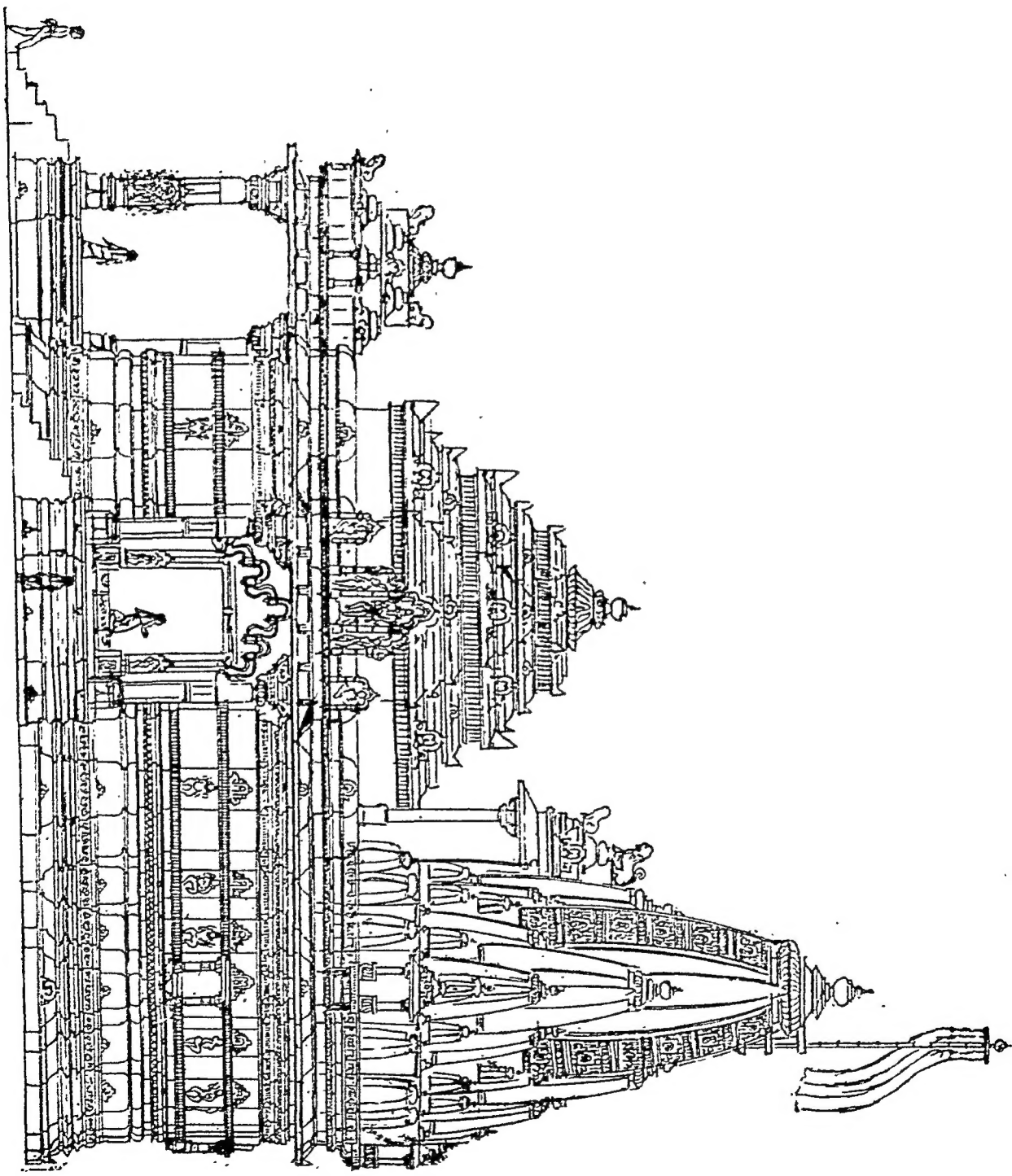
मुद्रक :

श्री मणिलाल छगनलाल शाह

नवप्रभात प्रिन्टिंग प्रेस,

वीकांटा, अहमदाबाद-१

શ્રી વિશ્વકર્મા પ્રણીત વાસ્તુવિદ્યાયાં જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાર્ણવ
રાજસ્થાન અને ગુજરાતની સમવિષમતા

પૂર્વાર્ધ

રાજસ્થાન પ્રતમાં		ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર પ્રતમાં	
૧ આયત્તવાધિકાર	૧૪	૧ આયત્તવાધિકાર	૧૪
૨ પુરુષસ્યાધિકાર	૧૦	૨ પુરુષસ્યાધિકાર	૧૦
૩ જગતી લક્ષણાધિકાર	૩૪	૩ જગતી લક્ષણાધિકાર-તોરણાધિકાર	૩૪
૪ આડથર પીઠાધિકાર	૧૧	૪ આડથરાધિકાર	૨૩
૫ પ્રાસાદોદયમાન મંડોવરાધિકાર	૫૧	૫ મંડોવરાધિકાર (ગર્ભગૃહ સમાવિષ્ટ છે)	૬૩
૬ ગર્ભગૃહાધિકાર	૧૭	૬ દ્વારમાન શાખાધિકાર	૬૬
૭ દ્વારમાનાધિકાર-દ્વાર શાખા	૪૯	૭ દેવતાદિમુખાધિકાર	૧૭
૮ દેવતા દિગ્મુખાધિકાર	૧૩	૮ દેવતા દ્રષ્ટિ પદસ્થાપનાધિકાર	૨૭
૯ દેવતા દષ્ટિ-પદસ્થાપનાધિકાર	૨૨	૯ શિશ્વરાધિકાર	૧૦૫
૧૦ શિશ્વરાધિકાર	૬૧	૧૦ મેરવાદિ મંડપાધિકાર	૫૧+૫૫
૧૧ મેરવાદિ મંડપાધિકાર	૫૧	૧૧ સંવરણાધિકાર	૩૪
(સંવરણાધિકાર હુપ્ત)		(રાજસ્થાનથી વિશેષ છે)	
૧૨ કૂર્મશિલાધિકાર	૧૫	૧૨ કૂર્મશિલાધિકાર	૧૬
૧૩ રાજલિજ્ઞાધિકાર	૨૬	૧૩ રાજલિજ્ઞાધિકાર	૨૫+૪૦
૧૪ વાળલિજ્ઞાધિકાર	૩૫	૧૪ વાળલિજ્ઞાધિકાર	૬૦
	૪૮૫		૭૦૮

અથ દીપાર્ણવ ઉત્તરાર્ધ

અનુક્રમમણિકા

પૃષ્ઠ		પૃષ્ઠ	
૧૫ પૂજાધિકાર	૧	૨૦ સુલ્યાયતનધિકાર	૬૬
૧૬ વાસ્તુલક્ષણમર્માધિકાર	૩	૨૧ વારુણ્યધિકાર	૬૮
૧૭ આયત્તનાધિકાર	૧૭	૨૨ જિર્ણોદ્ધાર	૭૦
૧૮ જલાશ્રયાધિકાર	૪૯	૨૩ કીર્તિસ્તંભાધિકાર	૭૧
૧૯ કપિલિલક્ષણ	૫૬		

પ્રસ્તાવના

ત્રેતાયુગમાં માનવી વન પર્વતો સંગેવર અને નદીઓને વનરાણમાં દેવોની સાથે વિહાર કરતા અને ઠંડપવૃક્ષથી ઈચ્છીત ભોગ પદાર્થો મેળવતા ત્યારે ઠંડપવૃક્ષ અલ્પ થયા ત્યારે અન્ય વૃક્ષો નીચે વાસ પર્ણકૃટિ બાંધી કરવા લાગ્યા. પછી સામુદ્રયુક્ત ગામ વસાવી અન્નાન્ન ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. વાયુ-વર્ષા-તાપ અને શીતતાથી મુરશીત રહેવા સારું ઇંદ્ર સૂર્ય, વાયુ, અગ્નીની, સ્તુતી કરી વજ્રપાતથી ભયવા કરતા.

ભારતીય શિલ્પ સ્થાપના વાસ્તુ વિદ્યાના તલસ્પર્શી અભ્યાસ માટે તેના પૂર્વાચાર્ય ક્રમિયુનીઓએ રચેલા ગ્રંથો સાધન રૂપ છે. પુરાણ કાળના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થતા નથી. અગ્નીપુરાણમાં તેર ગ્રંથોની સુચી આપેલ છે. ઇ. સ. પછીના ગ્રંથોમાં ઉપરોક્ત સૂચીના અવતરણો છુટા છુટા પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશ્વકર્મા પ્રકાશ. ઉત્તર ભારતનો શિલ્પ ગ્રંથ છે. કાશ્યપશિલ્પ, અને માનસાર એ ગ્રંથો દ્રવિડ શિલ્પને લગતા છે. પુરાણમાં મત્સ્યપુરાણ-અગ્નિપુરાણ ભવિષ્યપુરાણ વિષ્ણુ ધર્મોત્તર પુરાણમાં કેટલાક અધ્યાયો શિલ્પ વિષયના છે તાંત્રીકગ્રંથોમાં અને નીતિશાસ્ત્રોને ન્યેતિપત્રા અને વિધિવિધાન ગ્રંથોમાં થોડું શિલ્પ સાહિત્ય મળે છે. પાંચમી સદીના બૌદ્ધસંહિતા અને શુકનિતી અને અન્ય નીતિશાસ્ત્રોમાં સપ્તમી સદીના લક્ષણ સમુચ્ચય ઉત્તર ભારતના શિલ્પને લગતો છે તે નેપાળમાં પ્રકાશીત થયેલ છે. વળી સાતમી સદીના વાસ્તુતિલક ગ્રંથ કેશવ દેવ નામે વિદ્વાને પશ્ચિમ ભારતના શિલ્પને કીયાને લગતો છે.

વાસ્તુશાસ્ત્રના જુદા જુદા અંગો છે. ભવન, રાજમહેલ, દેવપ્રાસાદ, નગર, દુર્ગ, જળાશ્રયો, કુંડો, વાવો, એ સર્વ સ્થાપત્ય. આ સર્વને લગતું સુંદર રચના મૂર્તિ સ્તંભો તોરણો, ગવક્ષો, દુર્ગદ્વાર, વગેરે સુશોભનને શિલ્પ કહે છે. કે ઉત્કૃષ્ટ શિલ્પને શિલ્પ કહ્યું છે. પ્રથમ સ્થાપત્ય અને તે અંગેનું સુશોભન એ શિલ્પ એ રીતે શિલ્પ અને સ્થાપત્યની વ્યાખ્યા બાણવી.

નવમી દશમી સદી સુધીના સ્થાપત્યોની રચના અને તે કાળ પછીની રચનાઓમાં થોડું અંતર છે. પ્રાચિન સ્થાપત્યોને અવલંબીને દશમી અગીયારમી સદીના શિલ્પ સ્થાપત્યના ગ્રંથોની રચના થઈ તે પહેલાના સ્થાપત્યોથી થોડી પૃથક શૈલી થઈ તેમજ વિશેષ અલંકૃત થવા લાગી.

પ્રાસાદનું પીઠકામદ પ્રકારનું થતું. તેના સ્થાને ગજ, અશ્વ-નર પીઠવાળું મહાપીઠ અલંકૃત થયું મંદિરની બાહ્ય દિવાલો જે મંડોવર કહેવાય છે તે વિશેષ ઘાટ અને દેવ દેવોંગના, દીગ્પાલો આદિના સ્વરૂપો થવા લાગ્યા નવમી સદી સુધી શીખરો વિશેષ કરીને એકાકીક થતાં તેના સ્થાને પંચાંડી-નવાંડી અને સહસ્ત્ર અંડકોવાળા શીખરો થવા લાગ્યા.

આ બધી શીલ્પીઓની બુદ્ધિ વિકાસની કૃતિનું પરિણામ છે. તેને લગતા યમ નીયમો ઘડાવા લાગ્યા. અગ્યારમી સદી પછીનું શિલ્પ સાહિત્ય વર્તમાન કીયામાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

પરમ પૂજ્ય-પૂજ્યપાદ અત્તોપકારી માતા પિતાને સમર્પિત

સ્વ. પૂજ્ય પિતાશ્રી આયરભાઈ ભવાનંદ સોમપુરા

જન્મ : વિ. સં. ૧૯૧૧

સ્વર્ગયાત્રા : વિ. સં. ૧૯૮૭

કોંગ્રેસ કમિટી પ્રમ અભાષકોંગ્રેસ

સ્વ. પૂજ્ય માતૃશ્રી દીપકુંવરબા

જન્મ : વિ. સં. ૧૯૧૩

સ્વર્ગયાત્રા : વિ. સં. ૧૯૭૮

સ્વ૦ નેવટીયાજી અને શ્રીમતી નેવટીયાજી સાથે પ્રભાશંકર સોમપુરા થાણા કલ્યાણ
ખીરલા મંદિર

મૂર્તિશાસ્ત્ર સંબંધમાં ત્રીજીથી છઠ્ઠી સદી સુધીના ગુપ્ત કાળના જે સુંદર શિલ્પને મૂર્તિઓ થતી તેમાં કમરા વિશેષતા નથી થઈ થોડો ફેર પડેલો છે.

પ્રારંભમાં ઈંટ કાષ્ટના અલ્પ જીવી પદાર્થોના સ્થાપત્યો થતાં હશે તેથી જ તેના અવશેષો આપણને ઉપલબ્ધ થતા નથી. પ્રારંભમાં પ્રયોગો થવા લાગ્યા વેદીક, બૌદ્ધ અને જૈનોની ગુફાઓ દેશના પૃથક્ પૃથક્ ભાગમાં કોતરાવાનો પ્રારંભ થયો છે. જ્યાં પહાડો કોતરી શકાયા ત્યાં ગુફાઓ થઈ શકી શકુ જ્યાં જેવા પવિત્ર પર્વતમાં ગુફાઓ કોતરી શકાય તેવા પાષાદ અગ્યારમી સદી સુધી મળેલો નહિ. સૌરાષ્ટ્રમાં તળાજ અને ઉના પાસે સાણાના પહાડોમાં ગુફાઓ કોતરાઈ, -વલ્લીપુરમાં બૌદ્ધોત્તુ પ્રાગલ્ભ્ય હતું ત્યાં નજીક નાના પહાડો ગુફાઓ કોતરાવવા લાયક ન હોવાથી ગુફાઓ ન કોતરાઈ.

ગુજરાતમાં સ્થાપત્યને લાયક પાષણ ધ્રાંગધ્રા, હીમતનગર, પોરબંદર, તળાજ પાસે બાંલોર કાટકડો ગોંડળ રાજ્યમાં લાઈમ સ્ટોનની ખાણો છે સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્ર કીનારો લાઈમ-સ્ટોનથી ભરેલો છે તેમાંથી અને જુનાગઢથી ખેલાના નાના પથ્થરો મકાનમાં ઉપયોગી મળે છે અલાવાડમાં સેન્ડસ્ટોનની ખાણો છે કચ્છમાં હલકો સફેદ અને પીળા માર્બલની ખાણો છે સૌરાષ્ટ્રમાં ગોપનાથ પાસે ઉના પાસે ને કેશોદ પાસે પીળો માર્બલ નીકળે છે. અંબાજી પાસે આરાસુરના ડુંગરોમાં ઉત્કૃષ્ઠ આરસની ખાણો છે. ત્યાં મધ્યમ કોટીના આરસ પણ નીકળે છે. શીહોર પાલીતાણા તરફ ગ્રેનાઈટસ્ટોન ન મળે છે પરંતુ તેમાં ઘાટ કામ થતું નથી.

શિલ્પી વર્ગ-પશ્ચીમ ભારતમાં સોમપુરા શીલ્પીઓ સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ ગુજરાત મેવાડ રાજસ્થાનમાં વસે છે. તેઓમાંના વિદ્વાનો પાસે પ્રાચીન હસ્ત લીખીત ગ્રંથોનો સંગ્રહ હોય છે. તેઓ મંદિરાદિની રચના કરે છે તેઓ ગ્રાહણ કુળના શિલ્પીઓ છે.

પૂર્વ ભારતમાં ઓરિસામાં મહારાણા-મહાપાત્ર શીલ્પીઓ છે. તેઓ પાસે શીલ્પના હસ્ત લીખીત ગ્રંથો હોય છે તેઓ મંદિરોને મૂર્તિઓ બતાવે છે. તેઓ ક્ષત્રીય કુળના હોય તેમ લાગે છે.

દક્ષીણ ભારતમાં તામીલનાડુમાં વિશ્વકર્મા આચાર્ય શીલ્પીઓ છે કર્ણાટક આંધ્ર મહારાષ્ટ્રમાં પંચાનન શીલ્પીઓ રહે છે. મહીસુર તરફ શીલ્પીઓ શિલ્પ વિષયને મૂર્તિ વિષ. થતું જાણે છે. મધ્ય ભારતમાં ખજુરાહોમાં નવમીથી તેરમી સદી સુધી આરસો વર્ષ શિલ્પીઓએ સેંકડો સુંદર કળામય મંદિરો મૂર્તિઓ કરી તે-કુશળ શીલ્પી વર્ગની હયાતિ મળતી નથી. સાતસો આઠસો વર્ષથી તે શિલ્પી વર્ગ લુપ્ત થઈ ગયા વિધર્મીઓના ધર્મ પરિવર્તને કે અન્યવ્યવસાયે તેઓ લાગી ગયા હોય. પંજાબ. બિહાર-બંગાળ સર હરદ્રાંત, સિંધ, આસામ, દીલ્હી પ્રદેશ, આસપાસ આદિ પ્રદેશોમાં શિલ્પના જ્ઞાતા વિધર્મીઓના કારણે જોવામાં આવતો નથી.

વિશ્વકર્માના માનસ પુત્રો જય. મય સિદ્ધાર્થ અને અપરાજિત નામે હતા કોઈ ગ્રંથમાં સિદ્ધાર્થના સ્થાને ત્વષ્ટાનું નામ આવે છે, ત્વષ્ટા લોહ કર્મમાં યંત્ર કર્મમાં કુશળ હતા.

જ્ય અને અપરાજિતના નામે વિશ્વકર્મા સાથેના સંવાદ રૂપ ગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે. કહેવાય છે કે ઘણા યુગ પહેલાં દ્રવિડને પ્રદેશ ભુસ્તર શાસ્ત્ર પ્રમાણે પાતાળ પ્રદેશ=અમેરીકા બેઠાયેલા હોતો વચ્ચે સમુદ્ર ન હતો ત્યારે મય શિલ્પીઓ અમેરીકાના મેક્સિકો પ્રદેશમાં વસેલા. આ કુશળ મય જાતિના શિલ્પીઓ ત્યાંના રીત રીવાજો હાલમાં પણ કેટલાક ભારતીય રીતના છે. અમેરીકામાં મેક્સિકન મય જાતિના શિલ્પીઓ હાલમાં પણ કુશળ એન્જિનીયર તરીકે ઓળખાય છે. આજ રીતે ભારતના શિલ્પીઓ પૂર્વ દેશ જવા સુમાત્રામાં જઈ વસેલા ત્યાં હાલપણ તેમણે મહાન સ્થાપત્યો ભારતીય શૈલીના ઉભા કરેલા જોવાયો આવે છે.

નવમી દશમી સદીમાં શિલ્પના મહાગ્રંથો ઉત્તમ પ્રકારના મહાપ્રાસાદોના સિદ્ધાંતો પર સંસ્કૃતમાં રચાયેલા હતા. શિલ્પીઓનો કેટલોક વર્ગ સંસ્કૃત ભાષાથી અજ્ઞાત હશે પરંતુ તેઓ શિલ્પના ક્રીયાત્મક જ્ઞાનમાં કુશળ રહ્યા પરંતુ ગ્રંથસ્થ જ્ઞાનના અભાવના કારણે એ છે કે તેવા મહાગ્રંથોમાં આપેલા મહાપ્રાસાદોના નિર્માણ કરાવનાર પણ ઓછા રહ્યા આથી શિલ્પના મહાગ્રંથો વૃક્ષાર્ણવ, ક્ષીરાર્ણવ, જયપૃચ્છા, વાસ્તુશાસ્ત્ર વાસ્તુ વિદ્યા, જેવા અમુલ્ય મહાગ્રંથોની અગત્યતા ઓછી જણાતા તે ગ્રંથોના પ્રકરણો વેરવિખેર થતા ગયા, કેઈ નિષ્ણાત શિલ્પી પાસે થોડું રહ્યું-કેટલાક હસ્ત લીખીત પુષ્તકાલયોમાં તેના છુટક છુટક પ્રકરણો વર્તમાનમાં મુશ્કેલીએ પ્રાપ્ત થાય છે.

બારમી સદીના અપરાજિત સૂત્ર જેવા થોડા ગ્રંથો શિલ્પીઓના સામાન્ય વ્યવહારમાં ઉપયોગી હોય તેવા ગ્રંથોનો સંગૃહ રહ્યા મહાગ્રંથો તો દુખ્યાપ્ય થઈ ગયા પંદરમી સદીમાં જે કેઈ શિલ્પ સંગ્રહ રહ્યો તે પણ અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં હતો તેથી પંદરમી સદીમાં અણહીલપુર પાટણના ભારદ્વાજ ગોત્રના સોમપુરા શિલ્પી સૂત્રધાર મંડનને સોલંકો કાળના શિલ્પ સ્થાપત્યથી પ્રભાવિત થઈ મેવાડના કુંભા રાણા એ મંડનના પરિવારને મેવાડ નિર્મત્રી ત્યાં વસાવ્યા સૂત્રધાર મંડન વિકાન હતો તેણે તે કાળના શિલ્પના અવ્યવસ્થિત ગ્રંથોનું સંકલન કરી, નવીન શિલ્પસાહિત્યની રચના કરી, પ્રાસાદ મંડન વાસ્તુમંડન રૂપ મંડન રાજવલ્લભ વાસ્તુસાર, દેવતા મૂર્તિપ્રકરણ વગેરે ગ્રંથોની રચના કરી શિલ્પસાહિત્યનો ઉદ્ધાર કર્યો,

દીપાર્ણવ-ક્ષીરાર્ણવ. જયપૃચ્છાવાસ્તુશાસ્ત્ર વાસ્તુવિદ્યા એ ગ્રંથોમાં અદ્ભૂત દશમી સદીથી સુધીની રચનાના છે. કેટલાક વિકાનો તેને પંદરમી સદીની કૃતિ માને છે કારણ કે તે ગ્રંથોમાં આવતા પ્રાસાદોના નામો વગેરે પંદરમી સદીનામાં સ્થાપત્યો રચાયા છે તેથી તેમાં માની રહ્યા છે. પરંતુ પીતા પછી પુત્રનો જન્મ હોય. ગ્રંથોના આધારે શિલ્પીની રચના શિલ્પીઓ કરે.

દીપાર્ણવ, વૃક્ષાર્ણવ, જયપૃચ્છા, અને વાસ્તુવિદ્યાના, અસ્તવ્યસ્તગ્રંથોનો પ્રકરણો જ્યાં સુધી આલીશ કે વર્ષથી પ્રયાસ કરી બની શકે તેટલા અધ્યાયો પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવાવામાં આવ્યો છે. તેમાં શ્રી મધુસુદન ઠાંકિએ મને ઘણીજ મદદ કરી છે તે માટે

તેમનો આભારી છું જો કે હું. અંથોમાં સેંકડો અધ્યાયો હશે, પરંતુ જે સાહિત્ય મળ્યું તેના વિષય કમો ગોઠવી પ્રકાશીત કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. ભવિષ્યમાં કોઈ વિદ્વાન આ અંથોના વધુ પ્રકરણો પ્રાપ્ત થાય તે તે કમખદ્ધ પ્રકાશીત કરશે તો મને ઘણો આનંદ થશે.

ત્રણસોઠ વર્ષ પહેલાના મારા પ્રપિતામહે રવહસ્તે લખેલ દ્વીપાર્ણવના ચૌદેક અધ્યાયનો લખેલ અંથ પ્રાપ્ત થયેલ. ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રની પ્રતોમાં વિશેષ કરીને ચૌદ જ અધ્યાયો મળે છે પરંતુ મારા સ્નેહી શ્રી રાજસ્થાનના અંપાલાલ મનરૂપજીના અંથોમાંથી પંદરથી બાવીશ અધ્યાયો પ્રાપ્ત થયા. તે ઉપરાંત ત્રેવીશમા અધ્યાય કીર્તિસ્થંભનો અધ્યાય અમારા પ્રાસ્તાવીક ધુટક પાનામાંથી પ્રાપ્ત થયો, આમ મળીને દ્વીપાર્ણવના નવ અધ્યાયો પ્રકાશીત કરતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે, આગળ દ્વીપાર્ણવ અંથના ૧૪ અધ્યાયો ઉપરાંત અન્ય સાહિત્ય સાથે છસોઠ પૃષ્ઠોનો અંથ સને ૧૯૬૦મા પ્રકાશીત કરેલ છે તેના અનુસંધાન રૂપે આ દ્વીપાર્ણવ ઉત્તરાર્ધ પ્રકાશીત કરી રહ્યો છું.

રાજસ્થાન અને ગુજરાતની પ્રતોમાં થોડા પ્રકરણોના ફેરફાર છે રાજસ્થાનની પ્રતમાં ગર્ભગૃહનો સ્વતંત્ર અધ્યાય છે, જ્યારે ગુજરાતની પ્રતોમાં તે પ્રકરણ મંડોવરાધિકારમાં સમાવેલ છે, જે રાજસ્થાનની પ્રતમાં આવેલ નથી, એટલે ચૌદ અધ્યાયની સંખ્યા મળી રહે છે વાસ્તુશાસ્ત્ર એ અર્થવેદનો ઉપવેદ છે શુક્રાચાર્ય કહે છે કે વિદ્યા અનંત છે અને કળા અસંખ્ય છે. પરંતુ મુખ્યત્વે વિદ્યા ણત્રીય અને મુખ્ય કલા ચોસઠ છે આ વિદ્યા અને કળાથી વ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે

જે કાર્યવાણીથી થઈ શકે તે વિદ્યા અને જે સુક-સુંગો પણ જે કાર્ય કરી શકે તેનું નામ કળા, શિલ્પ નૃત્ય ઇત્યાદિ સુક ભાવે થઈ શકે તેથી તેને કળા કહી છે.

મત્સ્યપુરાણમાં વાસ્તુશાસ્ત્રના અઠાર આચાર્યોના નામો આપેલા છે જૃહદ સાહિત્યમાં તેથી વિશેષ સાત ઋષિના નામો આપેલા છે. વિશ્વકર્માપ્રકાશના પ્રારંભમાં કહ્યું છે કે શિવે પ્રાચીન વાસ્તુશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પરાશર ઋષિને આપ્યું તેમણે જૃહદસ્થને અને જૃહદસ્થે. વિશ્વકર્માને આપ્યું વિશ્વકર્માએ જગતના કસ્યાણુ અર્થે લોકોમાં પ્રવર્તાવ્યું.

સ્કંધપુરાણમાં અષ્ટ વાપુમાના પ્રભાસના પુત્ર વિશ્વકર્માને પ્રજાપતિ સર્જક કહ્યા છે; તેઓ ભૂગુરુષિના ભાણેજ થાય.

અગ્નિ પુરાણમાં હજારો શિલ્પકળાના સર્જક તરીકે વિશ્વકર્માને ઓળખવાયા છે અનેક મનુષ્યોને આશ્રવીકા દેનારા છે ગરૂડપુરાણમાં અને રામાયણ મહાભારતમાં દેવોના પ્રખ્યાત શિલ્પિ કહ્યા છે.

સુવર્ણની લંકા અને શ્રી કૃષ્ણની દ્રારિકાની રચના અને પાંડવોના રાજમહેલનું નિર્માણ તેમણે કરેલું.

છટ્ટા મતુ ચાકુસના વંશમાં વિશ્વકર્મા પ્રગટ થયેલા છતાં વિશ્વકર્મ કયા કયા યુગમાં થયા તે પ્રશ્ન છે. પરંતુ પ્રત્યેક યુગમાં તેમના અંશરૂપે પ્રગટ થયેલા છે. વિશ્વકર્માના ચાર માનસ પુત્રો જય, મય, સિદ્ધાર્થ, અને અપરાજિત હતા. સિદ્ધાર્થને ત્વષ્ટાના નામે પણ ઓળખાવે છે તે લોહકર્મ યંત્રકર્મમાં પ્રવિણ ગણતા સ્કંધપુરાણના પ્રભાસ ખંડમાં સોમપુરા શિલ્પિ ઉત્પતિ શિલ્પકર્મના જ્ઞાતા સોમપુરા વિશ્વકર્મા સ્વરૂપ પુરાણોમાં કહ્યા છે. શ્રી સોમનાથજીની આજ્ઞા વડે વિશ્વકર્માના અતુગામી પાપાણુ કર્મના કર્તા ચોરાશીકળાના જ્ઞાતા ચોરાશી બ્રાહ્મણોમાં સોમપુરાને પુરાણોમાં વર્ણવ્યા છે જુદા જુદા ઠાળમાં અને વર્તમાનમાં વિશ્વકર્મા પ્રગટ થયા તે શિલ્પ સ્થાપત્યાદિ કળા કીયાના જ્ઞાતા વિશ્વકર્મા રૂપ જ જાણવા.

ઈસ્વીસનની પાંચમી શતાબ્દીમાં માળવાના મંદસોરના શિલાલેખમાં લાટ દેશના સોમપુરા શિલ્પી માળવા અને રાજસ્થાન પ્રદેશોમાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. દક્ષિણ ગુજરાત લાટ પ્રદેશમાં વિહારો ગુફાઓ તેઓએ નિર્માણ કરેલી, આઠથી શતાબ્દીમાં રાષ્ટકૂટ વંશના કૃષ્ણ રાજાએ લાટ દેશના શિલ્પીઓને નિમંત્રીને ઈલોરા પર્વતમાં એકજ આખા પહાડમાંથી કેલાસ મંદિરની અદ્ભુત રચના કરાવેલી તેવું. તેના તામ્રપત્રો પરથી જણાય છે.

ભારતના શિલ્પિઓએ પુરાણોના પ્રસંગોને પાષાણમાં સજીવ રૂપ આપ્યું છે. તેમના ટાંકણાની સર્જન શક્તિ પરમ પ્રસંશાને પાત્ર છે જડ પાષાણને વાચા આપનારા કુશળ શિલ્પિઓ પણ શાશ્વત કવિઓજ છે. ભારતીય શિલ્પીઓએ કળા દ્વારા સ્વર્ગ વૈકુંઠને પૃથ્વી પર ઉતાર્યું છે. જડ પાષાણમાં પ્રેમ શૌર્ય હાસ્યને કંટાળાના લાવો મૂર્તિ મંત્ર કરવાનું ખડું કડીન કાર્યો કર્યા છે. ચિત્રકારતો પીછી વડે તે લાવો દર્શાવી શકે પરંતુ રંગ વિના પાષાણમાં લાવાત્મક સર્જન કરવતું કડીન છે, ત્યાંજ તેની અપૂર્વ શક્તી રહેલી છે.

ભારતીય પ્રાદેશીક શિલ્પશૈલી સામાન્ય રીતે છે તેને પાશ્ચાત વિદ્વાને સંપ્રદાયિક શૈલીઓથી ઓળખાવે છે તે તદ્દન અચુકત છે.

જગત્કર્તા ઈશ્વરનું મનુષ્યને ઈશ્વરમા ધ્યાન માટે યોગની સીદ્ધિને સાડ મૂર્તિની આવશ્યકતા સ્વીકારવી પડે છે. ભક્તી માર્ગમાં પ્રતિમા અવલંબન રૂપ છે. પ્રારંભ નિરાકાર લિંગ પૂજ્યથી થયો હશે તે પછી સાકાર મૂર્તિની કલ્પના થઈ. અને તેવી પૂજ્ય પ્રતિમાની સ્થાપનાને પ્રાર્થના સાડ સ્થાપત્ય મંદિરોની આવશ્યકતા ઉભી થઈ. કાળ બળે અનેક દેવ દેવીઓના મંદિરો ભારતમાં થવા લાગ્યા.

મૂર્તિ વિધાનમાં સર્વ શિલ્પીઓ સરખા કર્તવ્યકીલ હોતા નથી. તેમ કાળ બળે પણ કળા કૃતિમાં પણ ભિન્નતા આવી જાય છે. ઇ. સ. પૂર્વેના ૭૨૭ અને મૌર્યકાળની ઇ. સ. પૂ. ૩૨૫ તે પછીની શુંગ કાલ્પકાલ ઇ.સ. ૧૯૫ અને કુશાણ કાળ ઇ. સ. ના પ્રારંભ કાળ સુધીની મૂર્તિઓના અવશેષ પ્રાપ્ત થયેલા છે તે ભાવવાહો છે પરંતુ સ્થૂલ રૂપ જણાય છે. વચ્ચેના ગાંધાર પ્રદેશની મૂર્તિઓ ઘણી સુંદર મળે છે. તે પ્રદેશના શિલ્પી

ઓને તેનું તેના કાર્યનું માન આપણે આપવું જોઈએ, પાશ્ચાત વિદ્વાનો ગાંધાર પ્રદેશની સુદરે મૂર્તિઓનો યુનાની શીલ્પીઓને યશ આપે છે.

ઈ. સ. ૩૦૦ થી ૬૦૦ સુધીના ગુપ્તકાળ ભારત માટે સુવર્ણ કાળ ગણાય છે. પ્રજા સુખી સમૃદ્ધવાન અને કળાની દ્રષ્ટિઓ ઉત્કૃષ્ટ હતી તે ગુપ્ત કાળના શિલ્પ સ્થાપત્યો અને મૂર્તિઓ ઉચ્ચકોટીની થયેલી મળે છે તે પછીના કાળની મૂર્તિઓમાં કમે-કમે ચોટ આવતી ગઈ લિન્નલિન્ન શિલ્પીઓના હાથે નિર્માણ થયેલ મૂર્તિઓમાં કમી અધિક સૌંદર્ય નજરે પડે છે કળા કૃતિમાં કુદરતી સામ્ય શાશ્વત હોવું જોઈએ એવું સૌંદર્ય પૂજકો માને છે આ દ્રષ્ટિએ ભારતીય કળા કૃતિઓને જોઈએ તો ભારતીય શિલ્પીઓ કુદરત કરતાં ભાવનાને વિશેષ પ્રગળ માને છે. ન્યારે યુનાની શિલ્પીઓ સાથે ભારતીય શિલ્પીઓનો કૃતિઓની તુલના કરતાં કહેવું પડે છે કે ભારતીય શિલ્પીઓનું લક્ષ પોતાની કૃતિઓમાં કેવળ ભાવના ભાવવાનું છે. ન્યારે યુરોપી શીલ્પીઓ તાદ્રશ્યતાનું નીરૂપણ અનુ કરણ કરે છે ત્યારે ભારતીય શીલ્પીઓએ પોતાની કૃતિઓમાં ભાવના રેડવાનું કઠીન કાર્ય કરે છે.

ભારતીય અને પાશ્ચાત શીલ્પીઓની મૂર્તિ વિધાનની તુલના કરીએ તો અનેક કવિઓએ સ્ત્રીઓની પ્રકૃતિ વિકૃતિના ગુણોના ગાન ગાયા છે તેના સૌંદર્યનું પાન કરાવનાર ભવભૂતિ અને કાળીદાસ જેવા મહાન કવિઓએ તેના રૂપ ગુણોની શાશ્વત ગાથા ગાઈ છે તેની પ્રકૃતિથી રીઝેલા ભારતીય શિલ્પીઓ સ્ત્રી સૌંદર્યને માતૃભાવે પ્રદર્શિત કરેલ છે ન્યારે યુરોપીય શિલ્પીઓએ વાસનાના રૂપ રૂપે તેને કંઠારી છે.

અમારા કુળ પરંપરાનો વ્યવસાય શિલ્પ સ્થાપત્યનો છે. અમરો હસ્ત લીખીત ઘણા ગ્રંથોનો સંગૃહ છે, વડીલોએ અનેક સ્થળોએ મંદિરોમાં નિર્માણ કરેલા છે. મારા પ્રપિતા મહુ શ્રી રામજીભાએ અઠારમી સદીના મધ્ય કાળમાં કુશળ ગણાતા મુંબઈના અગ્રગણ્ય શેઠ મોતિશાહને શત્રુજય પર્વત બે ટેકરીઓ વચ્ચે વહેચાયેલા છે ત્યાં પોતાનું અને પોતાના સંબંધીઓના મંદિર સમુહની મેટી ટુક (મંદિરો અને દેવકુલીકાઓ) સમુહમાં બાંધવા વડીલ શ્રી રામજીભાને કહેલું, પરંતુ તે કાળમાં એવી વિશાળ ટુક બાંધવા જેટલી ભૂમિ ન હતી. શેઠના અત્યાગૃહ રામજીભાએ બે ટેકરી વચ્ચેનો ગાળો પુરવાની ખર્ચાળ યોજના કરી વિશાળ ટુક થોડા સમયમાં લાખોના ખર્ચે બાંધી આખી ગાળાના કીલ્લાના પ્રવેશ દ્વારનું રામજીભાની સ્મૃતિ રૂપે “રામપોળ” નામ આપવામાં આવેલ.

ભારતના શિલ્પીઓએ વિશ્વની શિલ્પકળાના ઇતિહાસમાં અદ્વિતિય વિશાળ ભવનોના મંત્ર મુગ્ધ નિર્માણ કર્યા છે પહાડોના દીર્ઘ કાય શિલાઓ ખોદી ભૂખ અને તરસની પણ પરવા કર્યા વગર પોતાના ધર્મની મહત્તમ ભાવના રાષ્ટ્રના ચરણે ધરી. ધર્મ સંસ્કૃતિનું પ્રતિક પ્રસ્થાપન કર્યું છે. જગતે આવા ઉચ્ચ ભાવના વાળા શિલ્પીઓની અજળ સ્થાપત્ય

કળાને કારણે ભારતને અજર અમર પદે સ્થાપેલ છે. આવા પુણ્યવાન શિલ્પજ્ઞોને કોટિ ધન્યવાદ.

શિલ્પસ્થાપત્યના હસ્ત લીખીત ગ્રંથોના અનુવાદ સાથે પ્રકાશન થાય તેમ સામાન્ય વર્ગ ઇચ્છતો. એંશી વર્ષ પહેલાં સુપ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાની કલ્યાણરાય ગજગરના પીતાશ્રી વિશ્વકર્મા પ્રત્યે પરમશ્રદ્ધ હતા તેમણે પ્રાસાદમંડન ગ્રંથનો ઘણો ભાગ પ્રકાશિત કરેલો વચ્ચે નડીયાદના કેઈ વિદ્વાને અપરાજિત ગ્રંથના એક બે અધ્યાયો પ્રકાશિત કરેલા વઢવાણના શ્રી જગનાથ અંબારામના પીતાશ્રીએ પ્રાસાદ મંડનનો પ્રથમ અધ્યાય અને દેશરાજ પ્રકાશિત સાઠેક વર્ષ પહેલાં કરેલું. તે પછી શ્રી જગન્નાથભાઈએ પ્રહ્લ્દ શિલ્પ શાસ્ત્ર નામે પ્રકીર્ણક ગ્રંથ ત્રણ વિભાગમાં પ્રકાશિત કરેલું મારા સન્મીત્ર વડીલ શ્રી નર્મદાશંકર મુળજીભાઈએ પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં “શિલ્પરત્ન” નામે મોટો મૌલિક સુદર ગ્રંથ પ્રકાશિત કરી કીર્તિ મેળવેલી. વર્તમાનમાં તે ગ્રંથની એક પણ પ્રતાદ્યુષ્યાય છે.

સને ૧૯૨૬ વિસં. ૧૯૭૯ થી ૮૫ સુધીના મારી પાંચ વર્ષના મારા આરાસણના વસાવાટ દરમીયાન ક્ષીરાર્ણવ અને દીપાર્ણવ જેવા અઘરા ગ્રંથોના અનુવાદ પેનસીલથી નોટમાં કરેલા તે પછી સને ૧૯૪૧ પછીના મારા કદમગીરીના વસવાટ દરમીયાત દ્યુષ્યાય એવા વૃક્ષાર્ણવના કેટલાક અધ્યાયો અમારા ગ્રંથ સંગૃહમાં થોડા હતા ઉપરાંત પૂજ્ય વડીલ શ્રી રામજીભાઈ રાજસ્થાન પાલીમાં લખાવેલહસ્ત પ્રત. અને ધીણોજના શિલ્પી મનસુખલાલે પ્રેમથી વૃક્ષાર્ણવની વીશક અધ્યાયની હસ્ત લીખીત પ્રત સસ્નેહ ભેટ આપેલી. કેટલાય અધ્યાયો પાટણના ભંડારમાંથી મેળવી તેથી વિશેષ મુળધની રાયલ એશીયાટીક સમૃદ્ધ લાયબ્રેરીમાંથી એક હસ્ત લીખીત ચોપડામાંથી કેટલાક અધ્યાયો મેળવ્યા. ક્ષીરાર્ણવ દીપાર્ણવ અને વૃક્ષાર્ણવ એ ત્રણે ગ્રંથો ઘણા કડીન મહાપ્રાસાદોની રચનાના છે. સામાન્ય પ્રાસાદોના ન હોવાથી ખૂબ મંથન કરવું પડતું પરંતુ, વૃદ્ધ પીતામહનાં કેટલાક દ્રોધગો(આલેખનો)નો આશ્રય લેવો પડતો. આ ત્રણે ગ્રંથોનું પ્રકાશન કરવાની મારી આર્થિક અગવડના કારણે તે ગ્રંથો પ્રતાકાદે શાહીથી પાકો ખુકમાં કદમગીરીમાં ઉતારી લીધી. કડીન કાર્યમાં મનન અને પરસ્પર પાઠ ભેદોના ઉકેલ વડીલોના અનુભવ સિદ્ધ લેખનના આધારે અને સોમનાથ-તારંગા, ધુમલી, જુનાગઢના આવા ભ્રમયુક્ત પ્રાસાદોના ખારીક નીરીક્ષણથી આ મહાગ્રંથોના અનુવાદ સહાય રૂપ બન્યા નિરંધાર પ્રાસાદોથી આ સાંધાર પ્રાસાદોના ચમત્ક્રીયમો તદ્દન ભીન્ન હોવાથી ખુદ્દીની કસોટી થાય. તેવા કાર્યમાં હું કષ્ટ સફળ થયો હઉંશ. અને તેથી વિશેષ શ્રી સોમનાથજી જેવા સાંધાર મહાપ્રાસાદનું નિર્માણ કરવાની તકે પણ વિશેષ પ્રત્યક્ષ અનુભવ મલ્યો.

આ ગ્રંથોની પ્રાપ્તિ સાથે સાથે જયપૃચ્છા, વાસ્તુશાસ્ત્ર, અને વાસ્તુ વિદ્યાના, કેટલાક છુટક છુટક અધ્યાયો જ્યાં ત્યાંથી પ્રાપ્ત કરતો હતો.

આ પછી ઉત્તરપ્રદેશમાં રેલુકુંડના ખીરલાતું ઓરિસ્સા શૈલીનું રાજરાણી મંદિરની પ્રતિકૃતિ રૂપ સને ૧૯૭૭ના અરસામાં ચાલતું ત્યારે અવારનવાર બનારસ થઈને રેલુકુંડ જવાનું થતું. બનારસમાં શ્રી મધુસુદન ઢાકી અમેરીકન એકેડેમીમાં શિલ્પના શબ્દકોષના કામમાં રોકાયેલા. તેઓ મને બનારસ ઉપરોક્ત ચારે ગ્રંથોના સંશોધન માટે બનારસ રોકતા. કમનસીબે આ કાર્ય પડી રહ્યું. હમણા સને ૧૯૭૬માં આ ગ્રંથોના પ્રકાશન માટે મારી યથા શક્તી શુદ્ધી કરી પ્રકાશન માટે તૈયારી કરી રહ્યો છું.

સૂત્રધાર મંડન કૃત વાસ્તુસાર પ્રકાશીત હમણું થયો છે. અને દીપાર્ણવ ગ્રંથનો ઉત્તરાર્ધ ગ્રંથ પ્રકાશીત કરી રહ્યો છું. દીપાર્ણવ ગ્રંથના ચૌદ અધ્યાયો ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રાપ્ત થયા તે અન્ય સાહિત્ય સાથે દીપાર્ણવ જેવા મોટા ગ્રંથ સને ૧૯૬૦માં પ્રકાશીત કર્યો હમણા રાજસ્થાન સાહીતીના સોમપુરા ચંપાલાલ મનસુખજી પાસેથી દીપાર્ણવના અપૂર્વ અધ્યાયો, ૧૫ થી ૨૩ એમ નવ અધ્યાયો પ્રાપ્ત થયા તે દીપાર્ણવ ઉત્તરાર્ધના નામે પ્રકાશીત કરી રહ્યો છું. હજુ પણ મને લાગે છે કે આ ગ્રંથ વેરવિખર હોવાથી અન્ય સ્થળે જે વિશેષ અધ્યાયો પ્રાપ્ત થાય તેો પ્રકાશીત કરવા જોઈએ.

રાજસ્થાનની પ્રતમાં ગર્ભગૃહનો અધ્યાય પાઠ જુદો હોવાથી તે અહીં જુદો પ્રકાશીત કરું છું.

વર્તમાનમાં ચાલીશોક વર્ષથી ભવનસ્થાપત્યો મોડર્ન આર્ટના નામે વીકૃતી ભવનના મુખ દર્શનમાં આવી રહી છે. કળાના જ્ઞાતાને તે ઘણા ઉપજાવે. પ્રથમ છબી જાળીયા જડખા, સ્તંભો, મહળો, (બ્રેકેટ) આદિથી ભવનનું મુખ દર્શન શોભતું. આપણા દેશના એન્જનીયરો પરદેશનું અનુકરણ કરી ભારતીય કળાને વિકૃત કરી રહ્યા છે. કળાનો ધ્વંસ થઈ રહ્યો છે. ભવનની અંદરની મુખ સગવડો વર્તમાન કળાને અનુસરીને કરવી જોઈએ. જગતમાં વિકાસ સાથે આપણે ચાલવું જોઈએ. યોગ્ય વિકાસ સ્વીકારીએ પરંતુ દેશની કળાની વિકૃતી તો ન જ થવા દેવી જોઈએ.

રાજસ્થાન મેવાડમાં રાજ્યો શિલ્પીઓને પારિતોષિક તરીકે ગામ, ગરાસ, આપતા. શિલ્પીને સુવર્ણગજ અર્પણ કરતા. તે શિલ્પીના કુળનું બહુમાન ગણાતું. સંવત ૧૮૯૩માં શેઠ મોતીશાહ તરફથી શત્રુજયપરની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે અમારા પ્રપિતામહને સુવર્ણના ગજ અર્પણ કરેલ સોમનાથજી મહાપ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા સમયે વિ. સં. ૨૦૧૦માં ભારત સરકાર તરફથી રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદે મને સુવર્ણગજ અર્પણ કરેલ ઉત્તરપ્રદેશના રેલુકુંડના પ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા સમયે શ્રી ખીરલાલજી ચી, બળવંતરાયના નામ થી. ચંદ્રકાન્તને સુવર્ણગજ અર્પણ કરેલા.

મારા ૬૦ વર્ષના લાંબા કાળના સક્રીય વ્યવસાય દરમિયાન દેશના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં પ્રાસાદોના લાખો અને કેટલાક કરોડોના વ્યયે નીર્માણ કરેલા છે સૌરાષ્ટ્ર, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, ઉત્તરપ્રદેશ, બંગાળ, આંધ્ર, કર્ણાટક, કેરાલા, બંગાળ, બીહાર પ્રદેશોમાં પ્રાસાદોના નિર્માણ કરેલા છે.

મારા જ્યેષ્ઠ પુત્ર સ્વ. બળવંતરાય શિલ્પસ્થાપત્યનું ઘણું સારું જ્ઞાન ધરાવતા શિલ્પનો અમારો કુળ પરંપરાનો વ્યવસાય ત બળવી રાખશે, એવી આશા હતી. પરંતુ કમલાગ્ને હીમાલયમાં બદ્રીનાથ મંદિરના વિકાસ માટે શ્રી બીરલાજીએ મોકલેલા વળતા તા, ૧૭ ૮-૭૨ના ભાદ્રપદ શુદ્ધ ૫ ના રોજ રસ્તામાં અલકનંદાના પ્રવાહમાં દેહવિદાય થયો તેનું મને ઘણું દુઃખ છે.

મારા બીજા પુત્ર વિનોદરાય સપરિવાર અમેરીકા વસે છે બીજા પુત્ર હર્ષદરાય-ગુજરાત હાઇકોર્ટના એડવોકેટ છે. ચોથા પુત્ર ધનવંતરાય ખેંક વ્યવસાયમાં છે. આથી અમારા કુળ પરંપરાના વિદ્યા કળાનો વારસો મારા પ્રપૌત્ર ચી. ચંદ્રકાન્ત સંભાળી રહ્યા છે તેટલો મને સંતોષ છે.

ક્ષમા યાચના વિદ્વાનો કહે છે કે કવિની જીંહામાં અને શિલ્પીના હાથમાં સરસ્વતી વસેલા છે, શિલ્પીની વાણી ભાષામાં વ્યાવરણ ત્રુટીમાં સહજ હોય તે વસ્તુ લક્ષમાં લઈ સૂક્ષ્મ વાચકો શિલ્પ ગ્રંથની પ્રતિ ઉપેક્ષ સેવી ગ્રંથ નો મૂળ અર્થ ભાવ જ ગૃહણ કરવા વિનંતી છે શિલ્પીની ભાષાનો આ ગ્રંથ છે વિદ્વાનો કહે છે કે-

જ્યોતિષે તંત્ર શાસ્ત્રે ચ વિવાદે વૈદ્ય શિલ્પકે

અથ માર્ત્તે તુ ગૃહ્ણીયાન્નાન્નશબ્દં વિચારચેત્

જ્યોતિષ તંત્ર શાસ્ત્ર વિવાદ ગ્રંથો આયુર્વેદ અને શિલ્પ ગ્રંથોમાં તેની ભાષાના શબ્દોનો બહુ વિચાર ન કરતા અર્થને જ ગ્રહણ કરવો સૂક્ષ્મ વિદ્વાનોને વાચકો હંસ-વૃત્તિથી આ ગ્રંથ વાંચવા વિનંતી છે.

નવપ્રભાત મુદ્રણાલયમાં શ્રી, મણીલાલ, છગનલાલે, પોતાના પ્રેસમાં સુંદર રીતે સમય-સર છાપી આપવા બદલ આભાર.

सर्वेषु सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामय

सर्वे भद्राणि पश्यन्त मा कश्चदुःखमाप्नुयात्

વિ. સં. ૨૦૩૨ ફાગણ વદ ૧ ધૂળેશ્વરી

તા. ૧૭ માર્ચ ૧૯૭૬

અમદાવાદ-૧૩.

પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા

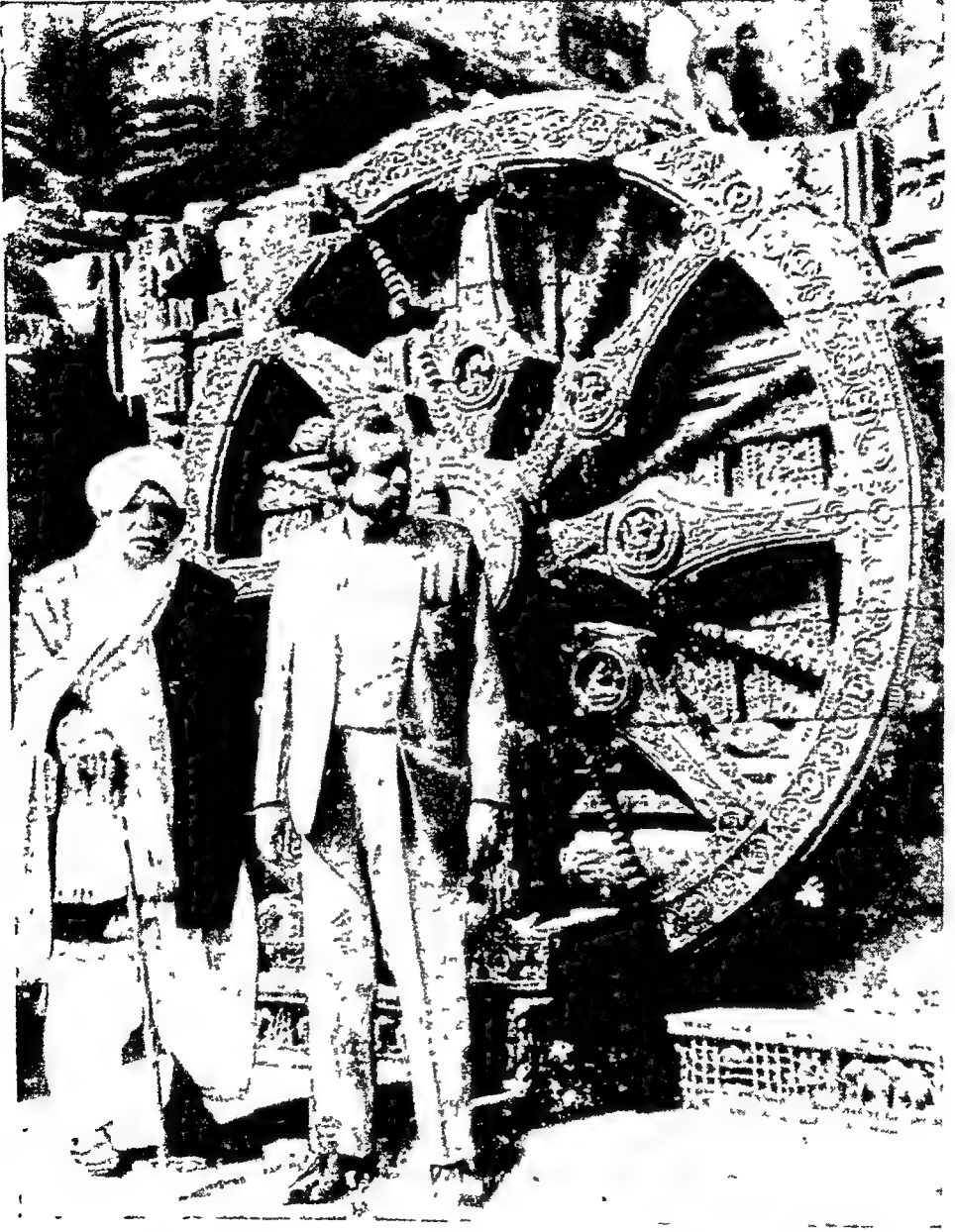
શિલ્પવિશારદ

શુભં ભવતુ શ્રીરસ્તુ શ્રીકલ્યાણમસ્તુ

સોમનાથ મહા પ્રાસાદનું પ્રવેશદ્વાર

સ્થપતી પ્રભાશંકર અને સ્વ. બળવંતરાય સોમપુરા કોનાર્ક (ઓરિસ્સા)

श्री विश्वकर्मा प्रणित
॥ श्री दीपार्णव ॥
उत्तरार्ध

॥ पूजाधिकार अ. १५ ॥

श्रीविश्वकर्मा उवाच-

अथातः संप्रवक्ष्यामि पूजा च सर्वकामदा ।
नानारूप धरं दिव्यं ज्ञानपुण्यैपिशोभितम् ॥१॥
चतुरस्त्राश्च वृत्ताश्च अष्टाशतवृत्तकर्णजा ।
चतुर्विधं च मानं स्यात् कर्तव्या च सदा बुधैः ॥२॥
हरिप्रिया च १ वसंतमाला २ गौरीतिलक ३ सुंदरी ४ ।
चतुर्विधा शिवपूजा ज्ञातव्या सर्वकामदा ॥३॥
हरिप्रिया १ चतुरस्रापि वृत्ता २ वसंतमालिनी ।
अष्टांश ३ गौरितिलकां वृत्ता च कर्णसुंदरी ४ ॥४॥
क्षत्रियाणां १ चतुरस्र २ वृत्ताविप्र सुखावहा ।
अष्टांश ३ भवेद्वैश्य ४ वृत्तकर्णत शूद्रजा ॥५॥
चतुरस्राभवेद्वत्स नृपकल्याण कारकाः ।
हेमरूपमया वत्स ज्ञातव्या च सदाबुधैः ॥६॥
चालेऽप्याधारमानेन अचले लिङ्ग मानका ।
द्वित्रिश्चतुर्गुणाख्याता कर्तव्याशिल्पिभिः सदा ॥७॥
स्थोपरथ कर्ण च चतुरस्रा प्रकीर्तिता ।
कर्णोपकर्ण चैव भद्रेतद्रसंयुतेम् ॥८॥
एतम् छंद समाख्यातं तुर्यांता मांत्रिगुणास्मृता ।
अष्टांशमष्ट कर्ण च वृत्तकर्णे च कणिका ॥९॥
कर्तव्या च सदा बुधैः ।
पीठोयंपीठ जंधा च ऊर्ध्व जंधा छाद्यमेव च ।
तिलकं तु तथेङ्गानि घंटाकूटोस कर्णिका ॥१०॥

गणाधिक्रमा चैव भास्करं विष्णुमेव च ।
 पीठमध्ये प्रदातव्या कर्तव्याष्टौदिश्यधिषः ॥११॥
 सदाशिव योगिशं नष्टै सुरै तथैव च ।
 पर ब्रह्मप्रदा तव्यं छाद्यार्धप्रशस्यते ॥१२॥
 सिद्धविद्याधरैर्यक्ष गंधर्वगीतवादिभिः ।
 गजसकर विशलैश्च भूषणाश्च विभूषितं ॥१३॥
 अर्धचंद्र मृणालानि पद्मपत्रोत्पलानि च ।
 यत्र किन्नर पुष्पाणी कर्तव्या पूजमंने ॥१४॥
 प्रशस्तानिय रूपाणी अग्रशस्ताति यानि च ।
 पूजारूपेण पापा-कर्तव्यानि च सर्वदा ॥१५॥
 मणिमुक्तप्रचालानि मरकत हीराश्मृता ।
 पद्म पत्र मृणालानि भूषणेषु विभूषिता ॥१६॥
 हेरंव तुंविशालैश्च ऊर्ध्वेभि समलंकृता ।
 कीर्तितामुक्त मुक्तानि भूषयेत चतुर्दश ॥१७॥
 एततः लक्षणं संयुक्तं पूजा च सर्वकामदा ।
 अग्रशस्तानि च सर्वाणि गृहपूजाविचक्षणे ॥१८॥
 कुरत्येरुष्य मया पुज्यं सर्वलक्षणं संयुतं ।
 दशलक्षसहस्राणि शिवलोके सगच्छति ॥१९॥
 सौवर्ण कुरते यस्तु पूजाय सर्व कामदं ।
 कोटि वर्ष सहस्राणि शिवलोके सगच्छति ॥२०॥
 चक्षु त्रयश्रूलहस्ता गति पुण्यवत्सास्थता ।
 विचरन्ति स्वर्गलोके सद्रशंतरस्तथा ॥२१॥
 स्वर्गभूमि भवैर्युक्ता ततो अवतरे मही ।
 एक छत्रं तवेद् राज्यं भूवितरूपेण संशयः ॥२२॥
 पूजा विघ्न विनाशाय पूजा लक्ष्मीप्रदायका ।
 पूत्र प्रदायिनी पूजा कर्तव्यातु सदा बुक्तेः ॥२३॥
 इति श्रीविश्वकर्मावतारे ज्ञान प्रकाश दीपार्णववे पूजाधिकार
 पंचदशमोऽध्याय ॥१५॥

પૂજાધિકાર અ ૧૫

શ્રીવિશ્વકર્મા સર્વ કામનાને દેનાર એવી પૂજાવિધિ કહે છે જ્ઞાનપુણ્યને શોભે તેવી અનેક પ્રકારની દીપ્ય પૂજા કહું છું. ચોરસ, ગોળર અઠાંશર અને વૃતકર્ણુચ એવી ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાને કરવી. હરિપ્રિયા, વસંતચાલાર ગૌરિતિલકર સુંદરીચ એ ચાર નામ પ્રકારની શિવપૂજા સર્વ કામનાનો દેનારી જાણવી. ગૌરીતિલકર અઠાંશવૃતર ગોળ કર્ણુસુંદરી, હરિપ્રીયને, ચોરસ, અને વૃતકર્ણુ વસંતમાલીનીની કરવી. ક્ષત્રીયને ચોરસ, ગોળ બ્રાહ્મણને શ્રેષ્ઠ વૈશ્યને અઠાંશ અને વૃતકર્ણુની શુદ્રને શ્રેષ્ઠ જાણવી. હે વત્સ ! ચોરસ રાજાઓને કૃત્યાણુકારી જાણવી. તે સોના ચાંદીની કરવાની જાણવી. ચળ દ્વાર માનથી અને અચળ લીંગના માનથી જમણા ત્રણ ગણા ચાર ગણું શીઝિયે કરવી.

રથ-ઉપરથ અને કર્ણુ-રેખા ચોરસ, કર્ણુને ઉપકર્ણુ લટકે ઉપલટ સાથે કરવા એ રીતે છંદના કરવા એ ચાર કે ત્રણ ગણા ઉંચા કરવા આષ્ટકર્ણુ અઠાંશ કર્ણુકાના વૃત કર્ણુ બુદ્ધિમાને કરવી પીઠ, ઉપપીઠ, જંઘા, ઉપજંઘા, ઇન્દુ, તિલક, તવંગ, ઘંટા, કૂટ, ખુણી વાળા કરવા ગણેશ...સૂર્ય વિષ્ણુ પીઠને વિશે કરતા રેખા કર્ણુના ઉપાંગોમાં આઠ દીશા પતિ દીગ્પાલ કરવા. સદાશિવ યોગી...દેવો વગરે પરબ્રહ્મ એ સર્વ છજ ઉપર કરવા સિદ્ધ વિદ્યાધરો, યક્ષ, ગંધર્વ, એ સર્વ ગીત વાદ્ય વગાડતા કરવા-હાથી મધર વિરાલિકાના રૂપોથી શોભતું કરવું દ્વાર આગળ કમળ, ને પત્રોથી શોભતો અર્ધચંદ્ર (શંખોદ્ધાર) કરવો કીર્ત્તિરે પુષ્પ આદિ સાથે પૂજનાં મંડપમાં શોભતો કરવો એ સર્વ રૂપો જાણવા. અપ્રશસ્તરૂપો ન કરવા તે પૂજા રૂપમાં પાપ સમાન જાણવા. પૂજામાં મણી, મોતી, પ્રવાળ મરકત હીરા આદિ મૂકવા કચળના પત્રો ભૂપણ રૂપે ચતુર્દશ મુકવા...કીર્તિના મોતીથી ચારે દીશાઓ શોભાવવી. એવા લક્ષણ સાથે સર્વ કામનાને દેનાર પૂજા કરવી અપ્રશસ્ત એવી વિવક્ષણે પૂજા ગૃહમાં ન કરવી. સર્વ લક્ષણ સાથે રૂપાથી પૂજા કરવાથી યજ્ઞમાનનો દશ લાખ હજાર વર્ષ શિવ લોકમાં વાસ કરે છે સુવર્ણુ=સોનાથી સર્વ કામનાને આપનાર પૂજાથી યજ્ઞમાનના કરોડ વર્ષ હજાર શીવલોકમાં વાસ થાય. ત્રણ યજ્ઞવાળા અને હાથમાં ત્રિશુળ નંદી પર બેઠેલા વિશ્વ એવા શિવ સર્વ લોકમાં વિચરે છે. એવી ભક્તિથી પૂજા કરાવનાર યજ્ઞમાનને એક છત્રનું રાજ્ય ભૂમિ મળે છે. જો પૂજામાં વિદ્ય આવે તો વિનાશ થાય. પરંતુ સવિધિ પૂજાથી લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણુવનો પૂજાધિકારનો પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પ વિશારદે કરેલા ભાષા ટીકાનો પંદરમો અધ્યાય ॥ ૧૫ ॥

વાસ્તુલક્ષણાધ્યાય અધ્યાય ૧૬

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉવાચ

અથાતઃ સંગ્રવક્ષ્યામિ વાસ્તુલક્ષણમુત્તમ્ ।

ચતુરશ્રી કૃતે ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે અષ્ટ ભાગ વિભાજિતે ॥૧૧॥

मध्ये चतुःष्वदो ब्रह्मा चतुर्पदाचर्यमादय ।
 बाह्य कर्णे अर्धपदा भक्ता केषां चेकं पदास्मृता ॥२॥
 पुनरैव प्रवक्ष्यामि अष्ट भाग विभाजिते ।
 मध्ये चतुःष्वदो ब्रह्मा द्विपदा आपवत्सादि ॥३॥
 षोडशार्ध पदाकर्णे बाह्यमध्ये विवस्थिता ।
 अष्टौसाद्व्यपदोदेवा इतिचतुष्षष्टोडश द्विपदापरे ॥४॥

इति चतुष्षष्टिपद वास्तु

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे नवभागं विभाजिते ।
 मध्ये नवपदो ब्रह्मा पदपदौचर्यमादय ॥५॥
 तृतीये पद मध्यस्था द्विपदा परिकिर्त्तिता ।
 शेषास्तु यदिकाज्ञेया इतिएकाशितपदेश्वर ॥६॥

इति एकाशितिपद वास्तु

चतुरस्त्री कृते क्षेत्रे दशभागं विभाजिते ।
 बाह्य कर्णे चाष्टौसार्ध पदाभिध्येष्टोपदिकासुरा ॥७॥
 चतुर्विंशति पदा ज्ञेया धर्माद्या चतुष्पदा ।
 ब्रह्मा षोडश भागैस्तु शतपद विवस्थिता ॥८॥

इति शतपद वास्तु

वास्तु चैव प्रवक्ष्यामि सहस्र पदकं तथा ।
 हांत्रिंश भाजिते क्षेत्रे कर्णलोप्यास्तुषट्पदा ॥९॥
 द्वादश बाह्य कर्णेषु कर्तव्या दश भागका ।
 तन्मध्येषोडशादेवा चतुर्दशा विभागका ॥१०॥
 विश्वभागश्चताकार्या चत्वारो भद्रदेवता ।
 एकत्रिंश सहस्रानि बाह्यतः प्रकीर्तितः ॥११॥
 मध्यकर्णेषु कर्तव्या अष्टौ पञ्चदशान्विता ।
 अर्यमादि तथा कार्या भागे वर्सुं शुन्ये तथा ॥१२॥
 ब्रह्म च तत्र प्रयोक्तेन शत पदो ।
 एवं कथितं वत्स ! सहस्रपद वास्तुष ॥१३॥
 मेरुश्च कोटि होयेस्तु ज्येष्ठलिङ्गेन संशय ।
 प्राकारा नगर चैव प्रतिष्ठा तथैव च ॥१४॥ इति सहस्रपदवास्तु

વાસ્તુ લક્ષણ અ ૧૬

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે હવે હું ઉત્તમ એવા વાસ્તુ લક્ષણ કહું છું (પૂર્વ કથા-અંધક દૈત્ય સાથે સંગ્રામ કરતાં શિવને પરિશ્રમ પડ્યો તેના પરસેવાના બીંદુ ભૂમિ પર પડ્યા તે બીંદુમાંથી આકાશ અને ભૂમિને લય ઉપજાવે તેવો એક પ્રાણી ઉત્પન્ન થયો. તેથી તે પ્રાણીને એકદમ સર્વ દેવતાઓએ મળીને તેને જાણે નાખીને તેના પર દેવોએ વાસ કર્યો તે ઉપરથી તે પ્રાણીનું વાસ્તુ પુરુષ નામ કહેવાયું સુત્ર પુરુષોએ મકાન મંદિરાદિ કામના પ્રારંભે અને સમાપ્તી સમયે વાસ્તુ પૂજન વિધિથી કરાવવાથી સુખ થાય.)

૮ x ૮ દશપદકોવાચન પદ્મ

નોર્કી	રૂપી	પ્રજેન્ય	જ્ય	રૂંદ્ર	મય	મત્ય	મૃશ	અંતરિક્ષ	વિદ્યારૂપી
દેવિ			પાંડે					આગ્રિ	
અદિતિ	આપ			અર્થમા		સાવિત્ર		પૂષા	
શેલ	આપવત્સ			પદ ૩		સવિતા		વિતથ	
કુબેર	પૃથ્વીધર			બ્રહ્મા		વૈવસ્વત		અંતરિક્ષ	
ઉત્તર	પદ ૪			પદ ૪		પદ ૪		દોલેશ	
મહાટ								ટામ	
ગુરુજ	રૂંદ્ર			મૈત્રગણ		રૂંદ્ર		મંદિર્વ	
નાગ	રૂંદ્ર હાસ			પદ ૬		રૂંદ્રજ્ય		મુંગરાજ	
ગિગ	શેલ	અસ્તુ	લક્ષ્મી	પૃથ્વીધર	મુગ્રીવ	અંદિ	મૃગ		
પાપચર્યા								તિવૃ	
પાપા								પૂર્વના	
પાથિય									

લવનના ચારસ ક્ષેત્રના ૮ x ૮ ભાગ ૬૪ કરવા તેમાં વચલા ચાર પદમાં બ્રહ્માનુ સ્થાપન કરવું. તેના પૂર્વે ચાર પદમાં અર્થમાં દક્ષિણે ચાર પદમાં વૈવસ્વત પશ્ચીમે ચાર પદ મૈત્રગણ અને ઉત્તરે ચાર પદ પૃથ્વીધર તેના ચાર ખુણા પર ઈશાને આપને આપવત્સ અગ્ની કોણે સાવિત્ર અને સવિતા વચળે ઈંદ્ર અને ઈંદ્રજ્ય નૈરત્ય ખુણે રૂંદ્ર અને રૂંદ્ર હાસ સ્થાપના કરવી તેના બહારના ઈશાન કોણે ઈશ. બાકીના પૂર્વમાં છ પદમાં અનુક્રમે

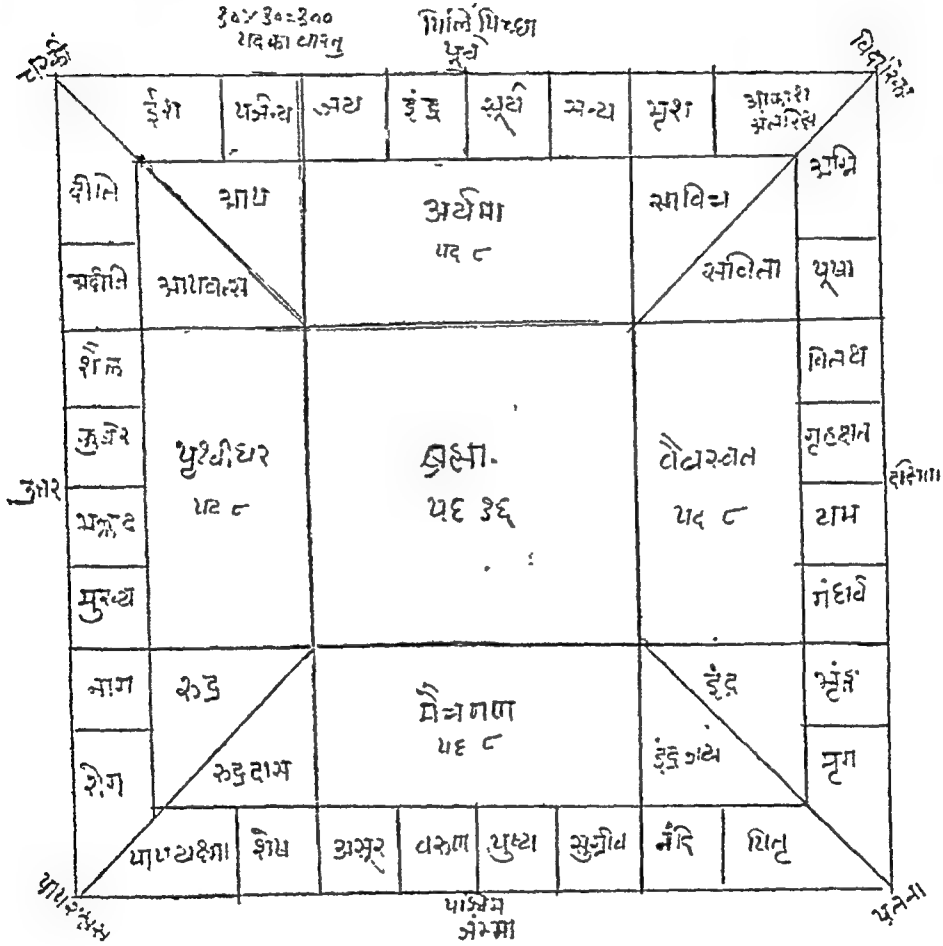
પર્વન્ય જય ઈંદ્ર સૂર્ય સત્ય અને ભૃશ અગ્રીકોણના આકાશ દક્ષીણ દીશાના પદોમાં અગ્ની પૂષા વિતથ ગૃહક્ષત ચમ ગંધર્વ ભૃંગ અને મૃગ નૈરૃત્ય કોણના પદમાં પિતૃ પશ્ચીમના સાત પદોમાં અનુક્રમે નંદી સુગ્રીવ પુષ્ય વરુણ અસુર શેષ અને પાપયક્ષ વાયવ્ય કોણના પદમાં રોગ પછીના ઉત્તર દિશાના સાત પદમાં નાગ મુખ્ય ભદ્રાટ કુબેર શૈલ (ગીરી) અદિતિ દિતિની ઉત્તર દીશાના અકેક પદમાં સ્થાપના કરવી એમ ચારે દીશાના અકેક પદના દેવોના નામ કહ્યા એ રીતે ચોસડ પદના વાસ્તુના દેવો કહ્યા ૪

પશ્ચિમ		દક્ષિણ				પૂર્વ		
ઇશ	પર્વન્ય	અય	ઈંદ્ર	સૂર્ય	અત્ય	ભૃષ	અન્તરિક્ષ	આગ્ને
દીતિ	આધ		મૌર્ય અર્થમા યદ ૬			શાવિત્ર		
અદિતિ								
શૈલ	પૃથ્વીધર યદ ૬		જાહ્નવ યદ ૯			વિવરણન યદ ૬		
કુબેર								
મૃલાટ								
મુર્ય	રુદ્ર		મૈત્રગણ યદ ૬			ઈંદ્ર		
નાગ								
રોગ	પાપયક્ષ	શેષ	અસુર	વરુણ	પૃષ્ઠદેવ	સુગ્રેવ	નંદિ	ગિતૃગણ
પશ્ચિમ	દક્ષિણ				પૂર્વ			

હવે એકાસીપદનો વાસ્તુ કહું છું ક્ષેત્રના ૮ × ૮ = ૮૧ ભાગ કરવા તેમાં મધ્યના નવ પદ પ્રજ્ઞાના તેના પૂર્વે છ પદો અર્થમા-દક્ષીણે છ પદો વૈવસ્વત પશ્ચીમે છ પદમાં મૈત્રગણ ઉત્તરે છ પદ પૃથ્વીધર બાકીના ચારે કોણે બખબે પદના ઉપરોક્ત કહેલા આઠ દેવો સ્થાપન કરવા સીવાય પ્રજ્ઞાના પૂર્વાદિ ચારે દીશાના દેવો ઉપરોક્ત કહ્યા છે. ૬

હવે સો પદનો વાસ્તુ કહું છું ક્ષેત્રના ૧૦ × ૧૦ = એમ સો પદના વાસ્તુની રચના કરવી બહારના ચાર ખુણાના પદો ઢાઢ ઢાઢ પદના બાકી બહારના એક એક પદના પૂર્વાદિ

દીશાએ છ છ દેવો આગળ કહ્યા તે નામના દેવો અકેક પદમાં સ્થાપવા મધ્યમાં બ્રહ્મા સોળ પદના સ્થાપવા તેમની ચારે તરફના પૂર્વાદિની અર્થમાદિ દેવો આઠ આઠ પદમાં સ્થાપવા—બ્રહ્માના પદના ચારે ખુણે બખ્ખે પદના આપ આપત્સ ઇશાનાદિ કોણે એમ આઠ દેવો સ્થાપવા એમ સો પદના વાસ્તુના દેવોની સ્થાપના કહી છે. ૮

હવે હજાર પદના વાસ્તુનો વિધિ કહું છું ચોરસ ક્ષેત્રના આઠા અને હિસા ૩૨x૩૨ પદોના કોઠાઓ કરવા ત્યારે ૧૦૨૪ કોઠા પદો થાય તે પદોમાં દરેક ખુણાઓમાં છ છ પદો ત્યાગતાં એમ ચોવીશ પદો ત્યાગતા ૧૦૦૦ પદો બાકી રહે તે હજાર પદના વાસ્તુમાં મધ્યમાં સો પદનાં બ્રહ્માનું સ્થાપના કરવું તેની ચારે દીશાઓમા દશ દશ પદની વીથી (માર્ગ રાખવો બ્રહ્માની ચારે દીશાઓએ ૧૦ x ૮ = એશી પદના અર્થમાદિ ચાર દેવો (કુલ ૧૬૮ પદમાં) સ્થાપવા તેનાથી બહારના ચાર ખુણાઓના ચાર દેવો નવ નવ પદના પૂજવા બાકીના પૂર્વાદિ ચારે દીશાના આઠ આઠ દેવો પૂજવા એ રીતે એકહજાર ચોવીશ પદનો વાસ્તુ જેને હજાર પદનો વાસ્તુ મેરૂમંદિર કોટિહોમ, જ્યેષ્ઠલીંગ કીલ્લા નગર વસાવતા કે મહા-પ્રતિષ્ઠા કરતા હજાર પદના વાસ્તુનું પૂજન કરવું. ૧૪

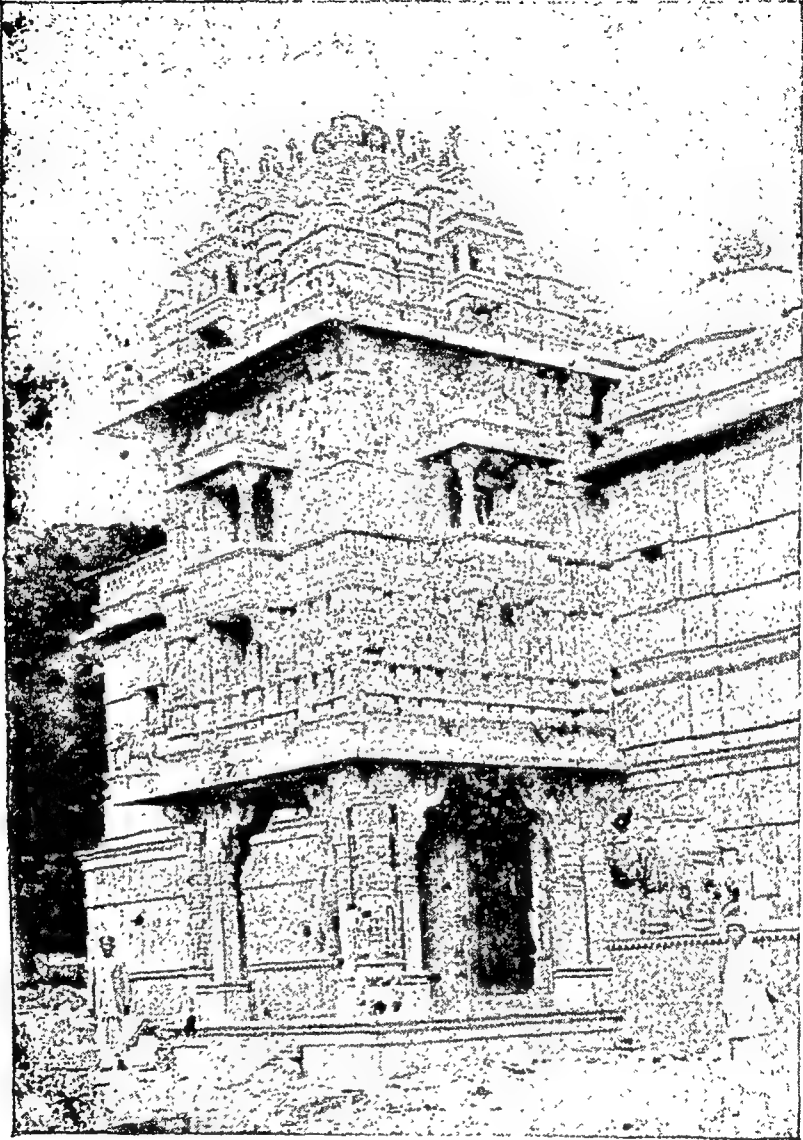
ઝર્ધ્વવાસ્તુ

ઝર્ધ્વવાસ્તુ પ્રવક્ષ્યામિ દશભાગસ્તુ વિસ્તરમ્ ।
 ઝર્ધ્વપંચદશભાગે કર્તવ્યા નાત્ર સંશય ॥૧૫॥
 ચતુર્વિંશપદો વ્રહ્મા પટ્પદાત્વર્યસાદયઃ
 આયાદ્યપ્ટો મધ્યકર્ણે સાર્ધે ભાગ વિવસ્થિતં ॥૧૬॥
 ઈશાનશ્ચ અંતરિક્ષશ્ચ અગ્નિસ્વગસ્તિમેવ ચ ।
 પિતૃ ચ તવરોગશ્ચ વાયુદિતિ તવાશ્રકં ॥૧૭॥
 સપાદ દ્વયભાગસ્તુ એકૈકશ્ચતુભાગતઃ ।
 ચતુર્વિંશતિ વાહ્યેષુ ત્રિપદા ચ ન સંશય ॥૧૮॥
 ઝર્ધ્વવાસ્તુ સમાચ્યાતા ઝર્ધ્વતુ સુરાલયં ।
 પીઠોદુંમ્બર ચૈવ ઉત્તરંજ્ઞ તથૈવ ચ ॥૧૯॥
 તુલ્યા દોષ તુલાચૈવ શુકનાશં તથૈવ ચ ।
 સ્કંધં તુ કારયેત્વત્સ સર્મવેધ વિવર્જિત ॥૨૦॥

ઝર્ધ્વ વાસ્તુ કહું છું દશ ભાગ પડોળોને પંદર ભાગનો કરવો તેનો ચોવીશ પદમાં
 બ્રહ્મા. અર્થભાદિ છ પદના બુણાનાં દેવોના આઠ ભાગના બુણા દેવો દોઢ દોઢ ભાગના
 પૂર્વમાં ઈશાનથી અંતરીક્ષ (આકાશ) દેવો. દક્ષીણે અગ્નીથી પીતૃ અને પશ્ચીમે પૌતૃથી
 રોગાદિ—અને ઉત્તરે રોગથી દિતિ એમ ચારે દીશાઓમાં બત્રીશ દેવોના પદોની સ્થાપના
 કરવી. સવા એ ભાગના એકેક વાસ્તુ—અને બહારના ચોવીશ પદના દેવો કહ્યા.....
 એ રીતે ઝર્ધ્વ વાસ્તુ દેવાલયનો કહ્યો. પીઠ...ઉંબરા ઉત્તરંગ તુલા પાંદ પીઠીયા છત ;
 શીખરનો શુકનાશ તેનું સ્કંધ બાધણે હે વત્સ ! મર્મવેધ ત્યાગવો. ૨૦

૧૬ પદવાસ્તુ

ચતુરશ્રીકૃતેક્ષેત્રે ચતુર્દશ પદ ભાજિતે ।
 મધ્યે દ્વાંત્રિશપદં વ્રહ્મા અર્યમા દ્વાદશ સ્તથા ॥૨૧॥
 મધ્યેકર્ણે અષ્ટૌ દ્વિપદા વાહ્યૌષ્ટૌ સાર્ધે ભાગત ।
 વાહ્ય કર્ણોભય પક્ષૈતુ નૃપાદાષ્ટૌ દ્વિપદા ॥૨૨॥
 મદ્રે ચાષ્ટૌ હિભાગંતુ શેષાષ્ટૌ પટપદાસ્મૃતા ।
 વાપીકૃપતહામેષુ પૂજયેત્ પદનષ્ટકં ॥૨૩॥
 ઈશાનેતુ—શિર—શિરં જ્ઞેયં પાદૌ નૈઋત્યકોણકે ।
 કર્પૂશ ચાગ્નિ વાવ્યેષુ જાનુસ્ત્રવૈવકોણકે ॥૨૪॥

આગમ મંદિર (પાલીતાણાનું) પ્રવેશ ભાગ
સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓ. સોમપુરા

DESIGN FOR RECONSTRUCTION
OF
SHREE SOMNATH TEMPLE
KAILAS MAHA MERU PRASAD
PRABHAS PATAN

SCALE: 1/4" = 1' 0" 0" 0"

1/4" = 1' 0" 0" 0"

આમનાથ મહાપ્રાસાદનું નાઈટ ઇલેવેશન
રેવિન્યુ પ્રવાસી મંડળ દ્વારા આ. આમપુરા

હસ્તો ચ ઉદરે તસ્ય પૂર્વવ્યોધ અર્ધોમુખા ।

પૂર્વાયાં સસુરે વાધ્યે યોવર્ષારાજ્યસુરાક્રતિ ॥૨૫॥

હવે એકસો છન્તુ પદનો વાસ્તુ કહે છે. હેત્રના ૧૪×૧૪ ભાગ કરતા મધ્યમાં બંધીય પદ રાખવા. તેની પૂર્વાદિ ચારે દીશાએ બાર બાર પદના અર્ધમાદિ ૪ દેવો સ્થાપવા. બ્રહ્માના ચારે ખુણે બાર બાર પદના ઇશાનાદિ ચાર ખુણે આય. આયવત્સ આઠ દેવોની સ્થાપના કરવી બહાર ચાર ખુણાના દોઢ દોઢ પદના દેવો આઠ આઠ દેવો ત્રણ ત્રણ પદના અને આઠ દેવો બે બે પદના અને આઠ દેવો છ છ પદના કરવા. આ એકસો છન્તુ પદનો વાસ્તુ જળાશ્રયો, વાવ, કુવા, તળાવોની પ્રતિષ્ઠા સમયે પૂજવા ૨૩

ઉંધા વાસ્તુનું માથુ ઇશાન કોણમાં બે બેડેલા પગના તળીયા નૈરત્યકોણમાં હાથની કોણી અને પગના ગોઠણો અગ્ની અને વાયવ્ય કોણમાં. તેના હાથો અને ઉદરપેટ ઉંધા છે. ૨૫

ઈશ પર્જન્ય તં ચૈવ માહેન્દ્રાદિવ્ય સત્યવં ।

ભૃશાંતં રિક્ષાગ્નિ પૂષાવિ તથો ગૃહક્ષત્ યમ્ ॥૨૬॥

યમ ગંધર્વ ભૃગં ચ મૃગ પિતૃ દ્વૌવારિકા ।

યુગ્રીવપુષ્પદંતશ્ચ વરુણાસુરશેષયો ॥૨૭॥

યાયક્ષ્મા રોગ નાગમુલ્લશ્ચ ભલ્લારસોમ ચ ।

ગિરિ અદિતિદિતીશ્ચ વાહ્યે દ્વાંત્રિશસ્તથા ॥૨૮॥

આય આયવત્સાર્યમા સાવિત્રી સવિતૃતથા ।

ઈન્દ્રો મિન્દ્ર જયો રુદ્ર રુદ્રદાસોર્કિર્તિત ॥૨૯॥

વિવસ્વાન-પૃથ્વીધર મધ્યે બ્રહ્માચતુર્મુખ ।

ચરકી વિદારિ પૂતના પાપગંધાભિકોષાકે ॥૩૦॥

પીલીપિચ્છા તથા જુંમ્મા સ્કંધસ્કંક્ષર્યમાપૂર્વાક્રમાન ।

ઈતિ ના ? તુ પદં નાસ્તિ વાસ્તુ વાહચેગ્રયજ્યેત્ ॥૩૧॥

દેવા ચ સ પૂજયિત્યાકાચેઘર પુરાજિકાં ।

સિદ્ધિયેન તરય જાયંતે વિપરિતેન કદાચન ॥૩૨॥

ભૂમીગૃહવાસ્તુશ્ચ મર્માણી તસ્ય કથ્યતે ।

પૂર્વાદિ બાહ્ય દિશાએ. ઇશ. પર્જન્ય, જ્ય, માહેન્દ્ર (ઈન્દ્ર) સૂર્ય (આદિત્ય) સત્ય ભૃશ, અંતરીક્ષ (આકાશ) એ આઠ દેવો પૂર્વ, દક્ષિણ દીશના બાહ્ય પદના દેવો અગ્નિ પૂષા, વિતથ, ગૃહક્ષત, યમ ગંધર્વ, ભૃગ, મૃગ, અને પિતૃ એ આઠ દેવો દક્ષિણ-હવે

પશ્ચીમના હુવારકા (નંદી) સુગ્રીવ, પુષ્યદંત, વરુણ અસુર શેષ પાપયજ્ઞાને રોગ. ઉત્તરના નાગ મુખ્ય ભદ્રાસ, સોમ, ગિરી (શૈલ) અદિતિ અને દિતિ એ આઠ દેવો. ઉત્તરના પદના બાણવા એમ બત્રીસ દેવો બહારના પદના કહ્યા. બ્રહ્માના ઇશાન કોણના આપ અને આપવત્સ ઇશાન કોણે સાવિત્ર સવિતા-નૈરૈત્ય કોણના ઇન્દ્ર અને ઇન્દ્રજ્ય વાયવ્ય કોણના રૂદ્ર ને રૂદ્રદાસ-મધ્યના બ્રહ્માની ચારે દિશાઓ પૂર્વે અર્ચમા, દક્ષિણે વિવસ્વાનં પશ્ચીમે મૈત્રગણ અને ઉત્તરે પૃથ્વીધર સ્થાપવા એમ પીસ્તાલીશ દેવો સ્થાપવા સ્થંભ ભીતિ-આદિને નાસ્તુમર્મ જોઈ નિર્દોષ વાસ્તુની રચના કરવી મર્મવાસ્તુ વેધથી માતા-પિતાની હુત્યા થાય. પોતાના શીરનો ઘાત થાય ભાઈઓના નાશ થાય.

પેટનો વ્યાપ્તિ સંતાપ

(નિર્દોષથી ધન ધાન્યની વૃદ્ધિ થાય. વેધથી પડખાનો વ્યાધિ થાય. વાસ્તુવેધના અધોર કૃત્યના નિર્વાણર્થે હોમ અને શાંતિ કર્મ કરાવવું.) વાસ્તુના ક્ષેત્રના ચાર ખુણાની દેવીઓ ઇશાને ચરકી, અગ્નિકોણે વિહારિકા નૈરૈત્ય પુતના અને વાયવ્યે પાપા દેવી.

કર્ણે કર્ણ ગતં સૂત્રં શીરાચરિત્તિન ગચ્ચતે ॥૩૩॥

માહેન્દ્રાદિત્યત્રિ રેખા વરુણપુષ્પદંતોદ્ભવા ।

તૈવંશા સામાખ્યાતા ઉપવંશ યામ્યોતરે ॥૩૪॥

ગૃહક્ષત યમોત્કા ચ સોમમલ્લાટાદિત્રયં । (ઉપવંશ)

ગંધર્વ સુગ્રીવો શિરાશ્ચ અર્યમાન્તિકે ॥૩૫॥ (શિરા)

મૃંશોભિમુખો સુરચૈવં નાગ સત્ય ઉચ્યતે । (શિરા)

ત્રિશૂલ સંપાતાશ્ચ મહામર્મ પ્રકીર્તિતા ॥૩૬॥

ઈશાગ્નિપિતરોગાત્રીશૂલેષુ વિવસ્થિતા ।

પદ્મરેખા ચ વજ્રમેવોક્તં ચતુઃ કોણેષુ સંસ્થિતા ॥૩૭॥

ઈશાનાદિપુકોણેષુ ચતુષ્કઃ શબ્દવસ્થિતા ।

સૂત્ર સંપાતાગ્રપંક્તો લાંગલા પટમેવ ચ ॥૩૮॥

શિરા સૂત્રસંતાપિષુ લાંગલ પટ વિધિયતે ।

ચતુર્વિંશતિ લાંગ્ગલાનો પાદાર્ધેષુ તુ વિકર્ણગા ॥૩૯॥

બ્રહ્મણદિ ચતુઃ પાર્શ્વે અષ્ટ સૂત્રાદિ પદ્મકં ।

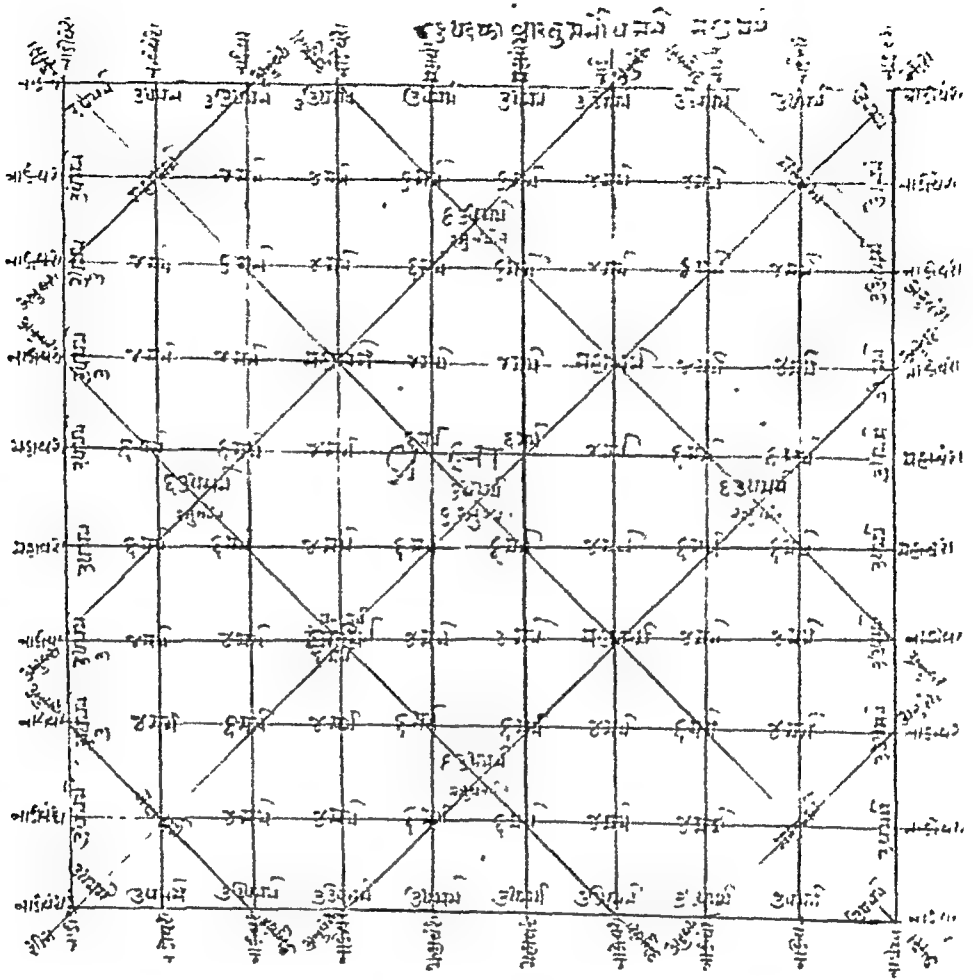
લાંગલો દ્વે દ્વે પક્ષ રેખાપટ્ વિધિયતે ॥૪૦॥

મર્માણિ સૂત્ર સંપાતા શેપારેખાશ્વસંઘયો ।

પદ મધ્યસ્થિતે જ્ઞેયં ઉપમર્મતુવદ્ધિદુ ॥૪૧॥

मूर्ध्नि चतुषु बह्वकणेषु महामर्मस्तकेश्वरी ।
 पदषोऽपमोभाग शिरा मानं विधियते ॥४२॥
 अष्टमो दशमो भागे भागे द्वादशमो तथा ।
 पदे षोऽशभागश्च भागो अष्टदशमोपुनः ॥४३॥
 वंशादिनां क्रमेणं च प्रमाण समुदाहृतं ।
 शूल मानं विख्यातं क्षुक्ष्ममाननिगद्यते ॥४४॥
 यावष्टकात्समीरेषा एकैकं यव वदेत् ।
 देवता पूर्वमाख्यातां लाङ्गुलापद् पदाद्वये ॥४५॥
 देव वेधे भवेत् पीडा लाङ्गुले च सरोरुजा ।
 ऊद्रेगाधनहानिश्च शिराविथी प्रजायते ॥४६॥
 मर्भवेधेकुशत्कर्यं स्वामिनो मरणं विधे ।
 महामर्माणि जायते उपमर्माणि विधेतु ॥४७॥
 भातृ पुत्रं क्षयो भवेत् त्रिशूलेड ।
 माण वज्रं न नाशस्यात् षड्गे ॥४८॥
 नवदुरेवती चतु किवा हनंदंतोतस्मौत्प्रेतानपीऽयेत् ।
 प्रत्येकं द्रव्यवेधेन नदोषोक्तं ग्रंथवैस्तरात् ॥४९॥
 किन्चीदुत्तरतोदत्वा पूर्वतो वालयेत् ।
 भित्ते स्थंभादिविन्यासे चैव दीपान विद्यते ॥५०॥
 भूरिग्रह वास्तुश्च मर्मादितस्यकथ्यते ।
 पितामाता च हन्यते यथातिसिरघातकं ॥५१॥
 भूजास्कंध बंधुनाशं हृदयेपतिर्भय महार्भयम् ।
 उदरे व्याधि संतापं जप्तस्यात् पत्रादिक ॥५२॥
 पादैस्तु वृत्पुत्राश्च ग्रीवायां चैव विग्रहं ।
 धनधान्यं सदावृद्धि उद्भवेकुंक्षि धातके ॥५३॥
 काम तको गतो वापि वास्तुवेधकृते अति ।
 अघोरं कृते होम तवः शान्ति प्रजायते ॥५४॥

इति श्रीविश्वकर्मावतारे ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे वास्तुमर्माधिकार षोऽशाध्याय ।

એકાદશીપદના વાસ્તુમાં મર્મોપમર્મ મહામર્મ

વાસ્તુમર્મોપમર્મ-વંશ અને અનુવંશના સંપાતના સ્થાને ઉપમર્મ ઉપજે-મહામર્મ-વાસ્તુમર્મ, પરિજ્ઞાન એકાદશીપદના વાસ્તુમાં મહામર્મ વાસ્તુના શરીરમાં શીરાઓ વંશ-અનુવંશ સંધીઓથીમર્મ અને મહાવંશ કયા કયા સ્થાને ઉપજે તેનું જ્ઞાન નીચે મુજબ જાણવું.

૧-શીરા વાસ્તુક્ષેત્રના ખુણે ખુણા જે વીકર્ણ મુખ્ય રેખા

૨ મહાવંશ-રેખા મધ્યની આડી ઉભી રેખા તે મહાવંશ તેની ચાર રેખા

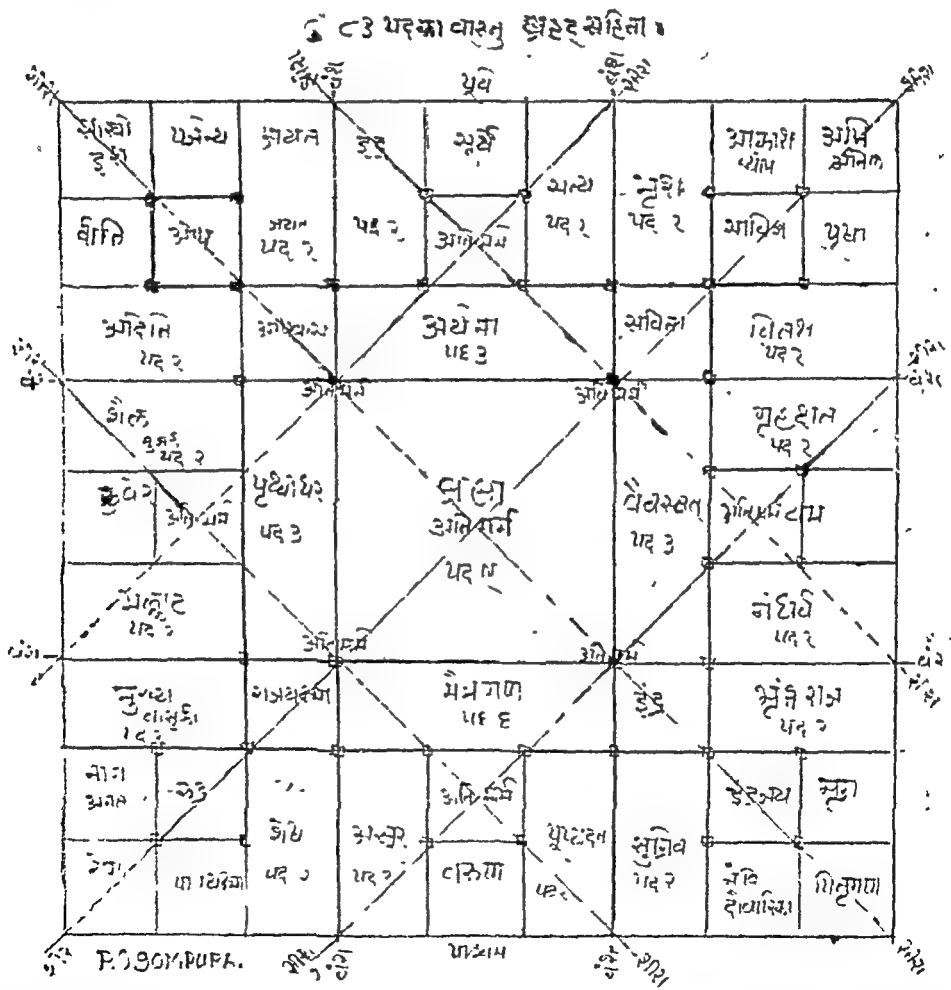
૩ અનુવંશ-શીરાના સમસૂત્ર તિર્યગ (આડી) જે જે રેખા તે અનુવંશ તેની કુલ આઠ રેખાઓ.

૪ મર્મ-શીરા. મહાવંશ, નાદીવંશ અને અનુવંશ એમાંનો જે ત્રણ કે ચાર જ્યાં સંપાત થાય તે સંધિ સંગમ થાય તે સ્થાનને મર્મ કહે છે તેવા કુલ ૫૬ છપ્પન મર્મસ્થાન એકાદશીપદના વાસ્તુમાં પ્રસૂત્ર સંધિનાં યોવીસ મર્મસ્થાન.

૫ પ્રસૂત્ર સંધીના યોવીસમર્મ સ્થાન.

૬ એ ચતુસૂત્ર સંધીના બત્રીસ મર્મ સ્થાન.

સંધિ અન્ય ગ્રંથોમાં જે રેખાઓના સંગમો સ્થાને સંધી અને ત્રણ રેખાંતી સંધીને મમ' કહે છે. વાસ્તુ શાસ્ત્રમાં લાંગુલના લક્ષણ વિશે કહ્યું છે કે જે અનુવંશની સંધીને લાંગુલ કહેલ છે.

અહલ સંહિતાના ૮૧ વાસ્તુપદમાં વિકર્ણ ત્રણ ત્રણ રેખા દોરવી તેને શીરા કહી છે. તેવી ૭ શીરા રેખા થાય અભાના ૩x૩ પદની રેખાને વંશ કહે છે અભાના પદને ચારખુણે અતિમર્મ-તેમજ શીરાની એ રેખાનો સંપાત (સંગમ) થાય તેને પણ અતિમર્મના એ રીતે નવ સ્થાન અતિમર્મના બાણુવા મર્મ સ્થાન, વંશ સ્થાને બીંત કે સ્તંભ કે પાટ ન મુકવા.

પૂર્વ દિશાએ પીલીપિચ્છા દક્ષિણે જંમ્મા, પશ્ચીમે સ્થંધ, ઉત્તરે સ્થંધર્યા, ઇશાને નિમ ભૈરવ, પૂર્વે હેતુ ભૈરવ, અગ્નિકોણે ત્રિપુરભૈરવ, દક્ષીણે વૈતાલ ભૈરવ, નૈઋત્યે અગ્નિ વૈતાલ ભૈરવ, પશ્ચીમે કાલ ભૈરવ, વાયવ્યે કરાલ ભૈરવ ઉત્તરે અગ્નિ ભૈરવ, એમ અષ્ટ ભૈરવ બાહ્ય લાગે પૂજવા તેમનું પૂજન કરવાથી મિદ્ધિ મળે છે. વિપરીત થતું નથી. ભીત સ્તંભના મર્મ દબાવા ન દેવા ૩૨ ૩૩

ભૂમિગૃહ વાસ્તુના મર્મ કહે છે.—આખા વાસ્તુપદના ખુણે ખુણે રેખાઓ દોરવી તે શીરા. તેમ પૂર્વે મહિંદ્ર અને આદિત્યની પડખેની રેખા પશ્ચિમે વરુણને પુખ્યદેવની પડખેની એમ પૂર્વ પશ્ચીમની રેખાને શીરા કહેવી. સોમ ભદ્રાટ ઉત્તર ગૃહક્ષત યમ દક્ષીણની મધ્યની ત્રણ રેખા વંશ અને ઉપવંશ કહી છે. ગૃહક્ષત યમની અને સોમ તથા ભદ્રાટની અને ગંધર્વ સુગ્રીવની એ ત્રણ રેખા તે અર્ચમા પાસે જતી ત્રણ રેખા શીરા કહેવાય ભૂંગ, મુખ્ય, નાગ. અને સત્ય પાસેની રેખા પણ શીરા કહેવાય પ્રહ્લના વીકળે ચારે કોણની રેખા ત્રિશૂલ જાણવી. પ્રહ્લના ચારે ખુણા ન્યાં બળે રેખાનો સંપાત થાય તે મહામર્મ. ઇશાન અગ્ની. પીતર અને રોગ એ ચારેકોણ ઉપરના પદોની રેખા ત્રિશૂલ ઇશાન અગ્નિ આદિ ચાર ખુણે શિરા સૂત્ર સંપાત સ્થાને થાય તે છ લાંબુલ—એવીશ લાંબુલ પદના અર્ધે....પ્રહ્લાદિના ચાર પડખે અષ્ટ સૂત્રે. પદક ઉપજે બળે લાંબુલ અર્ધે છ રેખાઓ થાય. બાકીની રેખાની સંધીના સૂત્રયાતે મર્મે ઉપજે. પદના મધ્યે ઉપમર્મ ઉપજે. મધ્યના પ્રહ્લાના ચાર ખુણે ચાર અને ચારે દિશાએ છેડાપર ચાર મહામર્મ ઉપજે પદના સોળમા લાગે શિરાનું માન જાણવું. આઠમો દશમો લાગે અઠાર લાગે વંશના અનુક્રમે માન જાણવા ત્રિશૂલનું સૂક્ષ્મમાન જાણવું. આઠ રેખાઓનું માન અકેક થવ જાણવું છ લાંબુલનું દેવના પૂર્વ મને જાણવા દ્વારવેધથી ઉદ્દેગ અને હાની થાય મર્મવેધથી કુળનો નાશ થાય સ્વમિતું મરણ થાય તેમજ મહામર્મ અને ઉપમર્મનો હોષથી ઉપરોક્ત હાની થાય લાઇઓ અને પુત્રનો નાશ થાય.

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણીવે વાસ્તુલક્ષણ મર્માધિકારે પદાશ્રા પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુર શિલ્પવિશારદે કરેલ ભાષા ટીકાનો સોળમો અધ્યાય ૥૧૬૫

જાવાનુ કાપડક

ઘરનું લગ્ન

ઘરનું લગ્ન	લગ્નગણ	તિથિ	વાર
૧ મેધ	ચર૦	જયા	ચંડ
૨ વૃષભ	રિધર	નંદા	ચંડ
૩ મિથુન	મિષ	રિંદતા	ભુધ
૪ કર્ક	ચર૦	ભદ્રા	ભુધ
૫ સિંહ	રિધર	પૂણી	શુક
૬ કન્યા	મિષ	જયા	શુક
૭ વૃષભ	ચર૦	નંદા	સુખ
૮ વૃશ્ચિક	રિધર	રિંદતા	સુખ
૯ મન	મિષ	ભદ્રા	સંગળ
૧૦ મકર	ચર૦	પૂણી	સંગળ
૧૧ કુંભ	રિધર	જયા	ગુરુ
૧૨ મીન	મિષ	નંદા	ગુરુ

કલિ યી વિશ્વકર્માદિતે વૃક્ષાણીય નારદપુત્રાયાં આચારિ રૂ રૂ અંગાધિકારે પદ્મજી મલાશંકર ભો. સોમપુર-
સિદ્ધપિશારદે કરેલ સહીક લાખાનુવાદનો શતાબ્દિવૃદ્ધિઓધ્યાય ક્રમાંક અ. ૪

D

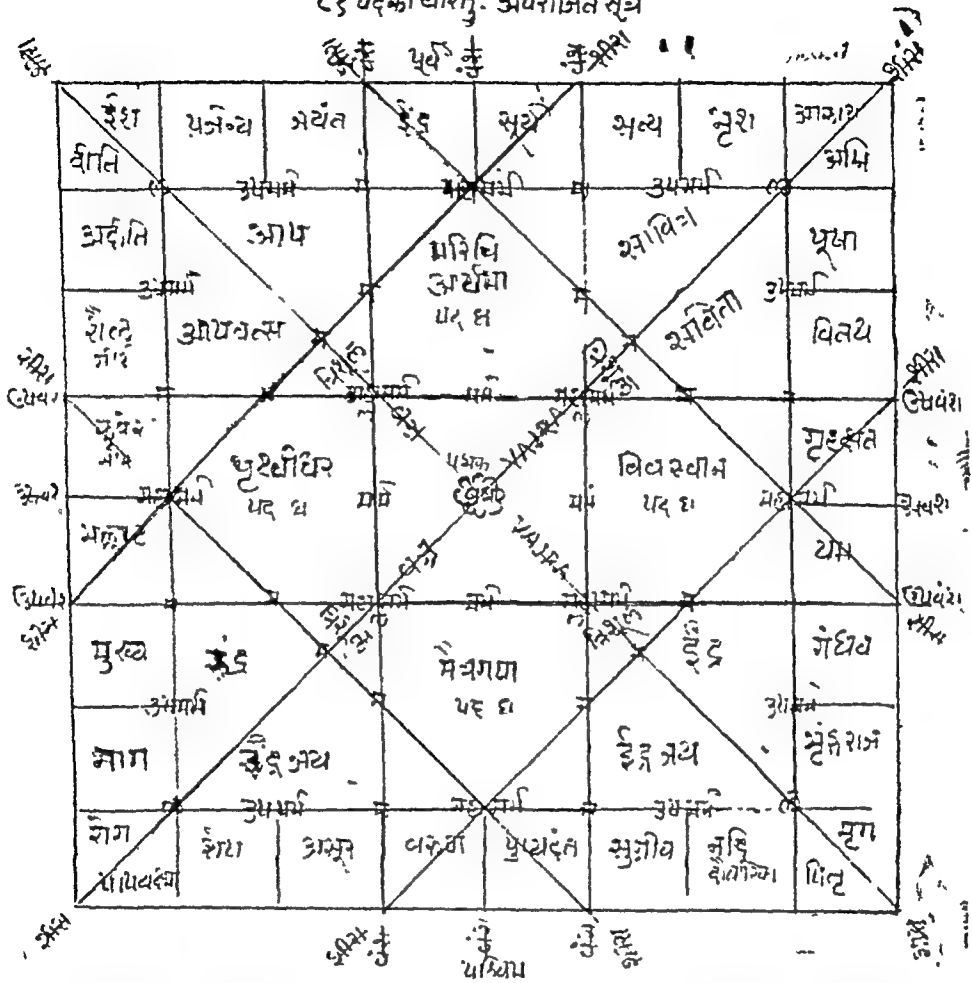
दीपणव उत्तरार्ध

कोट छाय (गज) थी ५० छाय सुधीना कुम्भिशिला गजाली-लीट, पीठ, भासाहिदय, द्वार, स्तंभ,
प्रतिभादिता भान.

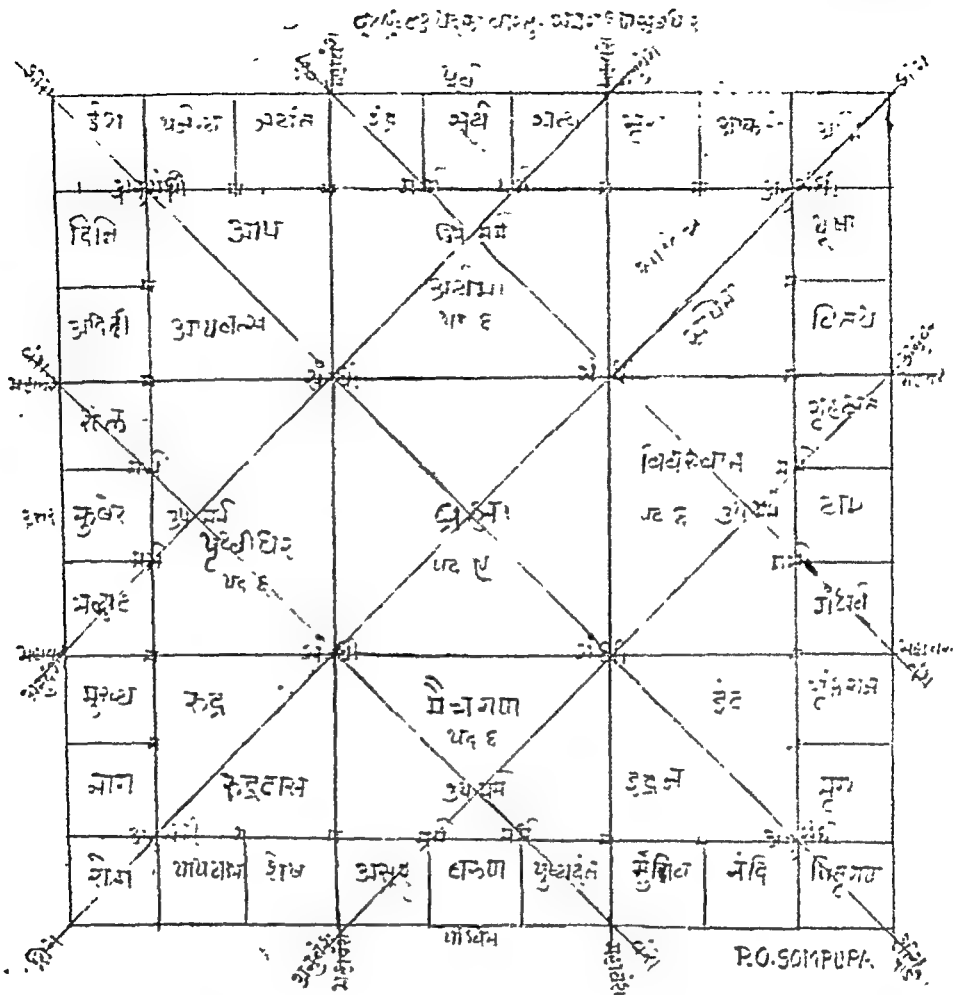
गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंशुल	गज	अंश
----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-------	----	-----

धरना दश परशी तीथी अने वार

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

૭ વજ્રકે-પ્રહાના પદ્મી ત્રાંસી બે રેખાઓ એ વજ્રક.

સમરાંગણ સુત્રધાર ગ્રંથમાં ૬૪૬ના એકાશી પદના વાસ્તુના પદનો ખુણા ખુણાની રેખાને શીરો કહીછે. અગ્નિને પ્રાયવ્ય કોણની વક્ર વિકર્ણની એ રેખાને અનુવંશ રેખા કહીછે. ઇશાને નૈશ્વતી વક્ર રેખાને વંશ કહેલ છે. બ્રહ્માના પદની ચારે આડી ઉભી સળંગ રેખાને મહાવંશ કહી છે. બ્રહ્માના પદના ચાર ખુણે સંધિવંશ ફરતા એક એક પદ ફોડીને વિકર્ણના ચાર ખુણે અનુસંધિ-અનુવંશનો સંપાત થાય તેને ઉપમર્મ કહેલ છે. તેવા ચાર ઉપમર્મ મધ્યમાં આવે, ફરતા દેવોના પદ ઉપર વંશ અને અનુવંશના સંપાત સ્થાને બ્રહ્માના ચાર ગર્ભના દેવના પદે આઠ મર્મ ઉપજે (તે ચાર ઉપમર્મની ખાબુએ)

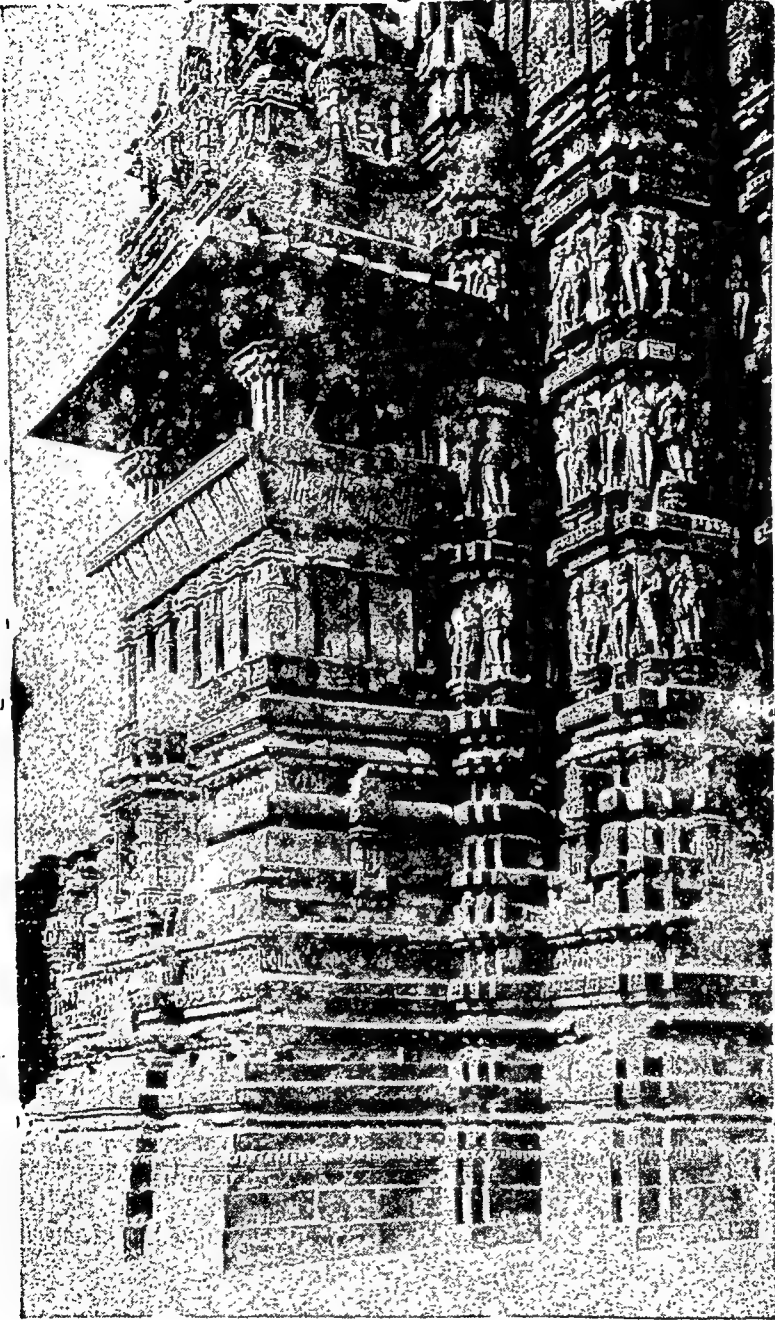
મર્મસ્થાન-ચોસક પદના વાસ્તુમાં પૂર્વ કે ઉત્તર એમ વિકર્ણ રેખા દોરવી. તેમાં ન્યાં સુત્ર સંપાત થાય તે મર્મ કહેવાય. તે મર્મ સ્થાને ખુટી-સ્તંભ કે ભીંતના કરાથી દબાય નહિ તેમ રચના કરવી. જો મર્મ વેધ થાય. દબાય તો સ્વામીના ધનનો નાશ થાય. ઇતિ મર્મવાસ્તુ વિન્યાસ. વાસ્તુના મુખ. હૃદય નાભિ, એ સ્તન ગુહ એ છ અંગ દબાયતે મર્મ વેધને વાસ્તુ શાસ્ત્રમાં મહામર્મ કહ્યા છે.

સંધી-વંશાષ્ટિકસ્ય ચઃસંધિઃસસંધો રિનિકોત્યે તે
યેપુતઃસ્યુસ્પદનાનાં પ્રોક્તાસ્તે યાનુ સંઘયઃ ॥

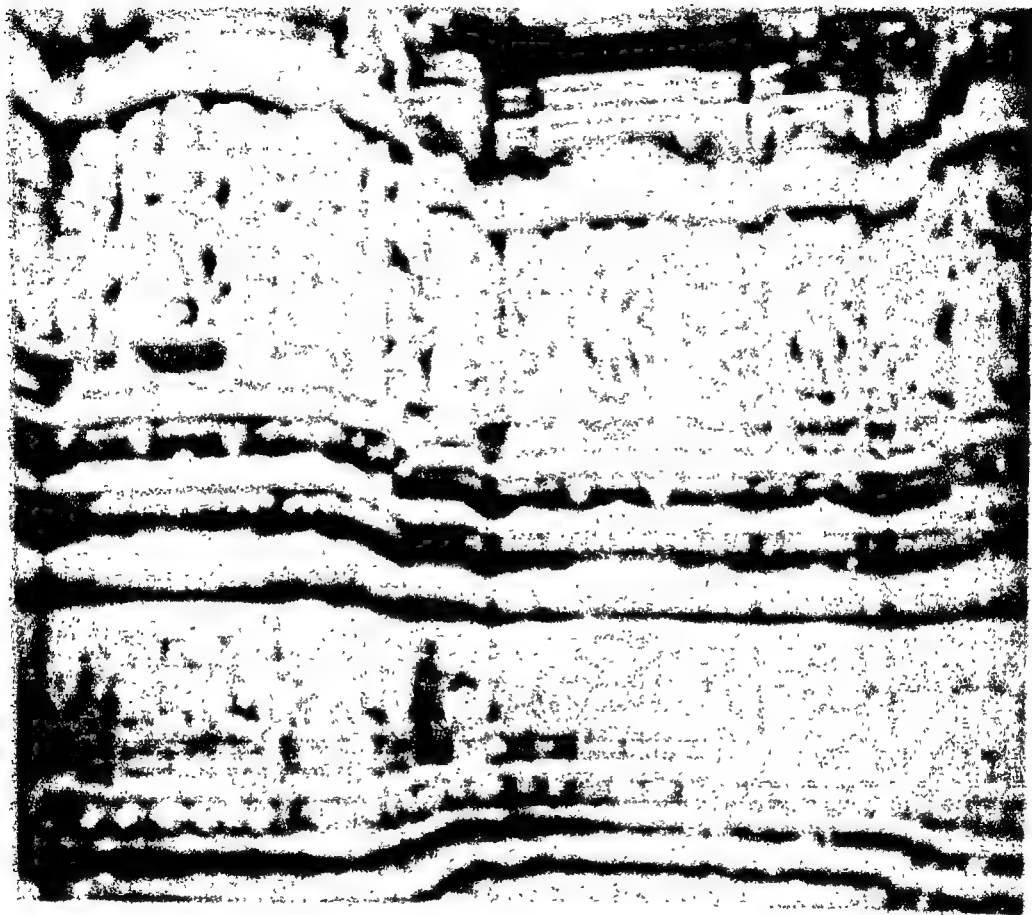
ઉપમર્મ-ઉપમર્માણિ તાપ્યાહુ પદમધ્યાનિ યાનિહિ

વંશ અને શીરાની સંધી સ્થાને ચાર સંધી સ્થાન.

ઇતિ વાસ્તુમર્મ.

અબુરાહો મંડપનો ગવાક્ષ

$$m_{\pi^0} = 137.036 \text{ MeV}, \quad m_{\pi^\pm} = 139.570 \text{ MeV}, \quad m_{\pi^\pm} - m_{\pi^0} = 2.534 \text{ MeV} = 25.34 \text{ MeV}.$$

आयतनादि लक्षण अ. १७

विश्वकर्मा उवाच-

आयतनादिवक्ष्यामि- रुद्रादीनां यथा क्रमां
 बाणधियं वामपक्षे-दक्षिणे पार्वती तथा ॥ १ ॥
 नैरुत्ये भास्करं विद्यात्वायव्ये य जनार्दनं ।
 वामे स्नानं गृहं कार्यं मातृस्थानं तु दक्षिणे ॥ २ ॥
 वारुणे जलसेन तु प्राश्नाधैव तु भैरव ।
 वामदेशे महालक्ष्मी उमाभैरवं संयुता ॥ ३ ॥
 मध्ये रुद्रा प्रति स्थाप्यं ब्रह्माणं च जगद्गुरु ।
 सोमे शान्तिं गृहं कार्यं दशावतारं च दक्षिणे ॥ ४ ॥
 ब्रह्माविष्णुऽतथा रुद्रं पृष्ठ देशे तु कारयेत् ।
 ऊकारं च ये चंद्रादित्यो च ईशान्ये स्कंधनाथ ॥ ५ ॥
 ईशान्यादि ध्वजाकार्या प्रास्तदे तु चतुर्मुखं ।
 चतुर्मुखं समाख्यातं एकमुखं शृणु सांप्रत ॥ ६ ॥
 ईशाने विघ्नराजं तु पार्वत्याग्नि यकोणके ।
 नैरुत्ये भास्करे विद्या वायव्ये च जनार्देन ॥ ७ ॥
 दक्षिणे च मातृस्थानं सौभ्यं शान्तिं गृहं भवेत् ।
 वामे स्नानं गृहं कार्यं पूर्वद्वारं शिवालये ॥ ८ ॥

पुनरेव प्रवक्ष्यामि प्रासादे पश्चिममुखे ।
 जनार्दनं तु ईशाने अग्निर्यां तु भास्कर ॥ ९ ॥
 वायव्ये विघ्नराजं तु नैरुत्ये पार्वती स्मृता ।
 अनुलोमेन न कर्तव्यं प्रासाद तु पराङ्मुख ॥ १० ॥
 चंडोर्ध्ववक्रं तु चंडोऽशोत्तर तः स्मृता ।
मुखं न्यासं चंडोर्ध्ववक्रं तु कारयेत् ॥ ११ ॥
 पीठोऽश्रयमानेन पादनोऽत्रिभागतः ।
 चंडस्योऽक्षयं कार्यं स्थूलांगं तु भीष्मानतः ॥ १२ ॥
 स्नानं तु पिवंतं च वक्त्रताननं मूर्द्धगं ।
 वेदिकाग्नि कैशेऽथ नवद्वारा पुरिजुडिका ॥ १३ ॥
 हारकेयूरं संयुक्तं कंकणे समलंकृतं ।
 पीतं स्नानं मंडलेषु कर्तव्यं सुरसद्रयेत् ॥ १४ ॥

રુચકં મદ્રકંયૈવ દંસવિવર્ધ માનકમ્ ।
 જગત્યો પરિવાત્યૈવ ચંડનાથસ્ય લક્ષણં ॥ ૧૬ ॥
 પ્રાસાદ સમ મદ્રંગર્મ ગર્મ સ્નપયેદ્ર ગૃહો ।
 અંતસ્તુ તથા કાર્યા કથયામિ તથાપુનઃ ॥ ૧૬ ॥
 પ્રાસાદસ્ય યન્માનં પદંચપ્વારિ કારયેત્ ।
 અપ્ટાપદં ચ કર્તવ્યં અંતરં શિલ્પીભિસદા ॥ ૧૭ ॥
 પ્રાસાદસ્ય તુ પાદોનં સોપાનાગ્ર તુ યેવચ ।
 અથવા ગર્મ માનેન ત્રિવિધં કારયે તથા ॥ ૧૮ ॥
 ર્દ્રશં કારયેદ્યસ્તુ સર્વકામ ફલ પદં ।
 જગતિ વાહ્મતઃ કૂર્યાત્તદ્વશાન્યાદિશિ મંદિર ॥ ૧૯ ॥
 તલે કથિતં વ્રતસ સ્નપનગ્રહ સ્નાનકમ્ ।
 અન્યથા ચ ન કર્તવ્યા યદિચ્છેદિયાત્મનં ॥ ૨૦ ॥
 વાણરોહે પિઠં ગર્મ સ્વયમ્ લિઙ્ગંતુ મસ્તકે ।
 ઘટિતે જગતિ મધ્યસ્તુ ચલેચંદ્રોન વિઘટે ॥ ૨૧ ॥
 ઇતિ પૂર્વદ્વાર શિવાયતન

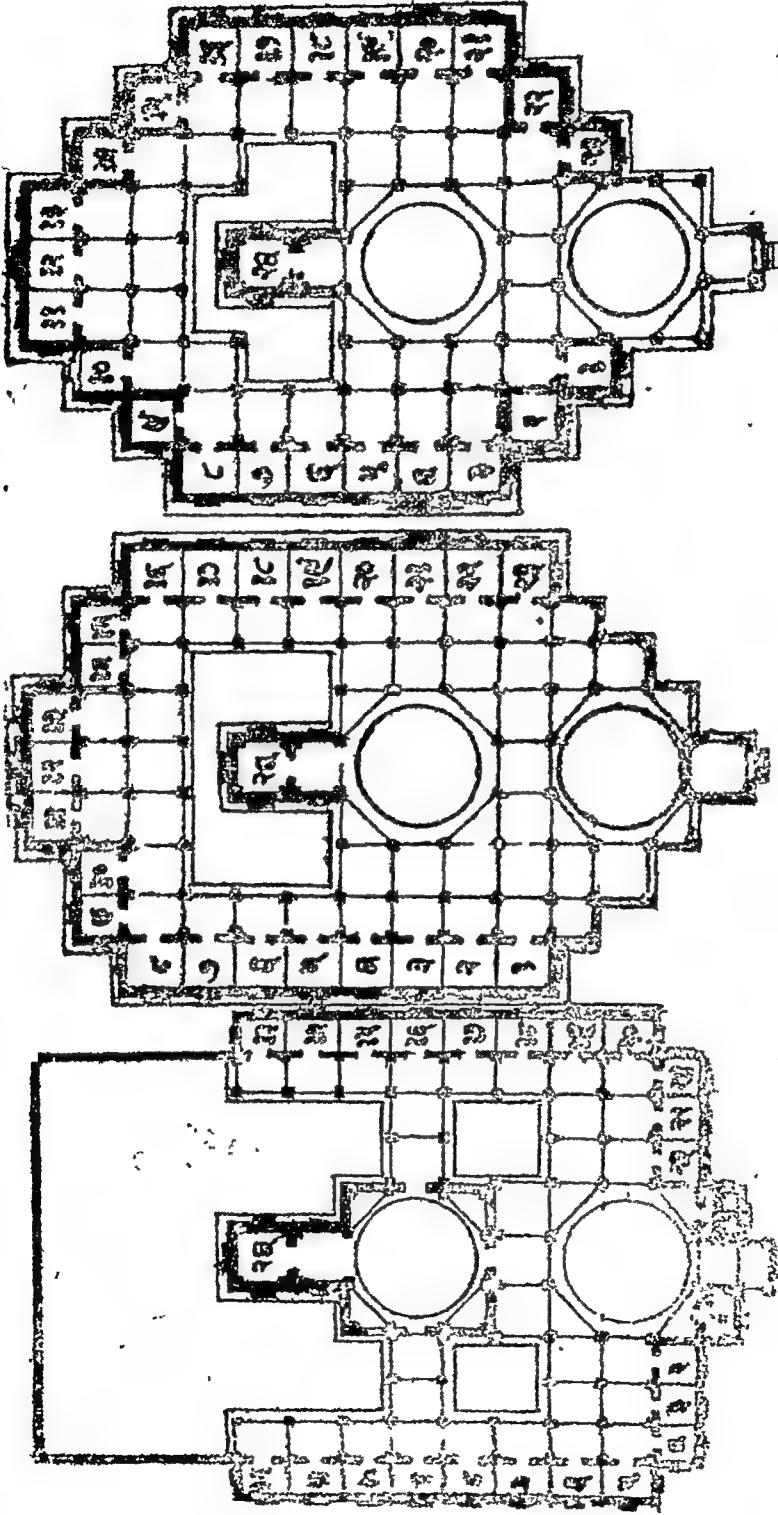
અથ આયતનાધિકાર અ. ૧૭

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે. હવે હું ર્દ્ર આદિ દેવોના આયતનો યથાક્રમથી કહું છું
 બાણધિય (શીવ) ડાબી બાણ અને પાર્વતીજી જમણી તરફ નૈશ્વર્યમાં સૂર્ય, વાયવ્યમાં
 જનાર્દય (વિષ્ણુ) ડાબી તરફ સ્નાનગૃહ, જમણી તરફ માતૃ સ્થાન પશ્ચિમે જળદેવવરુણ,
 પૂર્વમાં ભૈરવ, ડાબી તરફ મહાલક્ષ્મી, ઉમા, અને ભૈરવ સાથે સ્થાપના, મધ્યમાં ર્દ્રની
 સ્થાપના કરવી....જગદ્ગુરુ બ્રહ્મા, ઉત્તરે શાંતિગૃહ, દક્ષીણ દશ અવતારની સ્થાપના કરવી
 બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને ર્દ્ર એ ત્રણે પાછળના ભાગમાં સ્થાપવા—અર્દ્ર અને સૂર્ય—કંશા-
 નમાં સ્કંધ=કાર્તિક, ઇશાનાદિ કોણોમાં ચતુર્મુખ પ્રાસાદને ધ્વજાઓ સ્થાપન કરવી. એ
 રીતે ચતુર્મુખ શિવાલયને હે પાર્વતી કહ્યું.

હવે પાર્વતીના (આયતનમાં) ઇશાનમાં વિઘ્નરાજ ગણેશ પાર્વતિ, અગ્નિકોણ નૈશ્વર્યમાં
 સૂર્ય વાયવ્યમાં વિષ્ણુ, દક્ષીણમાં માતૃસ્થાન ઉત્તરમાં શાંતીગૃહ ડાબી તરફ સ્નાન-ગૃહ
 પૂર્વદ્વારે શિવાલય.

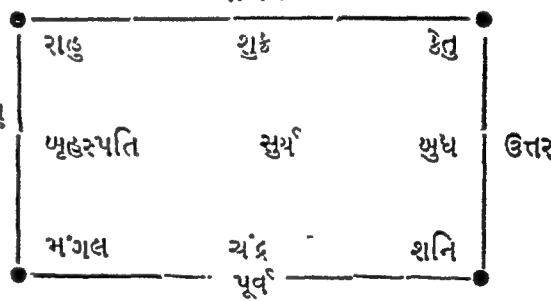
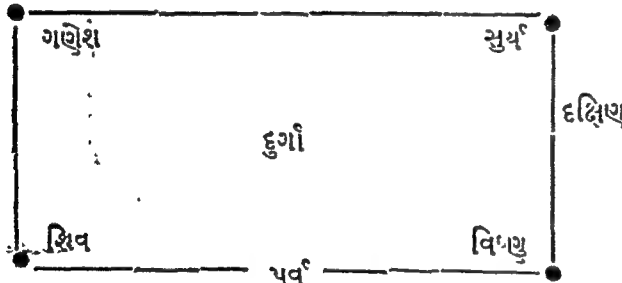
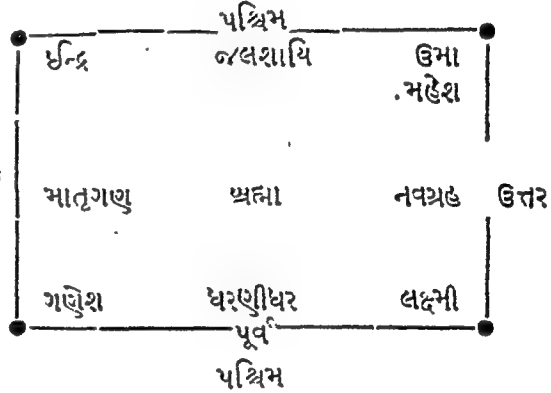
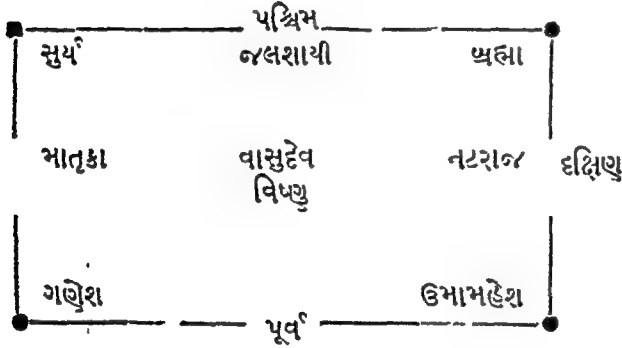
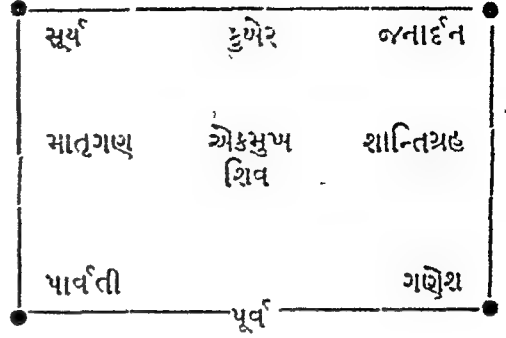
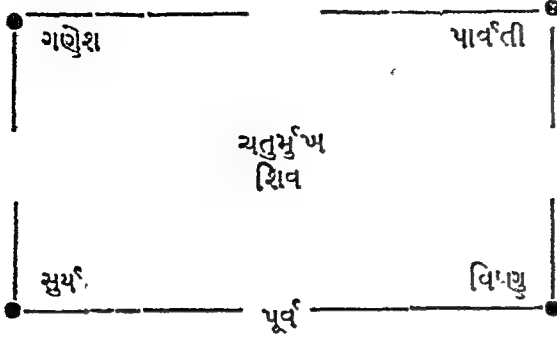
હવે....કહું છું પ્રાસાદના પશ્ચિમુખે જનાર્દન (વિષ્ણુ) ઇશાન કોણે અગ્ની,....સૂર્ય.
 વાયવ્યમાં વિઘ્નરાજ (ગણેશ) નૈશ્વર્ય પાર્વતી આથી ચતુર્લોચ આડા અવળા પશ્ચીમમુખના
 પ્રાસાદમાં ન બેસાડવા.....

आयतनतद्वहर्शन

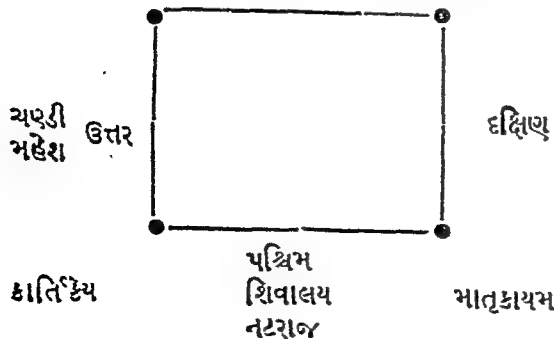
विष्णुना २४ आयतन-नव ग्रह, नव दुर्गा, सप्त आकाशना नव आयतन-क्षेत्र इन्द्रना आर आयतन
 शिवशैलीना ६४ आयतन-शीवलीना १०८ के १००८ आयतन लेना २४-४२-७२ के १०८ आयतन
 आयतन=३६ इलीका-(हरीओ)

પંચાયતન

દેવતા
ચણ્ડી, લેલિશ
ગણેશ, અર્ધનારી
મહેશ
નન્દિ
શિવાલય
પૂર્વ
દીગમુખ
યુગ્મમૂર્તિ-ઉમામહેશ
લક્ષ્મીનારાયણ,
અહ્ના સાયિરી

ત્રિપુરપત્રાસાદમાં દેવ સ્થાપનનું
શુભાશુભ રૂળ.

વિષ્ણુ	શિવ	અહ્ના	શુભલાલ
રૂદ્ર	વિષ્ણુ	અહ્ના	અશુભ
અહ્ના	શિવ	વિષ્ણુ	દારિદ્ર
શિવ	અહ્ના	વિષ્ણુ	ધનનાશ

શિવાલયમાં પૂર્વમુખતા પ્રાસાદને ચંડનાથ ઉત્તર દિશામાં ઉચું મુખવાળો ચંડનાથ કરવો, પ્રાસાદના પીઠના આશ્રય માનથી પાદના-ત્રિજા ભાગે ચંડ ઉંચો સ્થૂણ લીધમ, મહાકાથે કરવો, શિવનિર્માલ્ય, દેવસ્નાનનું પાણી પીઠના મથાળે ચંડના મુખમાં નાથ તેમ કરવું. ચંડનાથને હાર, કેયૂર, કંકણ, પહેરાવેલ શોભતો કરવો શીવ દેવની પ્રણાલનું પાણી પીતો ચંડ (પીઠથી બહાર નીકળતો) કરવો.

ગર્થ ચંડનાથનો બહોલ પાછળ આપવામાં આવેલ છે

રૂચક ભદ્રક હંસવી અને વર્ધમાન

પ્રાસાદની જગતી પર ચંડનાથ સ્થાપન કરવાના લક્ષણ જાણવા.-પ્રાસાદના.....ગર્ભે ગર્ભસ્તંભ ગૃહ કરવું હવે તેલું અંતર કેટલું રાખવું તે હવે ફરીને કહું છું પ્રાસાદના માનથી ચંર પદને અંતરે કે આઠ પદના અંતરે શિવપીઠે સ્તંભનગૃહ કરવું. પ્રાસાદના અર્ધ કે ચોથા ભાગે આગળ પગથીયા-સોપાન કરવા. અથવા ગર્ભગૃહના માન જેટલા એમ સોપાનના ત્રિવિધ-ત્રણ પ્રકારના માન જાણવા. એમ કરવાથી સર્વ કામનાનું ફળ મળે છે. જગતીની બહાર ઇશાન દીશાએ સ્તંભન મંદિર કરવું હે વત્સ! સ્વપન ગૃહનું તળ કહું છે. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કોઈ અન્ય ન કરવું-ગાણુરોહ પીઠ ગર્ભ....લિંગ મસ્તક ગર્ભગૃહના પીઠના મથાળા પરથી રાજલીંગ પધરાવવું ઘટિત, રાજલીંગ, જગતી, મધ્યથી.....(૨૧)

અથ શિવાયતન પ્રતિહાર

માતુલિગતુ નાર્ગેદ્ર હમરુ છત્રમેવય ।
 નંદીમુકુટ શોભાદયં સર્વામરણ મૂષિત ॥ ૨૨ ॥
 ચટ્વાંગ કપાલંય હમરુકં વીજપુરકં ।
 દણ્ડાલમુખં કૂર્યાત મહાકાલંતુ દક્ષિણે ॥ ૨૩ ॥
 તર્જની ચ ત્રિશૂલંય હમરકં ગજમેવચં । (હેરંમ્બ)
 હેરંમ્બો વામભાગેતુ મૃદ્ધી દક્ષિણાઃ શ્રૃણુ ॥ ૨૪ ॥
 ગજાશ્વતોમરં ચટ્વાંગં તર્જની વામ હસ્તકે ।
 ઉમયે દક્ષિણતઃદ્વાર મુંઝીદક્ષિણાતશ્રુમા ॥ ૨૫ ॥
 શૂલંડયરકં ચૈવ વરદ વિજપુરકં દુર્મુખો ।
 પાંદૂર ચ સમારુયાતં પશ્ચિમે તુ ન સંશય ॥ ૨૬ ॥
 ચટ્વાંગ હમરકં ચૈવ માતુલિહ વરદ ચૈવ ।
 પાંદૂર દક્ષિણભાગે વરુણેચ પ્રકિર્તિતા ॥ ૨૭ ॥
 માતુલિજ્ઞ મૃગાલંય ચટ્વાંગ પદ્મદંડકં ।
 શિતેચૈવોત્તરે દ્વારે વામ ભાગ વિવસ્યિતં ॥ ૨૮ ॥
 પદ્મદંડચટ્વાંગં મૃગાલં વીજપુરકં ।
 અતિતો દક્ષિણે ભાગે દ્વારેઉત્તર સંસ્થિત ॥ ૨૯ ॥
 इति शिवालय प्रतिहार

શિવાલયના પૂર્વ દ્વારે ડાબી તરફનો પ્રતિહાર (દ્વારપાલ) નંદી (૧) નામે તેની ચાર જૂનમાં માતુલીંગ, નાગ કે ડમરૂં અને છત્ર ધારણ કરેલા છે પૂર્વના દ્વારના જમણી તરફના પ્રતિહાર મહાકાલના ૨ હાથમાં ખટ્વાંગ, કપાલ, ડમરૂં, ખીલોડ ધારણ કરેલા છે સર્વ પ્રતિહારો મુશોભિત આભૂષણો ધારણ કરેલા છે. મહાકાલનું મુખ વિકરાળ છે દક્ષિણ દીશાના દ્વારની ડાબી તરફના હેર મળના (૩) હાથમાં તર્જની (મુદ્રા) ત્રિશૂલ ડમરૂં અને ગજ ધારણ કરેલા છે જમણી તરફના ભંગી (૪) ના હાથમાં ગજ તોમર, ખટ્વાંગ તર્જની ધારણ કરેલ છે પશ્ચિમના દ્વારની ડાબી બાજુ દુર્મુખ ત્રિશૂલ ડમરૂં વરદ (ખટ્વાંગ) ખીલોડ ધારણ કરેલા છે. જમણી બાજુ પાંદુર પ્રતિહાર પશ્ચીમ દીશાએ દક્ષીણ છે તેના હાથમાં ખટ્વાંગ ડમરૂં માતુલીંગ અને વદન ધારણ કરેલ છે. (અંતરે, કપાલ, ડમરૂં, દંડને ખીલોડ) ઉત્તર દ્વારે ડાબે સિત પ્રતિહારના હાથમાં માતુલીંગ, કમળ, ખટ્વાંગ, પદ્મ દંડ ધારણ કરેલ છે જમણી તરફના અસિતના હાથમાં પદ્મદંડ ખટ્વાંગ મૃણાલ ખીલોડ ધારણ કરેલા છે (૨૯)

ઇતિ શિવાયતન પ્રતિહાર અષ્ટ.

વૈષ્ણવાયતન

વિષ્ણુ મંદિર કોણપુ કર્તવ્યા વેદમૂર્તયા ।
 અક્ષામિય સૂર્યગજં ચ સ્થુમાપતિ સ્તથા ॥ ૩૦ ॥
 સ્થાપયે દ્વિવિધે મંત્રે વજ્રિકોણે ક્રમેણતુ ।
 સોમેતુકામયજ્ઞેય દક્ષિણે માતુંમંડલા ॥ ૩૧ ॥
 પૂર્વે નારાયણં દેવં પુંડરિકાક્ષ દક્ષિણે ।
 પશ્ચિમે ચૈવ ગોવિંદ ઉત્તરે મધુસુદન ॥ ૩૨ ॥
 ઈશાને વિષ્ણુદેવં તું આગ્રાયાં તુ જનાર્દનઃ ।
 નૈરુત્યે પદ્મનાભં વાયવ્યે માધવ સ્તથા ॥ ૩૩ ॥
 મધ્યે કેશવ સ્થાપ્યં વાસુદેવ મથોચ્યતે ।
 સંકર્ષ્યા પ્રદ્યુમ્નસ્ત કેશવં ચ યથાક્રમ ॥ ૩૪ ॥
 જલાશયનં તથા પ્રોક્તં દશાવતાર સંયુતં ।
 શુકર અગ્નિસ્થાપ્યં સર્વદેવમયં શુભં ॥ ૩૫ ॥
 શેષ-કૂર્મ સમાયુક્તં લમ્બી સ્થાપદ્ પાર્શ્વત ।
 આયતનં તુ સમાસ્થાતા પ્રતિહારા અતઃશ્રુણુ ॥ ૩૬ ॥
 ઇતિ વૈષ્ણોવાયતન ॥

વિષ્ણુ પ્રાસાદના ચારે કોણે ચાર વેદ પધરાવવા અક્ષાધિય....સૂર્ય ગજ ચંદ્ર ઉમા પતિ વિવિધ મંત્રોથી સ્થાપવા અગ્ની કોણુના કમથી સોમે ઉત્તરે કામયજ્ઞ દક્ષિણે માતૃ મંડળ પૂર્વે નારાયણુઃ દક્ષીણે પુંડરિકાક્ષઃ પશ્ચિમે ગોવિંદ, ઉત્તરે મધુસુદન, ઇશાને વિષ્ણુદેવ અગ્ની કોણે જનાર્દન, નૈરૂત્યે પદ્મનાભ, વાયવ્ય માધવ, મધ્યમાં કેશવની સ્થાપના કરવી. તે વાસુદેવ સંકુર્ષણ પ્રદ્યુમ્ન કેશવના ફરતા કમથી સ્થાપવા. જળશયન (શેષ ગાયી) દશા-વતાર સાથે વરાહ અગ્ની કોણે એ પ્રમાણે વિષ્ણુના આયતનનાં સર્વ દેવની સ્થાપના કરવી શેષ કૂર્મ સાથે લક્ષ્મી પડખે સ્થાપવા એ રીતે વિષ્ણુ આયતન કહ્યું હવે વિષ્ણુના પ્રતિહાર સાંભળો (વિષ્ણુ આયતનમા મધ્યમા જળશાય પધરાવવા બેઠી એ)

ઈતિ વિષ્ણુઆયતન

અથ વિષ્ણુ પ્રતિહાર

વામનાકાર રૂપે શ્વ પૂર્વાદિ પ્રદક્ષણા ।
તર્જની શંખ ચક્ર દંડાક્ષ ચંડ ઉચયે ॥ ૩૮ ॥
શંખ તર્જની દંડાક્ષી ચક્રેણ પ્રચંડક ઉચયે ।
ખડ્ગ યદાક્ષ ગદા ચ દંડ જયા નામ ઉચ્યતે ॥ ૩૯ ॥
ગદા યદ્ગ યદાક્ષ પદ્મનાં વિજય સ્મૃતઃ ।
તર્જની ચાપવાણ ચ ગદા ધાતા વા ઉચ્યતે ॥ ૪૦ ॥
ગદા વાણ ચાર્પા ચ તર્જની વિધાતા તથા ।
તર્જની શંખ પદ્મતુ ગદા ભદ્ર કથ્યતે ॥ ૪૧ ॥
શંખ તર્જની ગદા પદ્મ સુભદ્ર મેવ ચ સ્તથા ।
વિષ્ણો સ્થાયે એવં નય નાભ્યેષાતુ દિવોકસા ॥ ૪૨ ॥

ઈતિ વૈષ્ણવ પ્રતિહારા

વિષ્ણુ પ્રતિહારે ઠીંગણા કરવા વિષ્ણુ મંદિરના ચારે દીશાના દ્વારના આઠ પ્રતિહારો કહે છે. પૂર્વના દ્વારે ડાબી તરફ ચંદ્રના હાથમાં તર્જની-શંખ ચક્ર અને દંડ ધારણ કરેલ છે. પૂર્વમાં જમણા પ્રચંડ પ્રતિહારના હાથમાં શંખ તર્જની દંડ અને ચક્ર ધારણ કરેલા છે દક્ષીણના જયના હાથના ખડગ ખેટક ગદા અને દંડ ધારણ કરેલ છે, બીજા પ્રતિહાર વિજયે ગદા ખડગ ખેટને પદ્મ ધારણ કરેલ છે પશ્ચિમના ધાતા પ્રતિહારને તર્જની ધનુષ બાણ ને ગદા ધારણ કરેલ છે.

પશ્ચિમના બીજા પ્રતિહાર વિધાતાના હાથમાં ગદા બાણ ધનુષ્ય અને તર્જની ધારણ કરેલા છે. ઉત્તરના ભદ્ર પ્રતિહારના હાથમાં તર્જની શંખ પદ્મ અને ગદા ધારણ કરેલ છે. બીજા સુભદ્ર પ્રતિહારના હાથમાં શંખ તર્જની ગદા અને પદ્મ ધારણ કરેલા છે. એ રીતે આઠ પ્રતિહારો મંદિરનિષ્ણુવા ચારે દિશાના દ્વારોના બાણવા અન્યને ન કરવા,

મૂલ અર્ચાદમવામાનેન તે પ્રાસાદ અંશકે ।
 નવમાતં કૃતા અર્ચા પ્રથુભાગેશ્ચ અર્ચયેત્ ॥ ૪૩ ॥
 પંચપટ સપ્ત ભાગવુ ન ન્યુનાનતોચ્છિતે ।
 નામિસ્તન સૂત્ર વાહન તસ્યતગ્રહ્યત્ ॥ ૪૪ ॥
 પાદયાનકટિ ર્યાવત્ દિશાંયાં દ્રષ્ટિ વાહનાંત્ ।
 કરસંપૂટમગ્રંસ્તં વૈજનૈય મક્તાત્મકં ॥ ૪૫ ॥
 ભૂર્જા પરેરદ્ભવા પક્ષો તિક્ષાણાગ્રચંચુકાકૃતિ ।
 વામપાદ તલઃ પદ્મેણ ચ યાર્મ જાનુકા ॥ ૪૬ ॥
 વાય પક્ષોગ્રયતોદ્ભૂતં પક્ષો સાહસુશોમિદત્ ।
 નાગારુહં ચ ગરુડ મુકુટાર્લકાર મૂર્ધિતં ॥ ૪૭ ॥

इति गरुड

વિષ્ણુ મૂર્તિ માન ઠહે છે. પ્રાસાદના અંશ માનથી નવમા ભાગે બાકી કરવી પાંચ છ અને સાત ભાગે (નવ ભાગમા) મૂર્તિ કરવી તેનાથી નાની કે મોટી ન કરવી.

વાહનની દૃષ્ટિ દેવની નાલિ સ્તનસૂત્રે કે તેના ગુહ્ય ભાગે રાખવી પગ કે કટિ બરાબર...વાહનની દૃષ્ટિ રાખવી. ગરુડની મૂર્તિ વિષ્ણુલક્ષ્મી કર સંપૂટ (બે હાથ જોડેલી) કરવી હાથની બે બાજુ પાંખો કરવી. તીક્ષ્ણ નાકની આકૃતિ કરવી. તેના ડાબા પગ અંદર વાળેલો અને જમણા પગ ઉભો રાખવો. પગને પાંખો અદ્ભૂતને સુશોભિત કરવી સર્પના આબૂ પથ્થો સુકત મુકુટ અલંકારથી શોભતી ગરુડની મૂર્તિ વિષ્ણુ ભગવાનના વાહન રૂપે સામે પધરાવતી, ઇતિ ગરુડ ॥

॥ अथ ब्रह्मायतनानि ॥

ब्रह्मव्य भवने स्थाप्यं अग्नियां तु उमापति ।
 दक्षिणे मातरं चैव नैरुत्ये च दिवाकर ॥ ४७ ॥
 पश्चिमे जलसेनंतु वायव्ये विष्णु प्रकोर्तित ।
 सोमे तु रुषिक्र्यात् ईशान तु विनायकं ॥ ४९ ॥
 अग्नियादिशि विप्रस्य वेद भूर्ति न संशय ।
 ईशान्यां तु श्रियादेवी प्राच्यां तु धरणिधर ।
 विष्णोत्तर कार्या(ई)शान्यागारं तथैव च ॥ ५० ॥

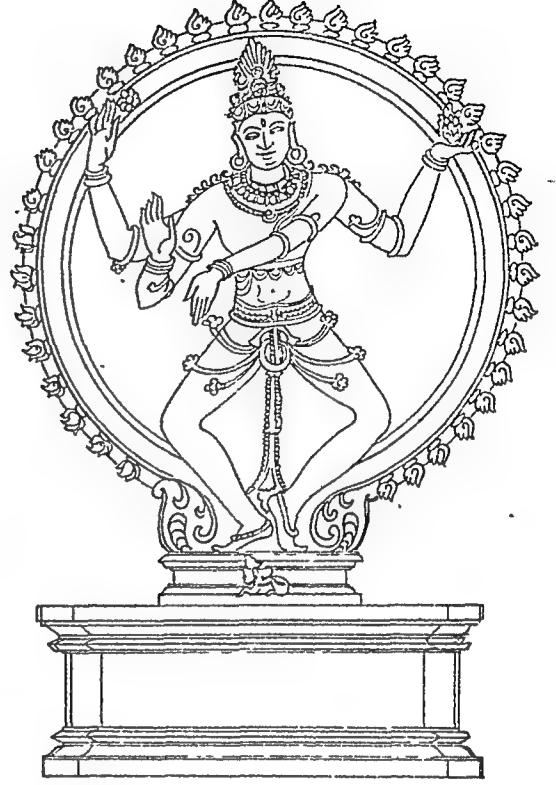
इति ब्रह्मायतन

બ્રહ્માયતન-બ્રહ્માના પ્રાસાદની અગ્નિ કોણે શિવ ઉમા, દક્ષિણે માતૃકા; નૈરુત્યે સૂર્ય; પશ્ચિમે બલશાપિ; વાયવ્યે; વિષ્ણુ; ઉત્તરે ઋષિમુની, અને ઇશાન કોણે વિનાયક.

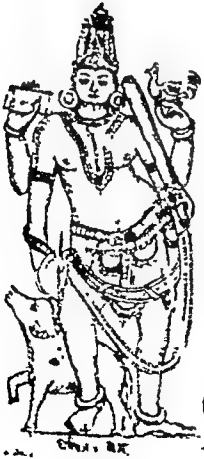

SHIV

શિવ નંદી

તાંડવ નૃત્ય શિવ

ધર્મરાજ

દ્વેષપાળ

ઉમા મહેશ્વર

લલાટ તિલક શિવ

લલાટ તિલક શિવ

દિગંબર શિવ

નૃત્ય શિવ

ગજહારિ શિવ

ઉમા મહેશ્વર

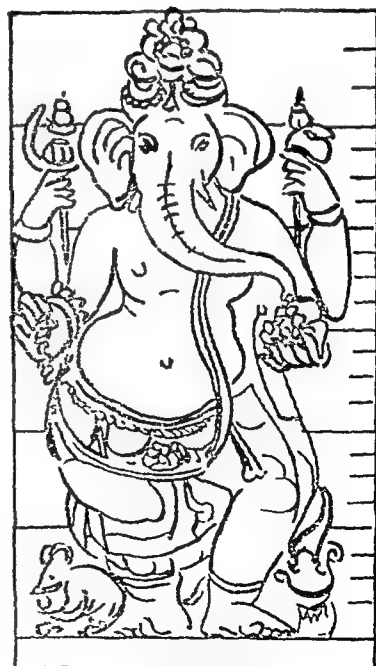
સુર્ય

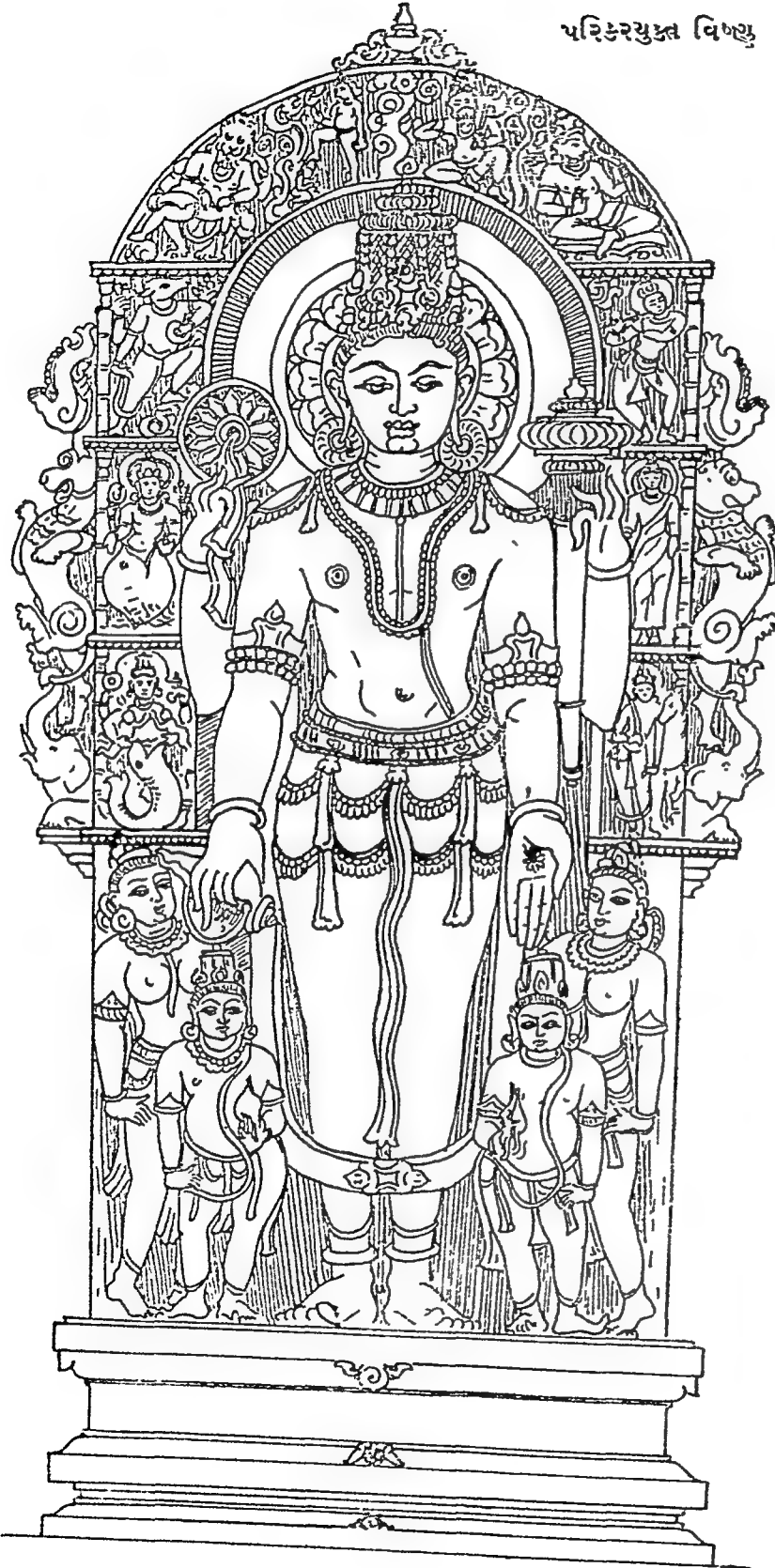
VARAH
વરાહ

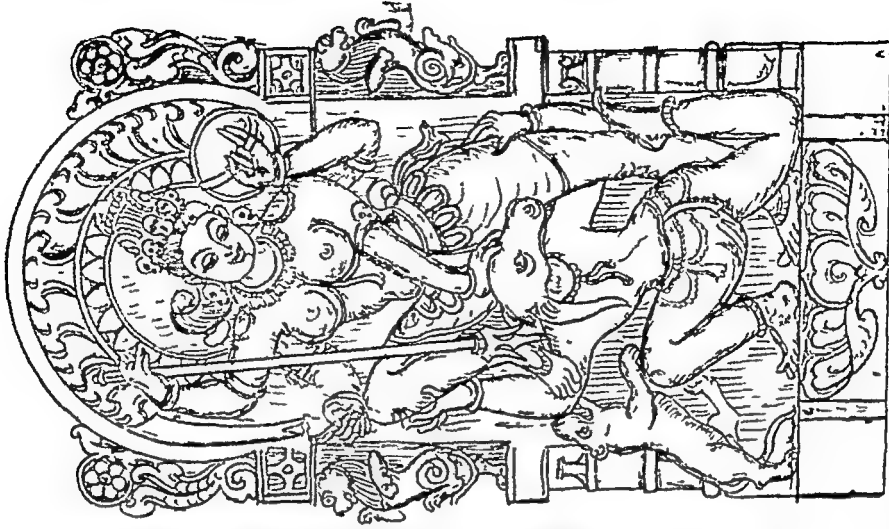

VAMAN
વામન

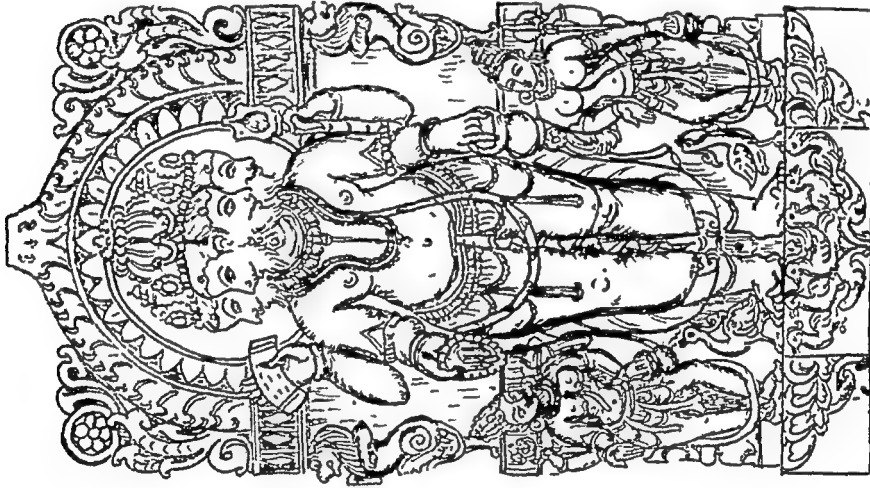

GANESH
ગણેશ

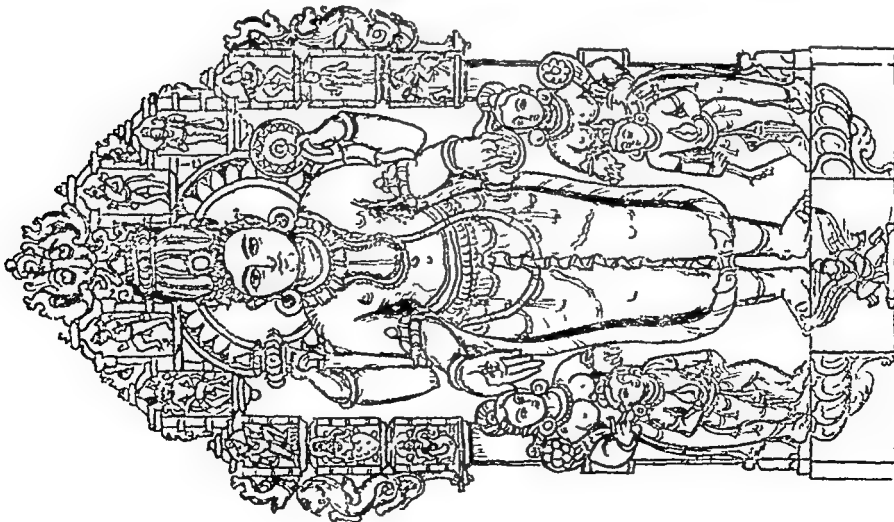

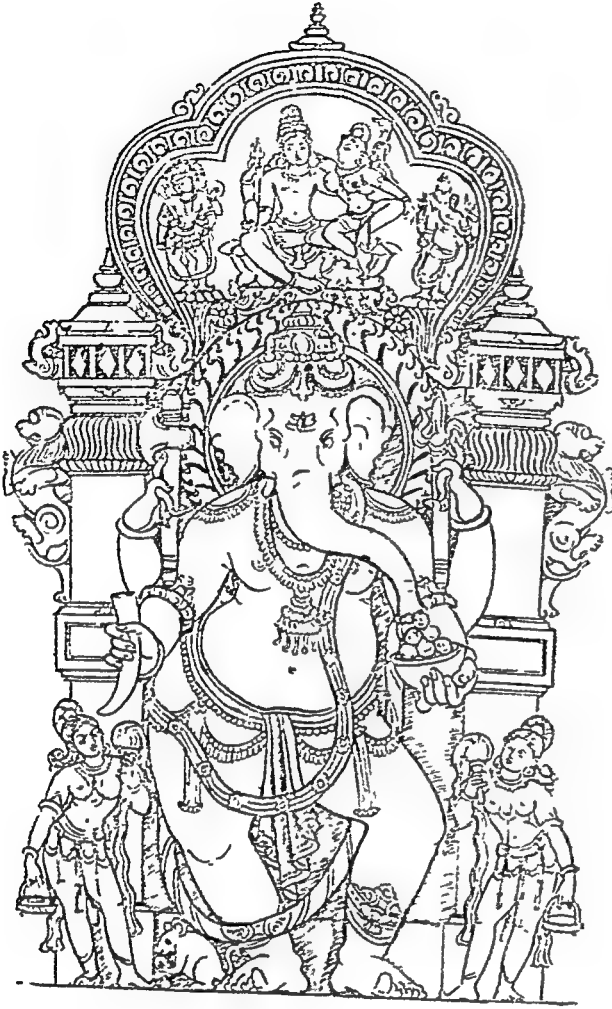
मदीयासूर मर्दनी

अमाल

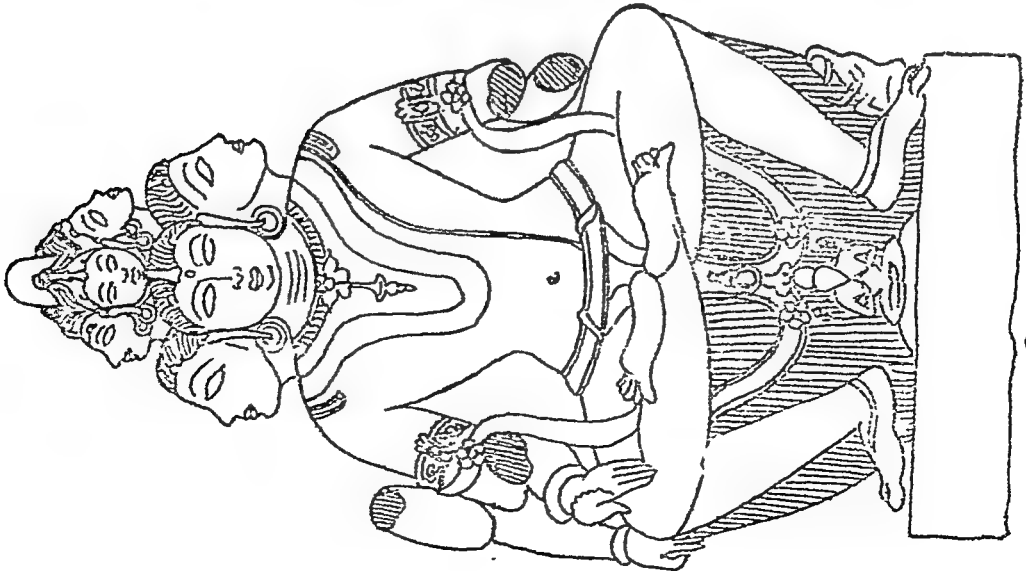
विष्णु

ચંચાચતન ગણેશ

હાથીવ ભગવાન

પડસુખ શિવ (અનંતરાહી)

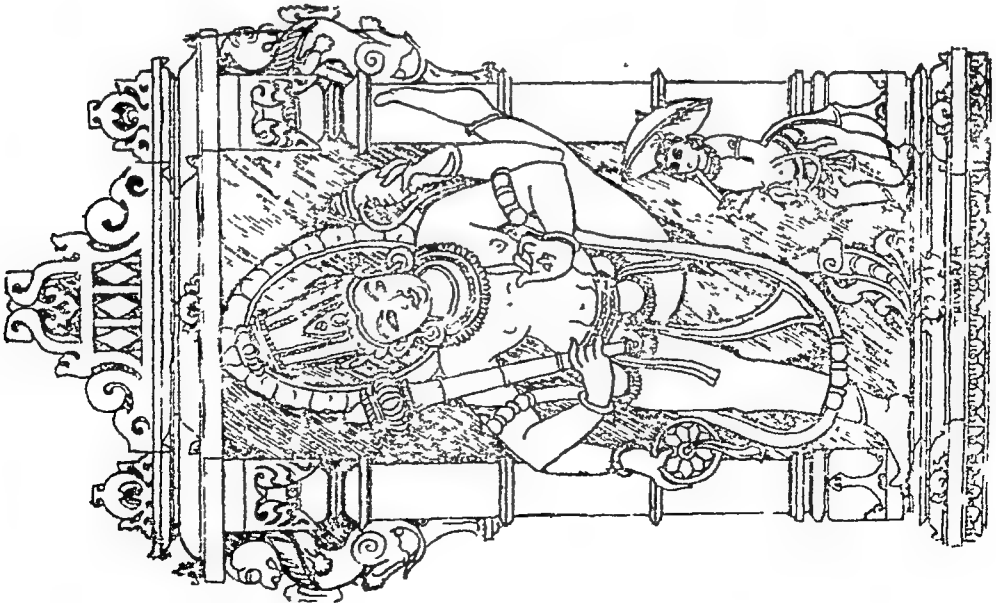
રાધા કૃષ્ણ

હાલીયા મર્દન કૃષ્ણ

ખંસીધર કૃષ્ણ

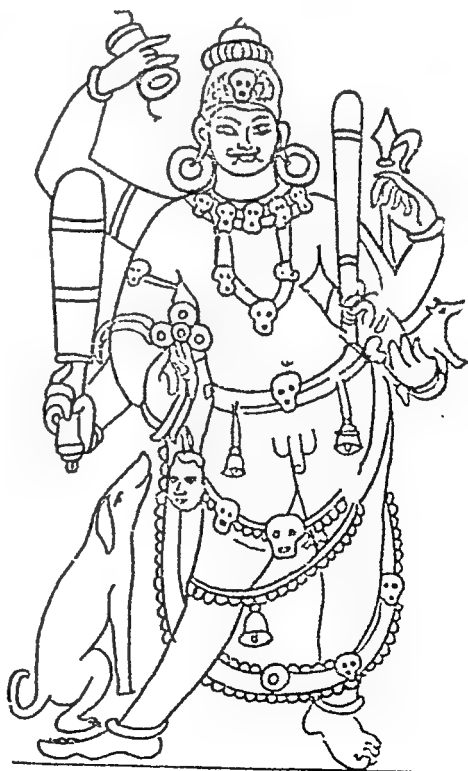
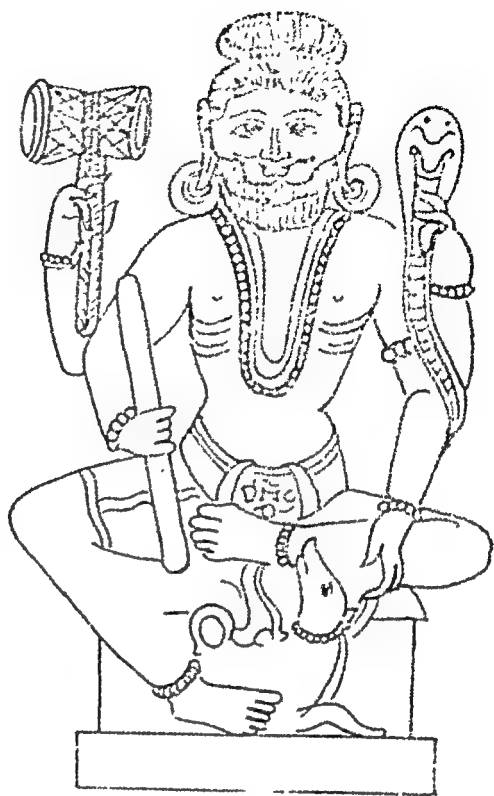

વિજયે બલિ

૬૨૫

પરિકરયુક્ત વિષ્ણુ

ક્ષેત્રપાળ

ગણેશ : અગ્ની આદિ કૌણમાં વિપ્રસ્ય વેદમૂર્તિ. ઇશાન કૌણમાં લક્ષ્મીજી, પશ્ચીમમાં ધરણીધર : ઉત્તરમાં વિષ્ણુ પધરાવવા એમ શાંત્યાગર (અદ્વાના પ્રાસાદ) માં દેવોની સ્થાપના કરવી. ઇતિ બ્રહ્માયતન.

અથ વ્રહ્મા અષ્ટ પ્રતિહાર

પ્રતિહારાશ્ચ ગંભીરા સર્કૂર્ણ મુકુટાજ્વલા ।
પદ્મતુસ્ત્રુચાગમં દંડ સત્ય નામાનુ ।
સવ્યાપસવ્ય યોગેન કમંડલ ધર્મ સંમૃત ॥ ૫૧ ॥
અક્ષપદ્માઽગમદંડ વામે ચૈવ પ્રિયોદ્ભવ
દંડાઽગમસ્ત્રુક ફલં ચ યજ્ઞ સ્યાત્સર્વકામદ ॥ ૫૨ ॥
અક્ષસૂત્ર ગદા ચેટ દંડા વિજયો ભવેત્ ।
અથો હસ્તાયસવ્યેન ફલસ્ત્રુક યજ્ઞભદ્રક ॥ ૫૩ ॥
અક્ષપાશાંકુશ દંડ ભવશ્ચ સર્વકામદં ।
દંડાકુશપાશોત્પલ વિભવો સર્વ શાંતિદઃ ॥ ૫૪ ॥

ઇતિ વ્રહ્મા પ્રતિહારા

અદ્વાજીના પ્રાસાદના આરે તરફના આઠ પ્રતિહારોના સ્વરૂપો કહ્યા છે સર્વ પ્રતિહારો ગંભીર મુખ મુદ્રાવાળા અને દાઢીવાળાં અને મસ્તકે મુકુટથી ઉજવળ એવા સ્વરૂપો આઠેના જાણુવા.

પૂર્વ દીશાના દ્વારના ડાબી તરફના સત્ય નામનો પ્રતિહારના હાથમાં કમળ સરવે આગમ અને દંડ ધારણ કરેલા છે. પૂર્વ જમણે ઉપર કહેલા સત્યના આયુધથી અપસવ્યના યોગે એટલે દંડ. પુસ્તક સ્ત્રુકને કમળ (કમંડળ) ધર્મે ધારણ કરેલ છે. દક્ષીણ દ્વારના ડાબે પ્રિયોદભવના હાથમાં માળા પદ્ય પુસ્તક અને દંડ ધારણ કરેલા છે. દક્ષિણે જમણા યજ્ઞના હાથમાં માળા ગદા ઢાલ અને દંડ ધારણ કરેલા છે તેના જમણે યજ્ઞભદ્રના હાથમાં નીચેના બે હાથોમાં ક્ષુણ્ણ અને સ્ત્રુક ધારણ કરેલા છે ઉપર દંડને માળા ઉતરના ડાબા ભવના હાથમાં માળા પાશ અંકુશ કે દંડ ધારણ કરેલા છે તે સર્વ કામનાને દેનારા જાણુવા જમણે વિભવના હાથમાં દંડ અંકુશ પાશ અને કમળ ધારણ કરેલા છે તે સર્વ શાંતીના દેનારા આઠ પ્રતિહારો અદ્વાજીના જાણુવા.

ઇતિ બ્રહ્મા પ્રતિહાર.

અથ સૂર્યાયતન

અગ્નિયાં તુ કુલ સ્થાપ્યં ગુરુ ચામ્યે પ્રતિષ્ઠિતં ।
નૈરુત્યે રાહુ સંસ્થાપ્યં પશ્ચિમે ચૈવ માર્ગવ ॥ ૫૫ ॥

વાયવ્યે ચો ચતુર સ્થાપ્યં સૌમ્યે યા વુધ મેવ ચ ।
 હશાને તુ શનિ દયાત્ પ્રાચ્યાયાં ચૈવ ચંદ્રમા ॥ ૫૬ ॥
 વ્રહ્માર્ણ વિષ્ણુ સોમંતુ ઇન્દ્રાચા ધિકોણકાન ।
 દંડ પીંગલ પૂર્વા ચ રાજા દક્ષિણે સ્તથા ॥ ૫૭ ॥
 પશ્ચિમે ધર્મરાજં ચ રેવંતંચોત્તરે સ્થિત ।
 વિપરિતા ન કર્તવ્યા યદિચ્છેશ્ચિયામાત્મન ॥ ૫૮ ॥

इति सूर्यायतन.

સૂર્યાયતન-સૂર્યના પ્રમુખ પ્રાસાદે ને અગ્નિ દેવતાથી દેવતા નવ ગ્રહોની સ્થાપના કરવી દક્ષિણે શુક્ર ગ્રહની સ્થાપના કરવી. નૈઋત્ય દેવતામાં રાહુ. પશ્ચિમે શુક્ર વાયવ્યમાં મંગળની ઉત્તરે બુધની ઇશાન દેવતામાં શનીની અને પૂર્વમાં ચંદ્રમાની સ્થાપના કરવી બ્રહ્મા વિષ્ણુને શિવને ઇન્દ્રની ઇશાનાદિ દેવતા સ્થાપવા.

દંડ પીંગલને પૂર્વે, રાજા () દક્ષિણે, પશ્ચિમે ધર્મરાજ અને ઉત્તરે રેવંત રાજ આથી-વિપરીત-પ્રોતાતુ હિત ઇચ્છનારે સ્થાપન ન કરવા.

सूर्य अष्ट प्रतिहार

તર્જની કિરણ તામ્રચૂડથ દંડ દંડક ।
 શક્તિ કિરણા તર્જની દંડે પિંગલોચ્યતે ॥ ૫૯ ॥
 તર્જન્યોદ્ધે વજ્રદંડાનંદો નામ નામત્ ।
 તર્જની દંડાયસવ્યેયા સંભવેડન્તકોદ્ભવ ॥ ૬૦ ॥
 તર્જની દ્વો પમ દંડે વામત ચિત્રકોચ્યતે ।
 તર્જની દંડાયસવ્ય વિચિત્રં દક્ષિમાસ્થિતઃ ॥ ૬૧ ॥
 તર્જની દ્વૌ કિરણં ચ દંડાન્તે કિરણાદ્દવો ।
 તર્જની દંડાય સવ્યે કર્તવ્યો ચ સૂલોચનો ॥ ૬૨ ॥

इति सूर्याष्ट प्रतिहारा

सूर्य अष्ट प्रतिहार

સૂર્યદેવના પૂર્વદ્વારે દંડીના હાથમાં તર્જની. કીરણ તામ્રચૂડ અને દંડ ધારણ કરેલા છે. પૂર્વના જમણે પીંગલ પ્રતિહારના હાથમાં શક્તિ કીરણ તર્જની અને દંડ ધારણ કરેલા છે.

દક્ષિણની ડાબી બાજુ આનંદના હાથમાં તર્જની વજ્ર અને દંડ ધારણ કરેલા છે જમણી તરફ અનંતના હાથમાં તર્જની ને દંડ અપસવ્યે એડલે દંડને તર્જની ધારણ કરેલા છે. પશ્ચિમે ડાબે ચિત્રકેના બે હાથમાં તર્જની યદને દંડ ધારણ કરેલા છે.

જમણી વિચિત્રના હાથમાં તર્જનીને દંડ અપસવ્યે દંડને તર્જની ધારણ કરેલા છે ઉત્તરે. ડાબે કિરણ પ્રતિહારના હાથમાં બે તર્જની કીરણને દંડ ધારણ કરેલા છે જમણે સુલોચનના હાથમાં તર્જની દંડ અને તર્જની કીરણ ધારણ કરેલા છે. ઇતિ સૂર્યાષ્ટિ પ્રતિહાર.

અથ ગૌર્યાયતન

ગૌર્યાયતનં પ્રવક્ષ્યામિ દેવતા નામાનુક્રમ ।
વામે માત્રશ્રિયાઃ સૌમ્યે સાવિત્રી ચૈવ પશ્ચિમે ॥ ૬૩ ॥
પૃષ્ઠે કર્ણે તથા દ્વાભ્યા મગવતી ચ સરસ્વતી ।
ઈશાને તુ ગણેશં ચ કુમારં અગ્નિ કોણકે ॥ ૬૪ ॥
કુંડલાભ્યામલં કૃતા સર્વમરણ મૂપિતં ।
મધ્યે દેવ્યા પ્રતિસ્થાપ્ય ઇશ્વરસ્ય સદાશિવ ॥ ૬૫ ॥
ઇતિ ગૌર્યાયતન.

અથ ગૌર્યાષ્ટ પ્રતિહાર

અમયાંકુશ પાશદંડ અજિતા યથા પૂર્વત્ ।
સવ્યાસવ્ય યોગેત્ર વિજયો નામ તદ્દં ભવેત્ ॥ ૬૬ ॥
અમયાંકુશ પાશદંડ અજિતી સવ્યા પરાજિત ।
અમયં પદ્માંકુશ દંડ વિભક્તા સવ્યા મંગલા ॥
અમયં શંખ પદ્મં દંડમોહિનીસવ્ય સ્તમ્મિની ॥ ૬૭ ॥
ઇતિ ગૌરિ પ્રતિહાર.

હવે ઉમા ગૌરી આયતન દેવતા ક્રમથી કહ્યું છે. ડાબી તરફ લક્ષ્મી ઉત્તરે માતૃકાલક્ષ્મી સાવિત્રી પશ્ચીમે. પાછલા બે ખુણે ભગવતી અને સરસ્વતીની સ્થાપના કરવી ઇશાન કોણમાં બેણેશ અગ્નીકોણે કાર્તિકસ્વામી=(કુમારસ્કંદ) સ્થાપન કરવા કુંડળ આદિ આભૂષણોથી શોભતા સ્વરૂપો પધરાવવા દેવીના મધ્યમાં ઇશ્વર સદાશિવ સ્થાપવા- ઇતિ ગૌર્યાયતનં

ગૌરીના પ્રતિહાર આઠ કહે છે. પૂર્વમાં ડાબે અજિતા દેવીના હાથમાં અલય અંકુશ પાશ અને દંડ ધારણ કરેલા છે. જમણે વિજયના હાથમાં ઉપરોક્ત આયુધો અપસવ્ય રીતે ધારણ કરેલા છે. દક્ષિણે ડાબી તરફ અજિતીના હાથમાં અલય અંકુશ (કમળ) પાશને દંડ ધારણ કરેલા છે જમણે અપરાજિતાના હાથમાં પણ સવ્ય આયુધો ધારણ કરાવવા. પશ્ચીમના દ્વારના ડાબે વિલકૃતા અગ્રય શંખ પદ્મને દંડ ધારણ કરેલા છે જમણી તરફ મંગલા ના આયુધો ઉપર કહ્યા તેમ સવ્ય ધારણ કરેલા છે. ઉત્તરના દ્વારે ડાબી મોહિનીના હાથમાં અલય, શંખ, પદ્મ, અને દંડ ધારણ કરેલા છે. તેના જમણી તરફ સંતસિની ના આયુધો પણ ઉપર કહ્યા તે પ્રમાણે સવ્ય ધારણ કરેલા છે ઇતિ પ્રતિહાર

અથ ચંડિકા પ્રતિહારા

ચંડિકાયાં પ્રતિહારાનં કથયિષ્યામ્યનુક્રમાત્ ।
 દંપ્ત્રાનન વિકટાસ્યઃ સંસ્ફૂર દર્શનોજ્જલઃ ॥૬૮॥
 વર્વરી વ્યક્ત દેહશ્ચ રક્તાક્ષશ્ચ મહાવલઃ ।
 તર્જની ચૈવ ચ્વદ્વાંગ ઉમરુ દંડાયુધમ્ ॥૬૯॥
 વૈતાલ સ સમારૂયાતો અપસવ્યૈવ કોટ્ઠર ।
 અમયં સ્વદ્ગ સ્વેટકં પિઙ્ગાક્ષકોદ્ભયા ॥૭૦॥
 મુમયોપસવ્યં યોગેન ભવેત્ બ્રહ્મકુટિ નામક
 તર્જની વજ્રાંકુશદંડ ધૂમ્રકોનામનામત્ ॥ ૭૧ ॥
 અપસવ્યાપ સવ્ય પયોગોન સ ભવેત્ કંકં નામત્ ।
 તર્જની ત્રિશૂલંહરતં ચ્વદ્વાંગ દંડ મેવ ચ ॥ ૭૨ ॥
 રક્તાક્ષતે નામ વામેક અપસવ્વે સુલોચન ॥

इति चंडी प्रतिहाराष्ट

ચંડીકાના પ્રાસાદના આરે તરફના દ્વારના પ્રતિહારો કહું છું દેખવામાં વીકૃત વિક
 રાણ બર્બરદેશ બર્બર દેહ રક્તવર્ણ મહાબલવાન આઠે પ્રતિહારોના સ્વરૂપો જાણવા.

પૂર્વના દ્વારના ડાબી તરફના વૈતાલનું સ્વરૂપ આયુધ તર્જની ખટવાંગ ઉમરુ
 અને દંડ ધારણ કરેલા છે. તેના જમણી તરફના કોટરના આયુધો ઉપરથી અપસવ્યે
 જાણવા દક્ષિણ દ્વારના ડાબે પીંગાક્ષના હાથમાં અલય ખડગ-ઢાલ અને દંડ ધારણ કરેલ
 છે. (૭૦) દક્ષિણ જમણી તરફના બ્રહ્મકુટીના આયુધો ઉપરથી અપસવ્ય ધારણ કરાવવા.
 પેશ્ચિમના દ્વારે ડાબી તરફ ધૂમ્રકના હાથમાં તર્જની વજ્ર અંકુશ અને દંડક ધારણ
 કરેલ છે તેના જમણી તરફ કંકંકના હાથના ઉપર કહેલા અપસવ્યે ધારણ કરેલ છે.
 ઉત્તરના દ્વારે ડાબી તરફ રક્તાક્ષપ્રતિહારના હાથમાં તર્જી ત્રિશૂલ ખટવાંગ અન્ને છે
 ધારણ કરેલ છે તેમાંથી અપસવ્યે જમણી તરફના સુલોચન પ્રતિહારના હાથના
 આયુધો જાણવા.

ઇતિ ચંડીકાના આઠ શ્રતિહાર.

યુગ્મરૂપાયતન

હરિહરહીરણ્યગર્ભ ચ કર્તવ્યાકસ્ત્રુકં ।
 દ્વૌદ્વૌમુજાય કર્તવ્યા ચત્વારો ચતુરાનન ॥ ૭૩ ॥
 નકુલીશંચ શ્ચાન્યં આગ્નેયાન્નત્ત્વશંકર ।
 નૈરુપ્યે વિષ્ણુરાદિત્ય ત્રાયવ્યે નદેશ્વર ॥ ૭૪ ॥

નમ્રતાકારયેત્તૂવ લિંગાદિષુન સંશય ।
 ત્રયઃપુરુષશ્ચ કર્તવ્યા અગ્રતસ્તોરણાન્વિત ॥ ૭૫ ॥
 દીશિદેવા પ્રકર્તિતા કર્તવ્યા દેવી સંયુક્ત ।
 બુધૈ મેરુશ્ચયેતઃ કાર્યા વૃષમકાર્યેષુ પૃથ્ઠતઃ ॥ ૭૬ ॥
 વામે ગુરુડ પ્રકર્તવ્યં હંસકૂર્યાંચ દક્ષિણે ।
 હરિહરહીરણ્યગર્ભ આયતન પ્રકર્તવ્ય ॥ ૭૭ ॥

યુગ્મભૂતિઓનાં પ્રાસાદના આયતન કહે છે. હરિહર હીરણ્યગર્ભ. વિષ્ણુ-શીવ અને
 બ્રહ્માની સંયુક્તના પ્રાસાદો. કરવા. પ્રત્યેક સ્વરૂપને ગળે લુગ્મઓ કરવી અને ચારે તરફ
 ચતુર્મુખ (બ્રહ્માના રૂપે) કરવા તેવા પ્રાસાદને ધ્યાન કોણે નકુલીશ અગ્ની કોણે બ્રહ્માને
 શંકર સ્થાપવા—પૂર્વમાં લીંગ આદિ સ્થાપવા. તેવા ત્રણેય સ્વરૂપના પ્રાસાદના
 આગળ તોરણ કરવા દીશાના દેવો અને દેવીઓ સહીતના યુગ્મ રૂપે સ્થાપન કરવા.
 બુદ્ધીમાન શીરપીએ તે મેરુ સ્વરૂપ કરવો. પ્રાસાદના પાંછળ વૃષભ નંદી. ઢાળી તરફ ગરુડ
 અને જમણી તરફ હંસ બેસારવા એ રીતે હરિહર હીરણ્યગર્ભ આયતન કરવું.

અથ દ્વારાવતી

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ દ્વારમત્યા સુ લક્ષણં ।
 આદિમૂર્તિ કૃષ્ણદેવ દ્વારિકાયાં અગત્પતિ ॥ ૭૮ ॥
 વિનારાજા પ્રજાયહત પુંસહિતાસ્તુયોષિત ।
 દ્વારિકા કૃષ્ણ હીનાંચ વિનાકૃષ્ણ નવોચ્યતે ॥ ૭૯ ॥
 એકવત્ર કૃષ્ણ મૂર્ત્યાંચ દ્વારિકાયાં તુ પલં ભવેત્ ।
 દ્વારકાન્યે વતિયુક્તાના તત્પુણ્ય નરંભેત્ ॥ ૮૦ ॥
 સ્વપ્ને વામન સેવાપિ દ્વારિકાસ્તુલભ્યતે ।
 સલેત વિષ્ણુ લોકે યાવદાધિન સંયુતા ॥ ૮૧ ॥
 અર્ચમાને ત્રિમાગેવા વાસુદેવદ્યુન્યુનતઃ ।
 આદિમૂર્તિ શ્રાદ્ધેન વારાહ સશ્ચ તથાદેવ ॥ ૮૨ ॥
 વૈકુંઠ વિશ્વરૂપં ચ અનંત ત્રિલોક્યમોહન ।
 એતત્ સ્કંધસમતાશ્ચ શેષાશ્વતશ્ચન્યૂનતા ॥ ૮૩ ॥
 પ્રાસાદે મંડપે વાયે ગર્ભ મધ્યે પ્રતિષ્ઠિતે ।
 વેદીકાક્ષજલંપીઠે ઉદંમ્વરોછ્યંતુલ્યતે ॥ ૮૪ ॥
 સઘ્નવર્તે સુરાસ્થાપ્યં દૂર્વાસાદિ ગણાધિકે ।
 દૂર્વાસા વિવિધાશ્ચૈવ વાસુદેવં તુ કેશવ ॥ ૮૫ ॥

નારાયણાં ચ મધ્યેય વિશ્વાસ્તંભ તથૈવ ચ ।
 સંકર્ષણ ગોવિંદ વિષ્ણુ ચ મધુસુધનં ॥ ૮૬ ॥
 દેવકિય ચ યોગેશ કૃષ્ણાન્ત સ્થાપ્યે દિતિ ।
 ત્રૈલોક્ય મોહન વાપિ લક્ષ્મી નારાયણાવિદુ ॥ ૮૭ ॥
 પ્રદ્યુમ્નતસ્થાપ્યં ત્રિવિક્રમં તતઃ પર ।
 વામન શ્રીધરં ચૈવ વૈકુંઠં ચ તથૈવ ચ ॥ ૮૮ ॥
 અનિરુદ્ધ ઋષિકેશ પદ્મનાભં ચ દામોદરં ।
 રુક્મણિ તતઃ સ્થાપ્યં ગણાધિક્યં તથૈવ ચ ॥ ૮૯ ॥
 આદિમૂર્તિ કૃષ્ણદેવ દ્વારિકાયાં જગત્પતિ ।
 મધ્યેતુ તતઃ સ્થાપ્ય સર્વ દેવ મયશ્રુભં ॥ ૯૦ ॥
 શેષ કૂર્મ સમાયુક્ત લક્ષ્મીસ્યાદ્વામપાર્શ્વત ।
 પ્રદ્યુમ્ના ચ અનિરુદ્ધો ચ પ્રતિહારો પ્રકન્પયેત્ ॥ ૯૧ ॥
 વૈકુંઠ વિશ્વમાંવા ચ સ્તનસત્રે નિયોજયેત્ ।
 વાસુદેવો ક્રમેણૈલ કંઠસ્વ શૂન્યો નસેત્ ॥ ૯૨ ॥
 ચતુષ્પટિ મવેદ્ધારં શુકરં પંચવિંશતિ ।
 एवं ચ દ્વારિકા સ્થાપ્ય સર્વલક્ષણ સંયુત ॥ ૯૩ ॥

इति द्वारावती

હવે દ્વારવતીને જે સુલક્ષણ યુક્તથી રચના કરવાનું કહ્યું છે જગત્પતિ આદિ દેવ જે કૃષ્ણ દેવ દ્વારકામાં છે. રાજા વગરની પ્રજા શેણે નહિ તેમ શ્રી કૃષ્ણ મૂર્તિ વગરના દ્વારકા શેણે નહિ. તેવી દ્વારિકાના પ્રાસાદની રચના કરાવનારને અલગ્ય લાલ પ્રાપ્ત થાય વિષ્ણુ લોક જેવી દ્વારિકાની રચના કરવી. ગર્ભ ગૃહના અર્ધા ચોથા કે ત્રીજા ભાગે વાસુ-દેવની સ્થાપના કરવી દશાવતારમાં આદિ મૂર્તિ વરાહની સ્થાપવી વૈકુંઠ ભગવાન વિશ્વ રૂપ અનંત. ભગવાન એલોક્યમોહન એ સર્વ મૂળનાયકના સ્કંધ ખલા ખરાખર સ્થાપવા બાકીના નીચે સ્થાપવા પ્રાસાદમાં કે મંડપમાં કે ગર્ભ મધ્યે પ્રતિષ્ઠીત કરવા. વેદિકા જળપીઠ દ્વારના ઉંખરાની ઉંચાઈ જેટલા કરવા. હુર્વાસા અને ગણેશ આદિ દેવો સંખ્ય પ્રદક્ષિણાએ સ્થાપવા વાસુદેવને કેશવ એમ વિવેક રૂપે હુર્વાસા બાણુવા-મધ્યમાં નારાયણ અને વિશ્વ સ્તંભ () સંકર્ષણ, ગોવીંદ, વિષ્ણુ મધુસુદન, સંખ્ય સ્થાપવા કૃષ્ણના પાસે દેવકી.....એલોક્ય મોહન લક્ષ્મી નારાયણ, પ્રદ્યુમ્ન, ત્રિવિક્રમ, વામન શ્રીધર, અને વૈકુંઠ ભગવાન કેમે સ્થાપન કરવાં અનિરુદ્ધ, ઋષિકેશ, પદ્મનાભ, દાયોદરને સ્થાપવા કૃષ્ણ સાથે રૂક્મણી ગણાધિ સાથે સ્થાપવા જગતના પતિ એવા આદિ મૂર્તિ શ્રી કૃષ્ણ દેવ મધ્યમાં

સ્થાપન કરવી સર્વ દેવમય એવી શુભ સ્થાપના કરવી શેષ અને કૂર્મ સાથે લક્ષ્મીની ડાબી તરફ સ્થાપન કરવા દ્વારેના પ્રતિહારે પ્રધુમ્મ અને અનીરૂદ્ર જાણવા વિશ્વના ભાવ રૂપ વૈકુંઠ આદિ દેવો સ્તન સૂત્રે પધરાવવા વાસુદેવના કમથી ઠંઠથી નીચે સ્થાપવા આયતનમાં દ્વારીકાની રચના કરવી તેને ચોસઠ દ્વાર કરવા શુકર(ચોક) પરચીથ. એવી વિધિ સર્વ લક્ષણવાળી દ્વારિકાની રચના કરવી. ઇતિ દ્વારાવતી

॥ અથ આદિત્યાદિ ત્રિપુરુષાયતન ॥

આદિત્ય બ્રહ્મ વિષ્ણુ ચ ત્રયપુરુષા મુનાનુ ચ ।
આદિત્દક્ષિણ બ્રહ્મા વામે વિષ્ણુપરિ કિર્તિતે ॥ ૯૪ ॥
વામન ચાગ્રયયુ માત્રુસ્થાનં તુ દક્ષિણ ।
નૈરુત્યે ચ ઉમારુદ્રે ગ્રહરૂપંયસ્તુ વારુણે ॥ ૯૫ ॥
વાયવ્યે પાર્વતી સ્થાપ્ય દશાવતારં સૌમ્યતા ।
ઈશાન્યે ઈશદેવસ્ય કર્તવ્યા તુ ક્રમેણ ચ ॥ ૯૬ ॥
ઉમા સ્થાને હરિલક્ષ્મી દશાવતારે તુ દ્વારિકા ।
ઉમારુદ્રે તુ ઈશાને તુ સ્થાપયે ચ વિચક્ષતા ॥ ૯૭ ॥

इति आदित्य त्रिपुरुषायातन

સૂર્ય બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ એ ત્રણ દેવોનું આયતન કરવું આદિત્ય=સૂર્યની જમણી બાજુ બ્રહ્મા અને ડાબી તરફ વિષ્ણુ સ્થાપવા અગ્નીકોણમાં વામન. લક્ષ્મીમાં માતૃકાઓ નૈરુત્યમાં ઉમા અને રૂદ્ર. પશ્ચીમમાં ગ્રહો અને ઋષિ મુનીઓ વાયવ્યમાં પાર્વતીની સ્થાપના કરવી. ઉત્તરમાં દશાવતાર-ઈશાનમાં ઇશ શીવ. એમ અનુક્રમે સ્થાપના કરવી. ઉમાના સ્થાને લક્ષ્મીનારાયણ અને દશાવતારના સ્થાને શ્રી કૃષ્ણ ઇશાનમાં ઉમા રૂદ્રને સ્થાપન કરવા ઇતિ આદિત્ય ત્રયપુરુષાયતન.

अथ गणेशायतनानि

વામાંજે ગજકર્ણે તુ સિદ્ધિદક્ષા તુ દક્ષિણે ।
પૃષ્ઠકર્ણે તુ દ્વામ્યા તુ ધુમ્ર કેવલં ચંદ્રમા ॥ ૯૮ ॥
ઉત્તરે તુ તદા ગૌરિ યામ્યૈ શ્વૈવ સરસ્વતી ।
પશ્ચિમે ચક્ષરાજ તુ બુદ્ધિપૂર્વેષુ સંસ્થિતા ॥ ૯૯ ॥

गणेश प्रतिहारा

વામનાકાનસર્વેશ પુરુષાનનસૌમ્યત ।
તર્જની પરશુ પદ્મ દંડ તુ અવિદનં દંડ હસ્તકં ॥ ૧૦૦ ॥

તર્જની દંડાપસવ્યે સ ભવેદ્વિઘરાજકા ।

તર્જની સ્વઙ્ગસેટ તુ દંડ હરતૈ સુવક્રત્રક ॥ ૧૦૧ ॥

તર્જની દંડાપસવ્યે ચલવાંશ્વ દક્ષિણે ।

તર્જની ત્રાણ ચાપ ચ ગજકર્ણા હસ્ત દંડક ॥ ૧૦૨ ॥

તર્જની દંડાપસવ્ય ગોકર્ણઃ પ્રતિ પશ્ચિમે ।

તર્જની પદ્મકુંડા ચ દંડ હસ્ત સ્તુ સૌમ્યક ॥ ૧૦૩ ॥

તર્જની દંડ પસવ્યે અમય શુભદાયક ।

પક્ષ દ્વારેષુ દિગ્ સર્વેષુ અઘટો વિઘ્નવિનાશકઃ ॥ ૧૦૪ ॥

इति गणेश प्रतिहाहा

વિનાયક ગણેશના આયતનમાં. ડાબા અંગે ગજકર્ણ. જમણીબાજુ સિદ્ધિ પાછલા ખુણે ક્રુમ અને અંદ્રમાં. ઉત્તરે ગૌરિ દક્ષિણે સરસ્વતી પશ્ચિમે ચક્ષરાજ. પૂર્વમાં બુદ્ધિ દેવીની સ્થાપના કરવી એ રીતે ગણેશાયતન બાણવા.

હવે ગણેશ પ્રતિહારો કહે છે. સર્વપ્રતિહારો વામન ઠીંગણા સૌમ્ય પુરૂષ જેવા બાણવા-
૧ પૂર્વના દ્વારે ડાબે અવિઘ્નના હાથમાં તર્જની પરશુ પક્ષ અને ડાબે દંડ ધારણ કરેલા છે. જમણે વિઘ્નરાજના હાથમાં તર્જની દંડ કમળને પરશુ ધારણ કરેલ છે. ડાબા હાથે તર્જની ખડક ઢાલ દંડ ધારણ કરેલ છે સુવક્રને એમ સવ્ય સમ્ય દક્ષિણના દ્વારે જમણી તરફ બલવાના હાથમાં તર્જની દંડ પરશુને દંડ ધારણ કરેલ છે પશ્ચીમે ડાબી તરફ ગજકર્ણના હાથમાં તર્જની બાણ ધતુબ્યને દંડ ધારણ કરેલ છે. પશ્ચીમના દ્વારે જમણી તરફ ગોકર્ણના હાથમાં તર્જની દંડ પરશુને અંકુશ ધારણ કરેલા છે ઉત્તરે ડાબી તરફ સૌમ્યકના હાથમાં તર્જની પક્ષ અંકુશને દંડ ધારણ કરેલા છે ડાબી તરફ શુભદાયકના હાથમાં તર્જની દંડ અંકુશને પક્ષ ધારણ કરેલા છે એ રીતે ચારે દીશામાં આઠ દ્વારોના આઠ પ્રતિહારો વિઘ્નો વિનાશ કરનારા બાણવા.

धति गणेश प्रतिहार.

। अथ जिन ।

जिनालये ततो देवा जिन शासन पारगा ।

जिनेन्द्रस्य तथा यक्षो देव्या जिनमातुका ॥ १०५ ॥

तिर्थकरा अतिताश्चैव वर्तमान विव नागत् ।

केवलीरूपमाद्याश्च पद्मनामाधुतक्रमात् ॥ १०६ ॥

चतुर्विंशति पृथक्कैव્યै जिनाकांच द्वांसप्तति ।

मूलनायको मवेचस्तु तस्य स्थाने सरस्वती ॥ १०७ ॥

जिनालये जिनकुर्यात् अंते कुर्यात्सरस्वति ।

सरस्वती जिनश्चैव अन्यान्यवरोधक ॥ १०८ ॥

वैकुण्ठ विष्णु

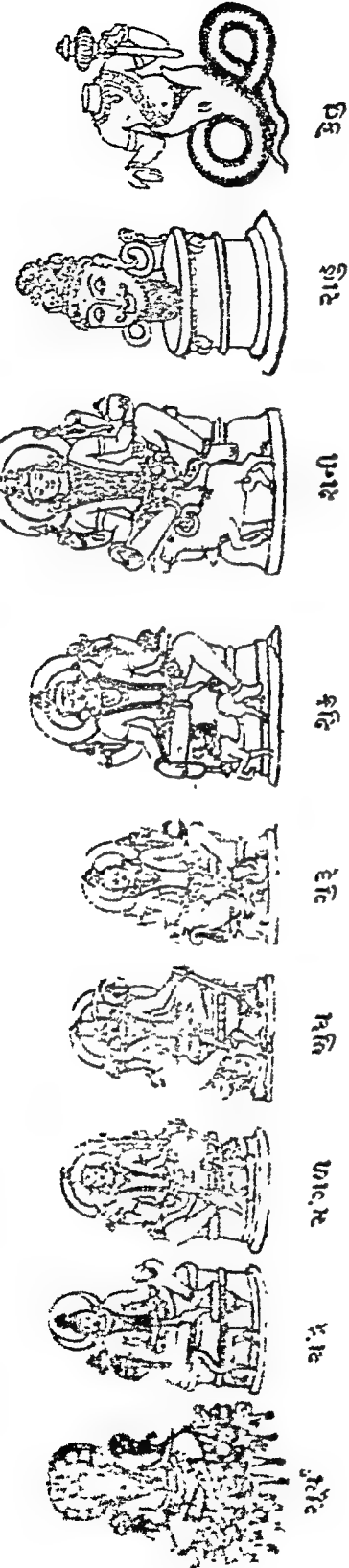
पंचमुख विश्वकर्मा

पंचमुख हनुमान

चतुर्मुख ब्रह्मा

નૃસિંહ ભગવાન

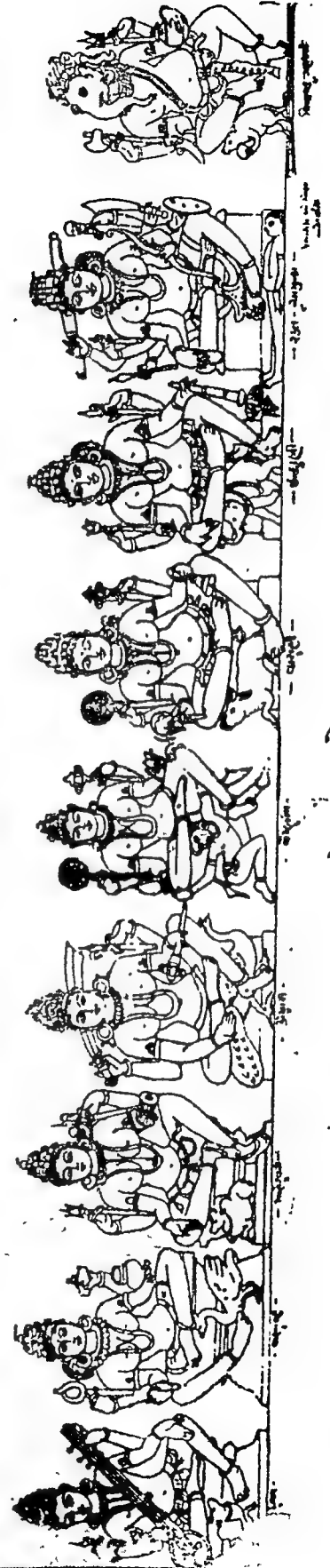
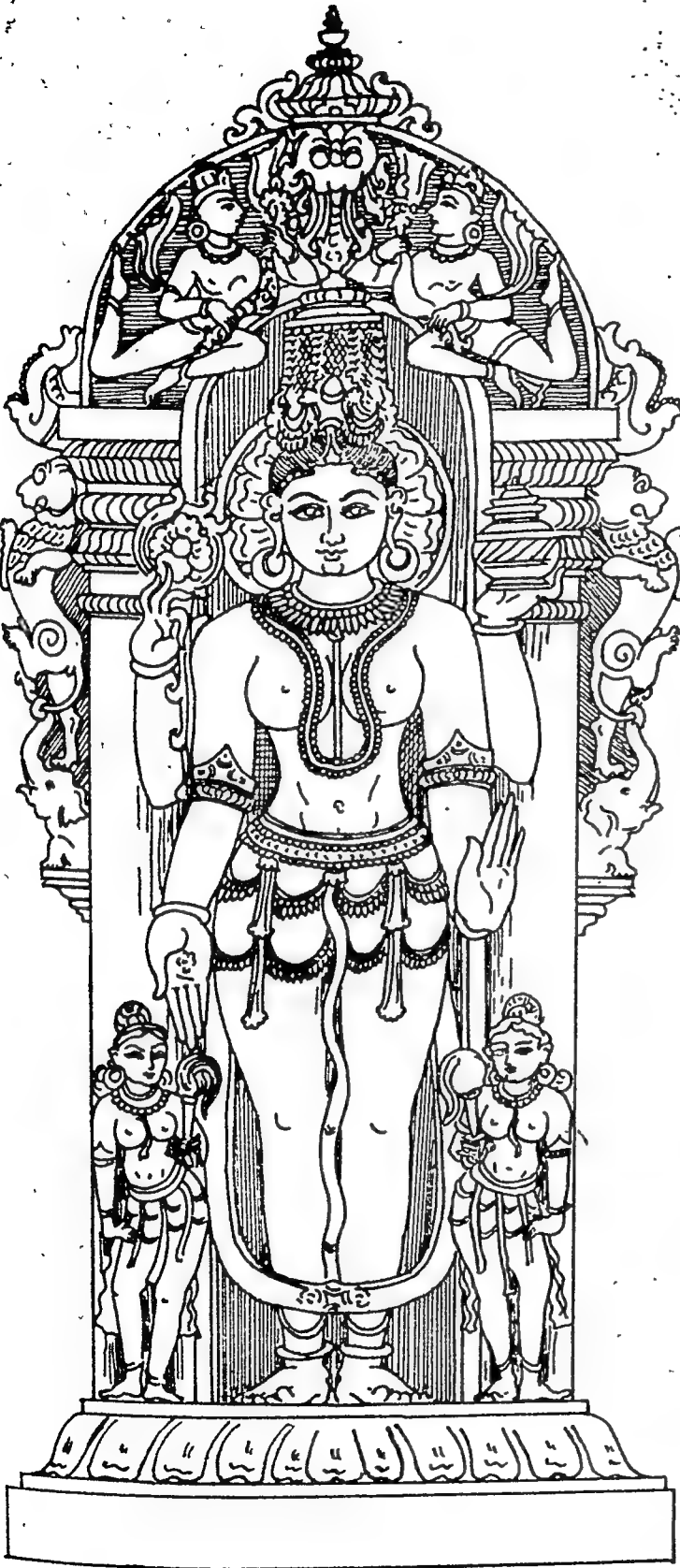

BY UVANESWARPI

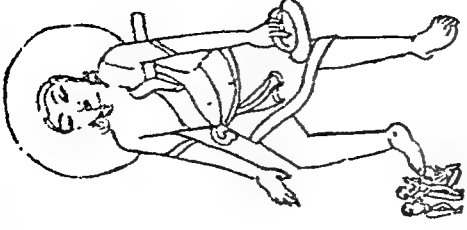
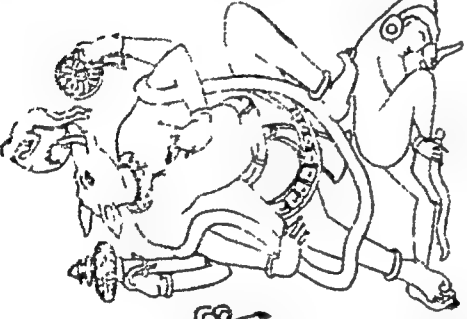
ભુવનેશ્વરી દેવી

મહાશિવમહાદેવ

દશાવતાર

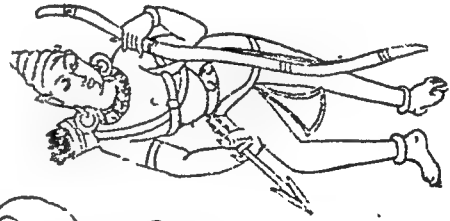

સત્ય

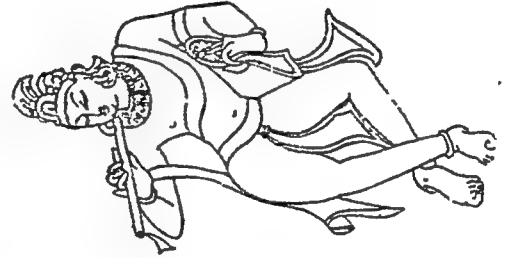
પરુરાષ

ત્રેતા

રામ

વરાહ

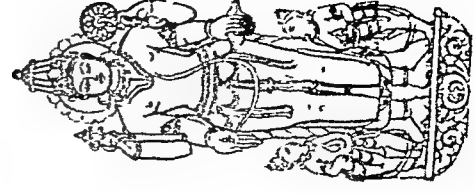
કૃષ્ણ

નૃસિંહ

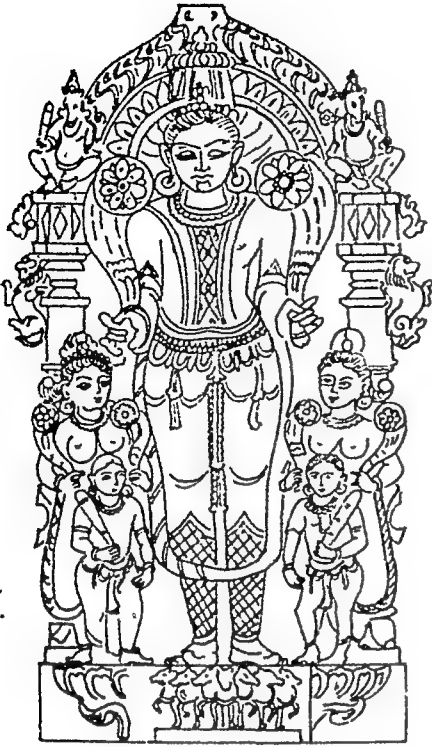

હંતાડી

વામન

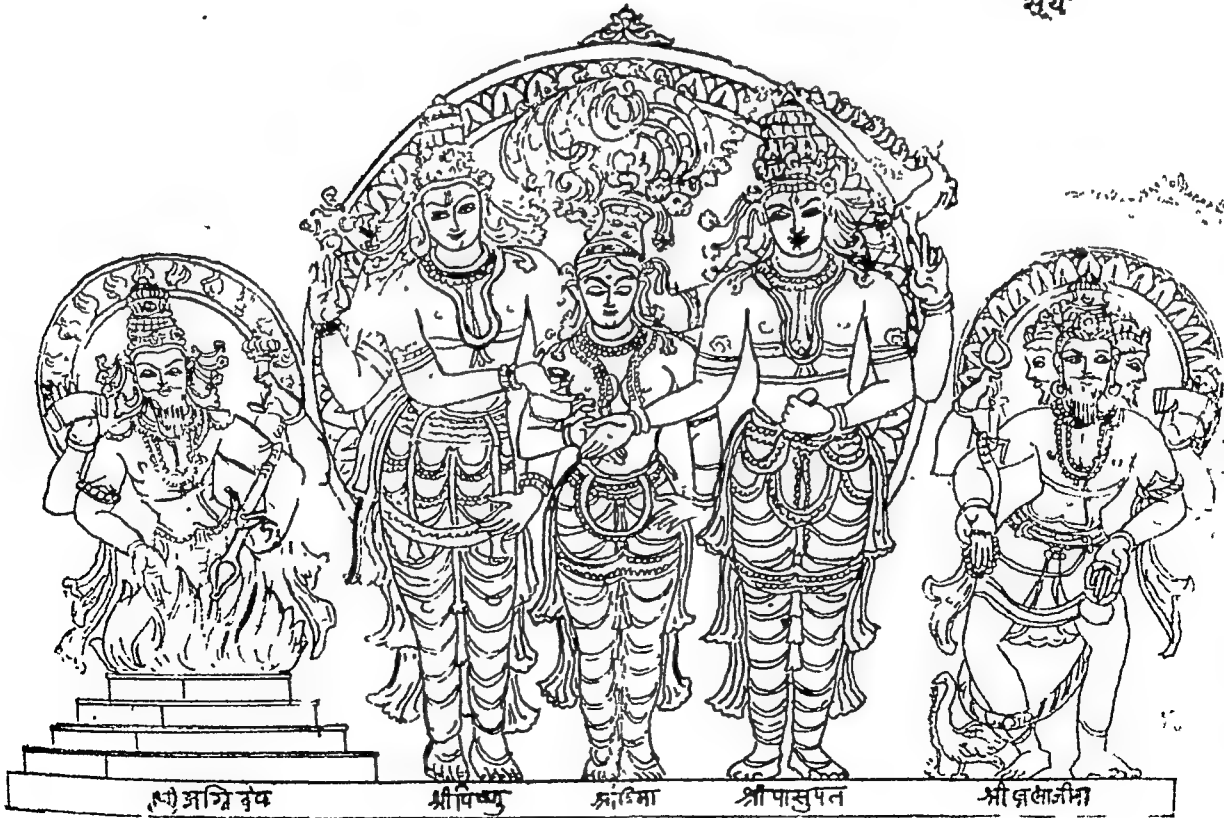
વિષ્ણુ

सूर्य

सूर्य

श्री अग्नि वृष

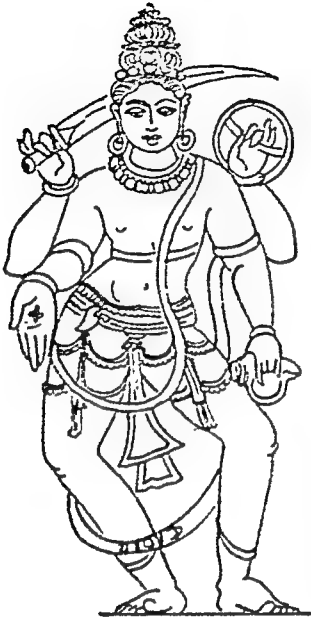
श्री विष्णु

श्री शिव

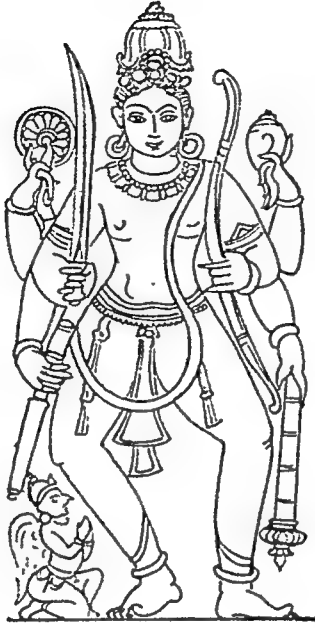
श्री पद्मपुत्र

श्री ब्रह्मजी

સંયુક્ત સ્વરૂપ

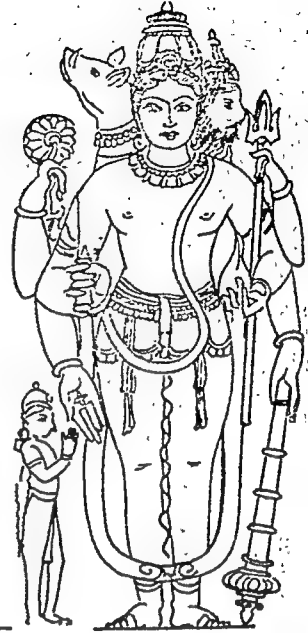
કૃષ્ણ કાર્તિક્ય

પુરુષોત્તમ

વૈકુંઠ

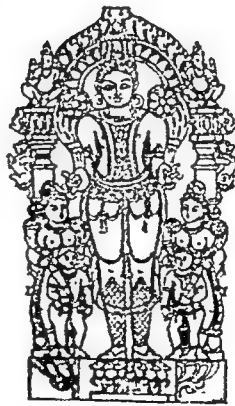
વિશ્વસ્વરૂપ

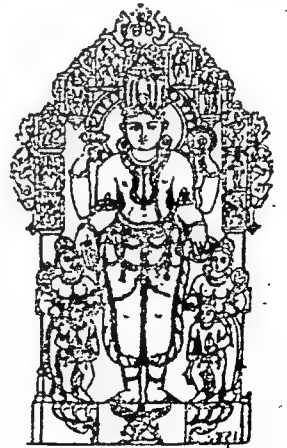
પ્રદ્યા

મહાદેવસુરમર્દની

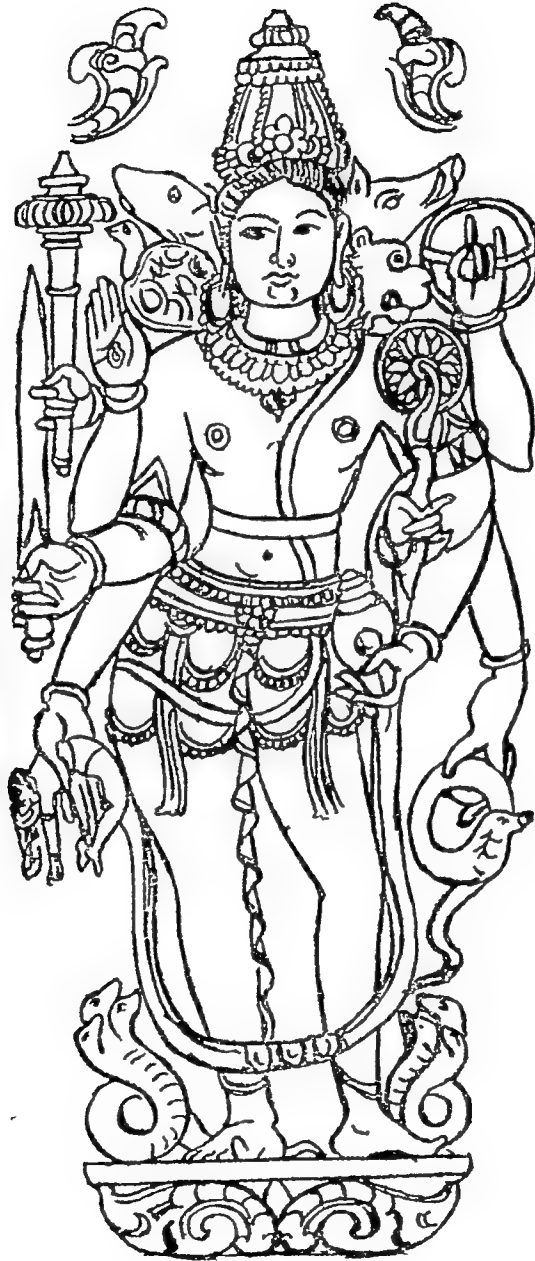
સૂર્ય

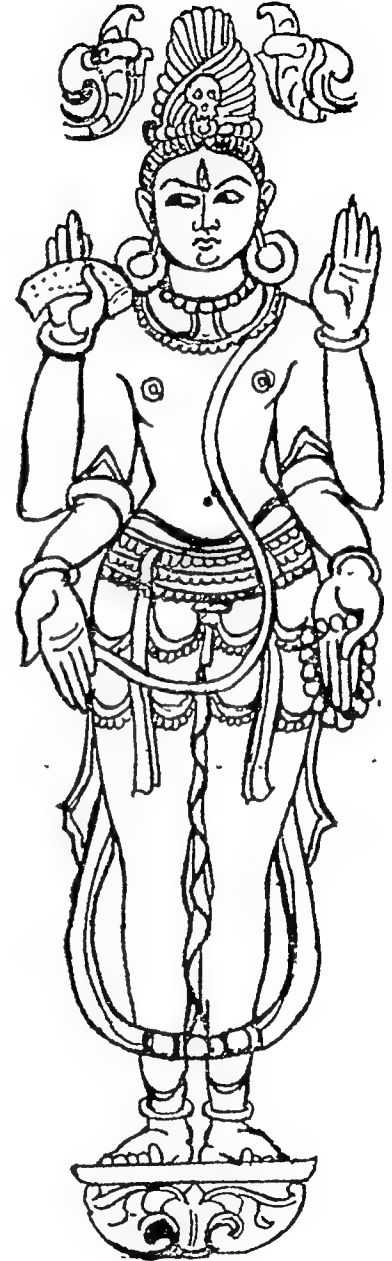
વિગ્નેશ

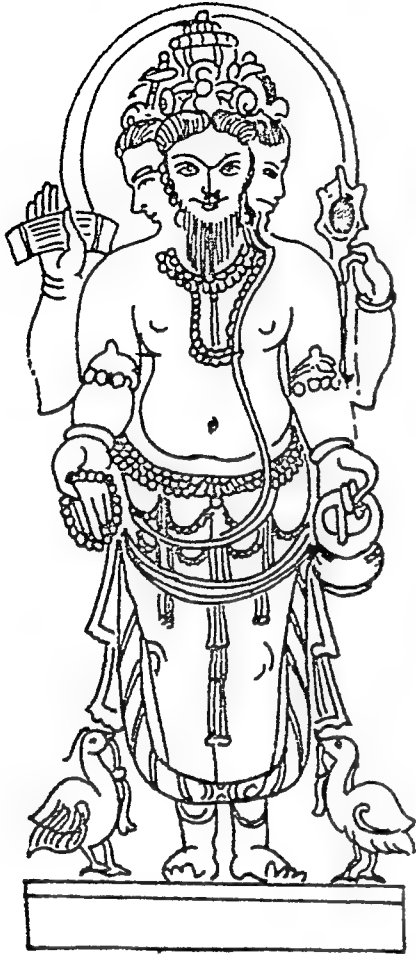
शैव

वेङ्कट स्वामी

हनुमान

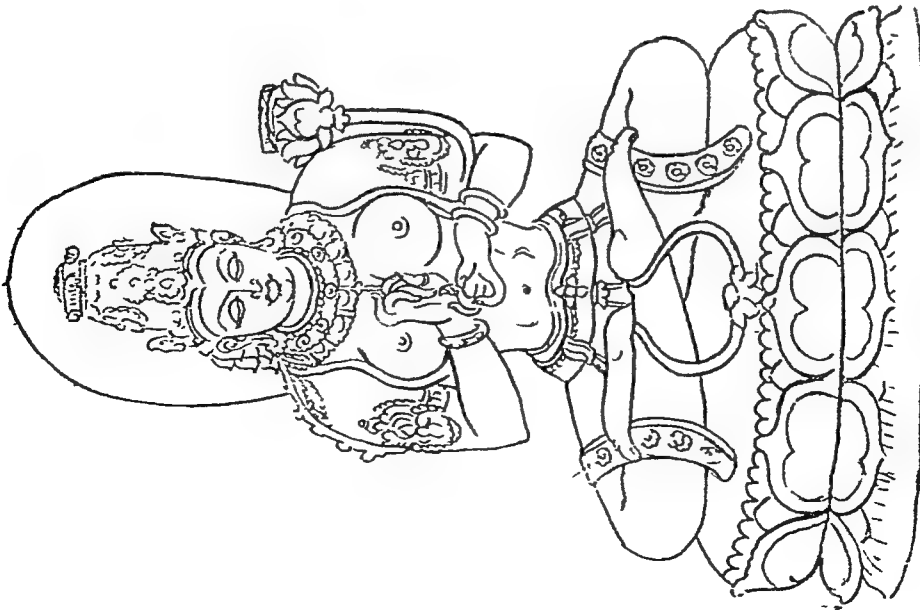
પ્રભા

વિષ્ણુ

મહેશ

મહા પારશ્વત (જીવા)

દ્વિસપ્તર્વા દ્વિવાળર્વા ચતુર્વિંશતિ તતોપિવા ।

જિનાલયે ચતુર્દિક્ષુ સહિતં જિનમંદિરમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

જીન શાસનમા પરાગ એવા જીનાલયમાં જીન તીર્થંકર ક્ષય યક્ષણીઓ દેવી જીન માતૃકાઓ, અતિત, આનાગતને વર્તમાન એમ ત્રણ કાળના ચોવીશ એમ ચોવીશ બહોંતેર પૃથક પૃથક લાંચનવાળાના છે પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ કેવળી જ્ઞાની પદ્મનાભ પ્રભુ છે. જીના લય ૨૪-૫૨-૭૨, ૧૦૮ દેવકુલીકાના થાય તેમાં ચોવીશ જીનાલયના અંતમાં સરસ્વતીની સ્થાપના કરવી પરંતુ અન્ય દેવદેવીના માટે અવરોધ બાણવો.

જિનપ્રતિહારા

ફલ વજ્રાંકુશોદંડ ઈદોઽસવ્યે ઇંદ્રજય ।

દ્વૌ વજ્રોફલદંડૌ ચ માહેદોપસવ્યે વિજયા ॥ ૧૧૦ ॥

તદાયુધોસ્તેનયુક્તા ત્રિપંચ ફળોર્ધંગા ।

ધરણોદ્રઃ પદ્મકથૈવ સર્વે શાંતિકરાઃ સ્મૃતા ॥ ૧૧૧ ॥

યક્ષ રૂપાધિકારાશ્ચ નિધિહસ્તાઃ મહોદરાઃ ।

સુનાભો સુરદુંદુભિપ્રોક્ત સર્વે શાંતિ પ્રદાયકા ॥ ૧૧૨ ॥

इति जिनप्रतिहार.

જીનાલયના ચારે દીશાના દારોના આઠ પ્રતિહારોના સ્વરૂપો કહે છે. પૂર્વમાં ડાબે ઈંદ્રના હાથમાં ફળ વજ્ર અંકુશને દંડ ધારણ કરેલ છે. જમણી તરફ ઈંદ્રજયના હાથમાં અપસત્ય રીતે આયુધો ધારણ કરેલ છે. દંડ અંકુશ વજ્રને ફળ એમ દક્ષીણના દારે ડાબી તરફ માહેંદ્રના હાથમાં બે વજ્ર ફળ અને દંડ ધારણ કરેલ છે જેમણે વિજય દારપાલને અપસત્ય દંડ બે વજ્રને ફળ ધારણ કરેલ છે પશ્ચિમના પ્રતિહાર ધરણોદ્ર ને પદ્મકેના મસ્તકે ત્રણ કે પાંચ ફળોનો સર્પ છે તેના આયુધ લેહે કરીને તે સર્વ શાંતીના દેનારા છે. ઉત્તરના દારે ડાબે સુનાભ અને જમણા દારે સુરદુંદુભી યક્ષ રૂપના અધિકારી મોટા પેટવાળા છે તે બંનેના હાથમાં દ્રવ્યની થેલી ધારણ કરેલ છે તે સર્વ પ્રતિહારો શાંતીને દેનારા બાણવા ઇતિ જૈન પ્રતિહાર

ઇતિ શ્રીવિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણ્વિ આયતનાધિકારે સપ્તદશમોધ્યાય ॥ ૧૭ ॥ પદ્મશ્રીપ્રભાશંકર આઘડલાઈ સોમપુરા શિલ્પવિશારદે કરેલ ભાષા ટીકાનો સત્તરમો અધ્યાય.

अथजलाश्रयाधिकार अ० १८

श्री विश्वकर्माउवाच

वापिक्रय तडागानि कुंडानां च लक्षणं ।

त्रिपुररुपवा ब्रह्मा भ्यंतरेषु उत्तम स्या जलाश्रय ॥ ૧ ॥

चतुहस्तादिद्वैका यावत् हस्त त्रयोदश ।
 श्रीमुखो विजय चैव प्रांतो दुन्दुभि श्रीमनोहरः ॥ २ ॥
 चूडामणि दिग्भद्रो जया नंदस्तु शंकर ।
 श्रीमुखो चतुर्हस्ताद्य शंकरस्य त्रयोदश ॥ ३ ॥
 एव नामा द्विगुणोपेत वृत्तकूपादशोगमा ।
 संख्याहस्त द्वयं कुर्यात् कुपिका नामतद्भवेत् ॥ ४ ॥
 इतिकूप ॥

अथवापिका

एक वक्रा त्रिकूटाश्च नंदा नाम वरप्रदा ।
 द्विवक्रा पदकूटाश्च भद्रा नाम सुशोभना ॥ ५ ॥
 त्रिवक्रा नव कूटाश्च जयास्तु देवदुर्लभा ।
 चतुर्वक्रा द्वादशकूटा विजया सर्वतो मुख ॥ ६ ॥
 चतुर्वापि भवेत्प्राज्ञ नंदाद्या शुभलक्षणं, इतिचतुर्वापि
 अथकुंडाना

कुंडाना लक्षणं चैव चतुर्विध मुदाहित ॥ ७ ॥
 चतुरश्रं सद्रक्तनाम सुभद्रं भद्रसंयुत ।
 नंदा क्षौ प्रतिभद्रेषु परितो मध्यभिदोद्भवं ॥ ८ ॥
 प्रवेशा निर्गमा चैव कर्तव्या स्तेरनेकधा इति
 इति कुंडानानाम

मध्य मिद्व कर्तव्या मंडपे श्रीधरोत्तमम् ॥
 तन्मध्ये तु जलशायी वाराह वाथ उच्यते ॥ १० ॥
 रुद्रएकादशकार्या द्वारिकायां संयुता ।
 दुर्वासा नारदं चैव विघ्नस्य गणनायकं ॥ ११ ॥
 क्षेत्रपाल भैरवंच उमा महेश्वरं तथा ।
 कृष्ण शंकर कर्तव्य दंडपाणि महेश्वर ॥ १२ ॥
 कात्यायनि चंडीका च सोम्यादित्य मेवच ।
 हरिहर पितामह चंद्रार्कश्चपितामह ॥ १३ ॥
 हरिहरहरिण्यगर्भ पटशाला वाराणसि ।
 तस्यानुक्रमं वक्षौ यदुक्तं परमेष्ठितं ॥ १४ ॥

चतुर्दश वावानी रुद्रैकादशस्तथा ।
 द्वादशार्कं गणाधिक्यं केशवोश्च द्वादश ॥ १५ ॥
 पंचलीला नवदूर्गा लोकपालस्यपंचक ।
 तथाग्निदशदिशालो मातृका च तथाष्टकं ॥ १६ ॥
 द्विविध पतिपातता चैव गंगाव सहितातसे ।
 तन्मध्ये च कर्तव्या वाराणसी पद्मशाने ॥ १७ ॥
 वह्निभिर्भागे कुंडस्य चतुर्दश व्यवस्थित ।
 ब्रह्माविष्णु शिवादीनां विविध सद्यसुंदरं ॥ १८ ॥
 वाराणसि ता चत्पुण्यं नित्यं पुण्ये दर्शनात् ।
 नित्य स्नानादिकं पूजा गंगास्नानादिकं फलं ॥ १९ ॥
 तस्यार्चने भवेत् सौरभ्यं गंगाते सरणं तथा ।
 तपते विव संसारे यावच्चंद्रार्कं तारकं ॥ २० ॥
 कृते च नैमिषं तीर्थं त्रेतायां पुष्करं तथा ।
 द्वापरे कुरुक्षेत्रे कलो गंगाप्रसस्यते ॥ २१ ॥
 गंगाद्वारे कुशावर्त वील्वके निल पर्यते ।
 स्नानं कनखले तिर्थे न लमेश पुनर्भव ॥ २२ ॥
 याग तिर्थाग मुक्तानां मुनीनां मुध्वरेतसां ।
 सागररति सर्व मृतानां संत्रवेध निवासिनं ॥ २३ ॥
 तस्मादशगुण्यं पुण्यं नित्यं प्राप्ताति नित्यस ।
 तस्य तुल्य दिक्पुण्यं कुंडेवात्र वाराणसि ॥ २४ ॥
 धर्मार्थं काममोक्षाणां इच्छं प्राप्नोति मानव ॥ २५ ॥
 इतिकुंड ॥

अथतडागामि

तडागादि प्रवक्ष्यामि षट्भेदे पृथक्पुन ॥
 वकस्थलान्धे येक परिधं यस्यतस्य स्थलद्वयं ॥ २५ ॥
 षट्भेदा दर्धगदंघ वृताकार महासर ।
 चंद्रकं चतुरश्र च सुभद्र भद्रसंयुत ॥ २६ ॥
 सहस्र दंडे ज्येष्ठतु मध्यम च तदार्धतः ।
 कनिष्ठ मध्यमार्धेऽ त्रिविध मान दीर्घता ॥ २७ ॥

જ્યેષ્ઠ પંચાશ્વસ્ત્રેન મધ્યમા પંચવિંશતિ ।
 કનિષ્ઠ દિ દશહસ્તે પ્રાપ્ત માનસ્ય વિસ્તરે ॥ ૨૮ ॥
 વ્રહ્મા વિષ્ણુ શિવ સૂર્ય ગૌરિ ચ ગણનાયકં ।
 દશાવતાર સંયુક્તા દ્વારિકા ચ તથા ભવેત્ ॥ ૨૯ ॥
 કોલ્હાપુર ચ કૈલાસં રિપિમિ સપ્તતંક્રુતો ।
 સર્વેષાં ધામજં કાર્યં શતવંધન સંસ્થિતં ॥ ૩૦ ॥
 શરમધ્યે જલોદિન શેષ સ્વલ્પ સંયુક્તા ।
 જિનાલય ન કર્તવ્યં યદા વૈશ્રિયમાત્મન ॥ ૩૧ ॥
 ગંગાયમુના ચ કર્તવ્યં પ્રવાહા ઉમયપક્ષત્ ।
 કોર્તિસ્થંભ તથાકાર્યા યજ્ઞ યૂપ સમન્વિત ॥ ૩૨ ॥

પુણ્યવિધિ

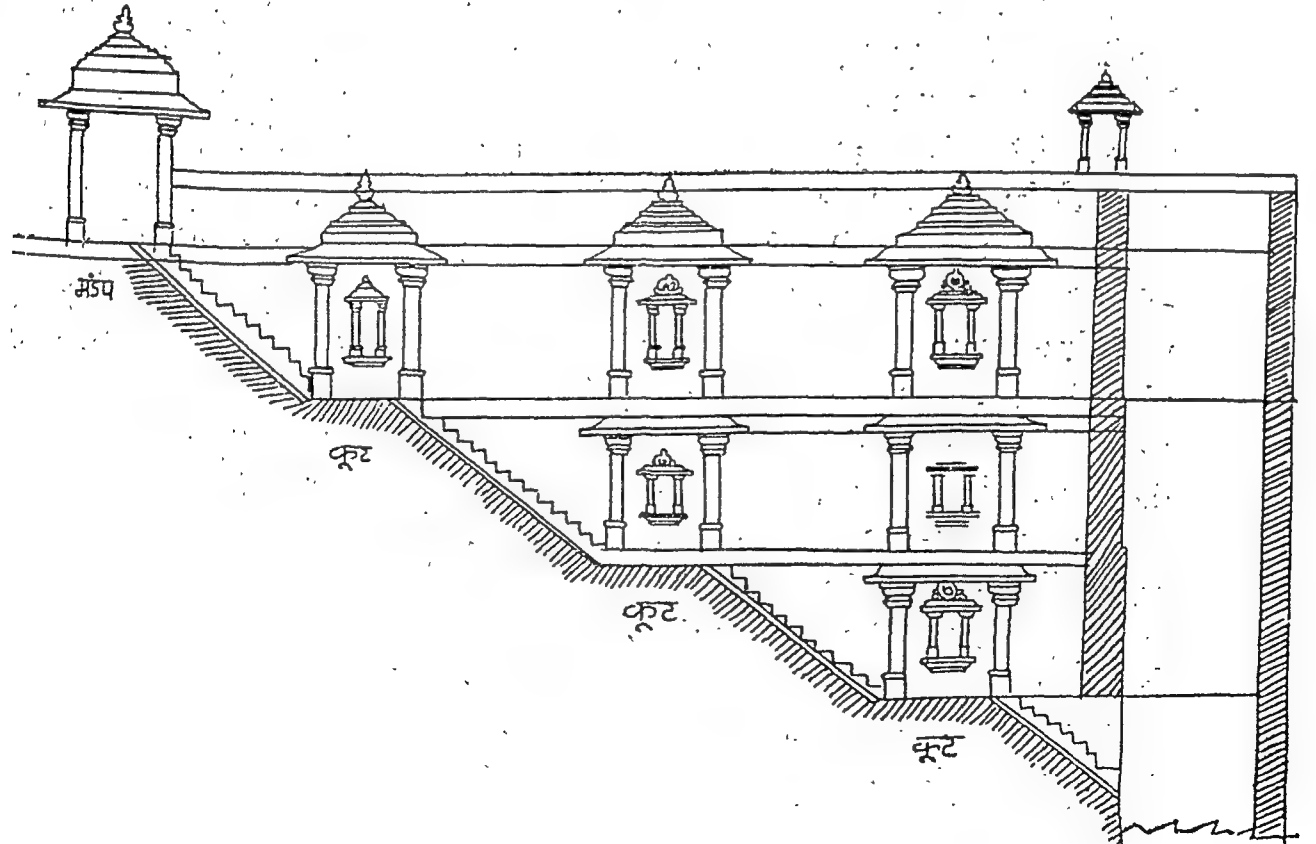
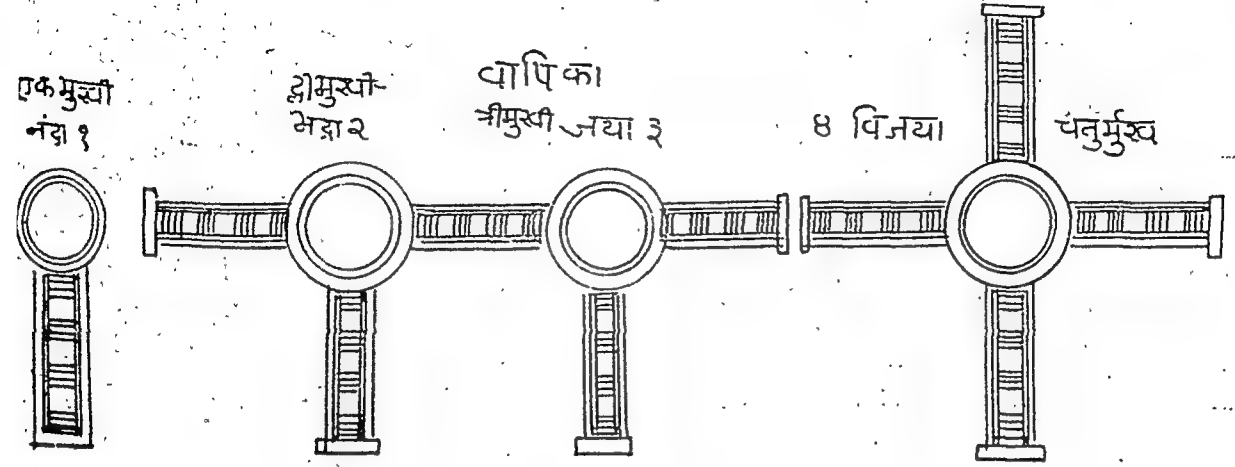
વાવિક્રય તટાગાનિ વારાણસી ચ નેકથા ।
 ઉદકં શ્લુચ પ્રાણપાદ્ય ચ કૂર્યાત્યુણ્ય મહોદય ॥ ૩૩ ॥
 એકાદશદગમાત્રેણ ચ ઉદકે દ્વારયેત ભૂવિ ।
 પષ્ટિ વર્ષ સહસ્રાણિ શિવલોકે સગચ્છતિ ॥ ૩૪ ॥
 કૂપેષુ કોટિ વર્ષાણિ વાપિ કોટે શતાનિચ ।
 વારાણસી તટાગેષુ સંખ્યા તસ્ય નિગદ્યતે ॥ ૩૫ ॥
 નતે પતંતિ સંસારે માનવા ભવસંકટ ।
 દિવ્યદેહ સ્થિરિ ભૂયાત્ યાવચ્ચંદ્રાર્ક તારકે ॥ ૩૬ ॥

इति श्री विश्वकर्मावतारे ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे जलाश्रयाधिकारे अष्टदशमोऽध्यायः ॥ १८ ॥

—અથ જલાશ્રયાધિકાર—

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે. જળાશ્રયો. વાવ કુવા તળાવ અને કુંડોના લક્ષણ કહું છું તેમાં
 જળદેવન. પ્રજ્ઞાદિ દેવો જળાશ્રયમાં વસેલા છે. ચાર હાથથી તેર હાથ સુધીના વિસ્તાર
 પ્રમાણના કુવા કરવા. ૧ શ્રીસુખ ચાર હાથનો; પ્રાંચ હાથ પહોળો ૨ વિજય છ હાથનો
 ૩ પ્રાતઃ સાતહાથનો ૪ દુઃકુલ્લી; આઠ હાથનો ૫ મનોહર; નવહાથનો ૬ ચૂડામણી;
 દશ હાથનો ૭ દિગ્ભદ્ર, અગ્રાર હાથનો ૮ જય; બાર હાથનો ૯ નંદ; તેરહાથ પહોળો
 કુવો ૧૦ શંકર; નામનો જાણવો ચાર હાથથી ઓછી પહોળાઈ હોય તેને કુઈ કહેવી (૩)
 એ રીતે શોભતા ગોળ કુવા તેના માપ અને નામ કહ્યા નીચે પ્રમાણે ગુણો જાણવા
 ઈતિ ૫

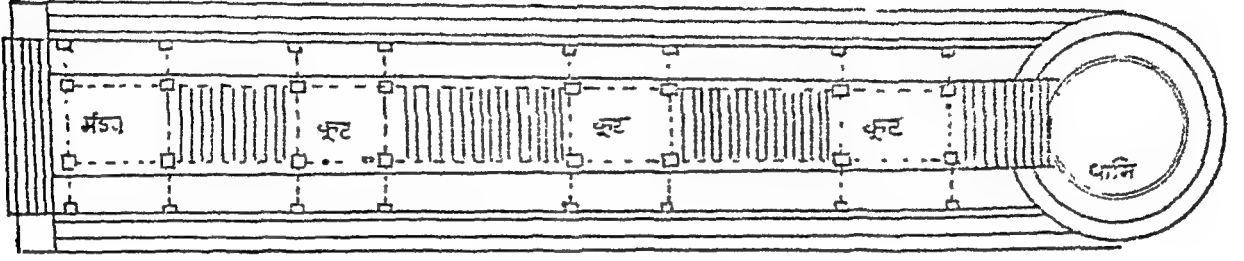
હવે વાવોના સ્વરૂપ અને નામો કહે છે એક મુખ યે મુખ ત્રણ મુખ અને ચાર મુખોની વાવો તેના નામ અને તેમાં કૂટ (વાવમાં વચ્ચે ચોકીયાળાની) સંખ્યા કહે છે

વાવનું સેકશન

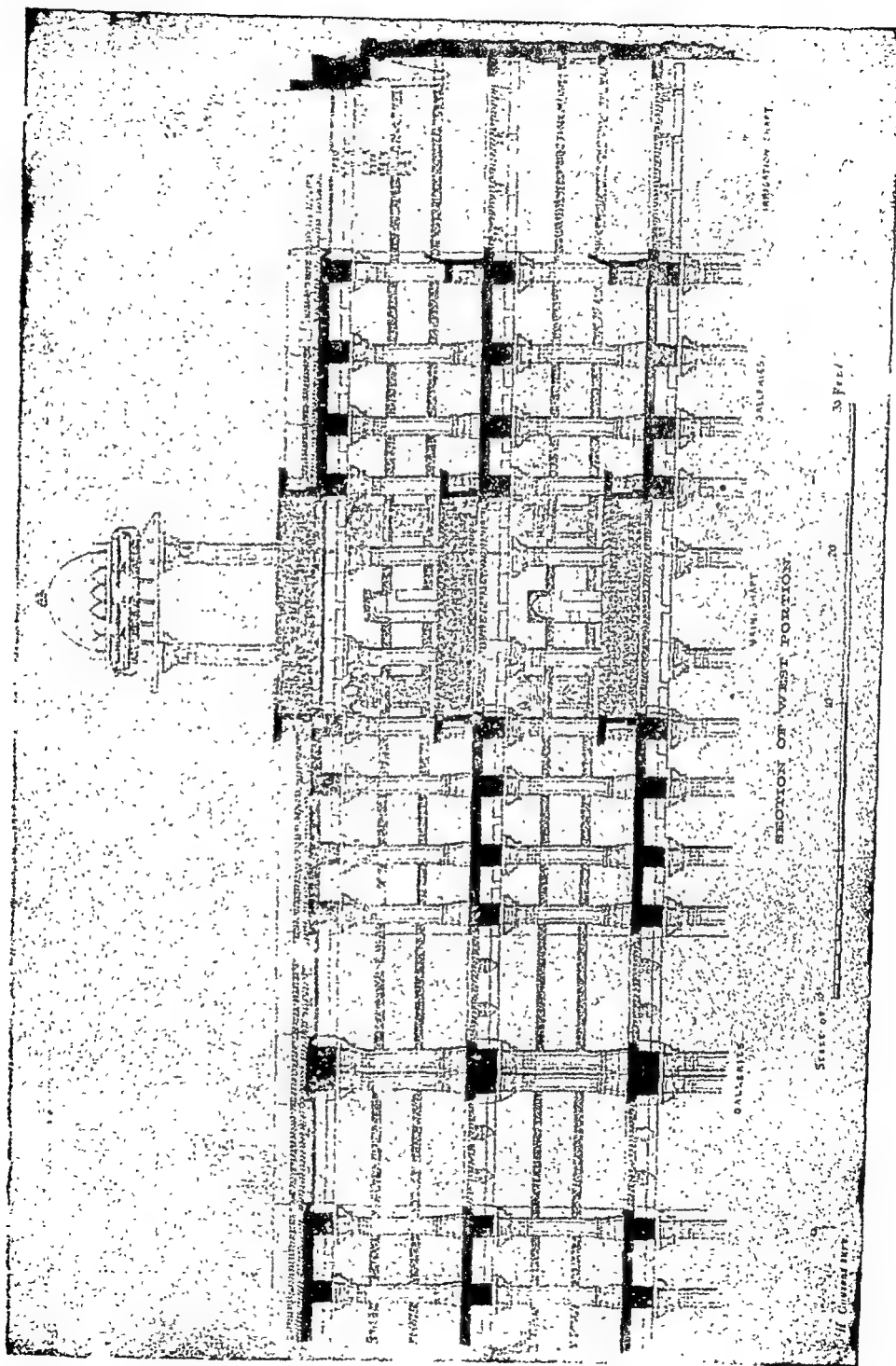
એક મુખની ત્રણ ફૂટ વાળી વાવ નંદાં નામે જાણવી તે વરદને આપનારી છે બે મુખ અને છ ફૂટ વાળી ૨ ભદ્રા નામે વાવ જાણવી; ત્રણ મુખ (ઉતરવાના પગથીયા) ને નવ ફૂટ વાળી વાવને દેવને હુલ્લ એવી જ્યાં નામે જાણવી. ચાર મુખ અને બાર ફૂટ વાળી સર્વતો મુખી એવી વિજ્યા નામે વાવ જાણવી (૬) એવી રીતે નંદાદિ ચારવાવો શુભ લક્ષણની કહી છે.

ઇતિ ચતુર્વાપિ વાવ

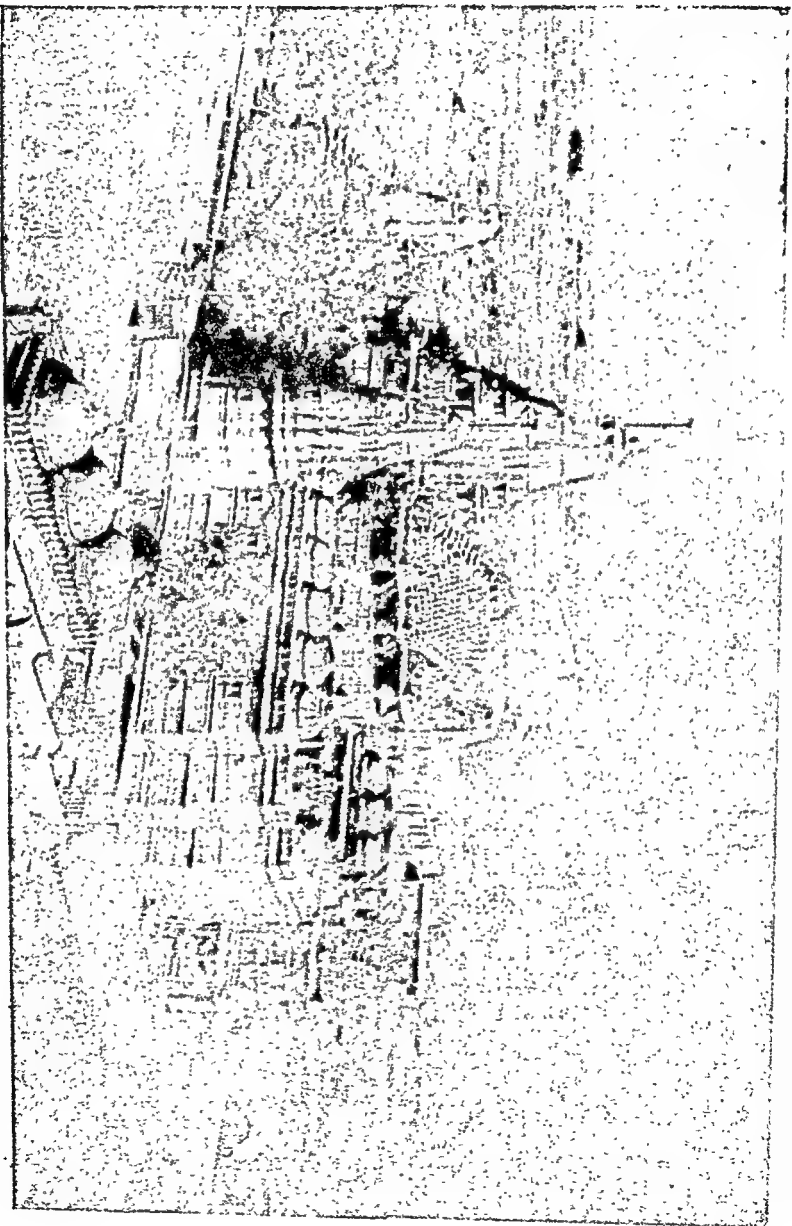
વાવનું તલદર્શન

હવે ચાર પ્રકારના કુંડોના લક્ષણ કહું છું. ચારસ કુંડ હોય તે ૧ ભદ્રક; જે કુંડ ભદ્રવાળો હોય તે ૨ સુભદ્ર નામ જાણવું. પ્રતિભદ્ર હોય તે કુંડ ૩ નંદ નામે જાણવો જે કુંડના મધ્ય ભાગમાં ભીટ હોય તેનું નામ ૪ પરિધ જાણવું. (કુંડના વચ્ચે જે મોટો પરચાર કરીને અંદર કુંડ કરે તે પરચારને પરિધ કહે છે) કુંડને ચારે તરફ પ્રવેશ નિર્ગમ પગથીયા પર તવંગ સંવર્ણ ચુકત ચોક્કીઓ કરવી. કુંડમા ઉતરવાના પગથીયાના રમાણા ઉમળીને ભીટ કહે છે. કુંડના મુખ્ય પ્રવેશ દ્વાર ઉપર શ્રીધર નામે એવો ઉત્તમ મંડપ કરવો. કુંડના રમણાના ભીટના ઉગ્રાઈમાં અનેક ગોખલાઓ કરવા. તેમાં જળશાયી, વરાહ, અગ્યાર રૂંદો કૃષ્ણ સહીતની દ્વારિકા, હુર્વાસા નારદ વિન્નહર, ગણેશ. રોષપાલ, ભૈરવ, ઉમા, મહેશ્વર, કૃષ્ણ શંકરનીયુગ્મ મૂર્તિ, દંડપાણી મહેશ્વર કાંત્યાયની ચંડી-સોમ (ચંદ્ર) ને આદિત્ય. હરિહરપિતામહની ચંદ્રસૂર્યપીતામહ હરિહર હીરણ્યગર્ભ, એવી સંયુક્ત મૂર્તિઓ ગોળલાઓમાં સ્થાપવી વારણસી ૩૫ કુંડને તડે પટશાલા કરવી. તેના કંમે પરમેષ્ઠિત કહેલ છે ચૌદ...એકાદશરૂદ્ર બાર સૂર્યો. વિનાયક કેશવાઆદિ બાર, પંચલીલીયા દેવી. નવદુર્ગા, પાંચ લોકપાલ (૧ ઇંદ્ર, ૨ યમ, ૩ વરુણ ૪ કુબેરને ૫ બ્રહ્મા) ની મૂર્તિઓ ત્રણ અગ્ની સ્વરૂપ, દશદીગપાલ, અષ્ટમાતૃકાઓ. દ્વી વિધપતિ () ગંગા સહીત. વારણસી ૩૫ પક્ષશાને () તેમજ કરવા-કુંડની બહાર ત્રણ બાજુ અને ચારે તરફ બ્રહ્માં વિષ્ણુ અને શીવ આદિના વિવિધ મંદિરો કરવા આવા વિધિયુક્ત કુંડના દર્શનથી વારણસી તીર્થ જેટલું પુણ્ય મળે છે. આવા કુંડમાં હંમેશાં સ્નાન અને પૂજા કરવાથી ગંગાજીના સ્નાન આદિનું ફળ મળે છે તેના અર્ચન પૂજનથી અંતે મોક્ષ મળે, ગંગા જેટલું પુણ્ય ૩૫ જાણવું. આ સંસારમાં આવા તપથી જ્યાં સુધી સૂર્ય ચંદ્રને તારા રહે તેટલા સમય સ્વર્ગ સુખ મળે છે (૨૭)

အရှေ့ဘက်ရှိ အဆောက်အအုံ

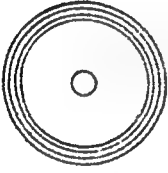
આગામી અદિત પાલિકાનાં જનરલ બ્લુ. સ્થપતિ અભ્યાસકર સોમબુરા

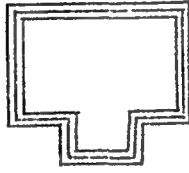
કૃતયુગમાં નૈમિ તીર્થ-ત્રેતા યુગમાં પુષ્કર તીર્થ. દ્વાપરમાં કુરુક્ષેત્ર, અને કલીયુગમાં ગંગા સ્નાન પ્રશસ્ત બાણવું. ગંગાના કીનારે કુશાવર્તે બીલવના નિલપર્વત અને કનકબલ તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી પુનજન્મ થતો નથી (સ્વર્ગમાં જાય છે મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે. યજ્ઞ યાગ તીર્થથી મુક્તી મળે છે ઉર્ધ્વ મુખે મુનીવું તપ સાગરતીર્થથી મંત્ર વેદથી મુક્તિ મળે છે (૨૩) આવા કુંડો અંધાવનાર યજ્ઞમાનને અને નીત્ય સ્નાનાદિ કરનારને દશ ગણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. આવા વારાણસી રૂપ કુંડ જેમ પુણ્ય મળે છે. તે મનુષ્યને ઇચ્છા થાય તેવી પ્રાપ્તી થાય છે. તેમજ તેને ધર્મ અર્થ દામ, અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૩) ઇતિ કુંડાનિ

સરોવર ૬

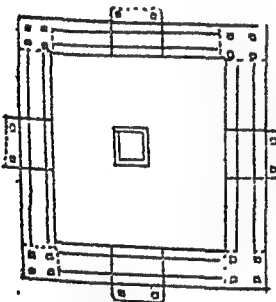
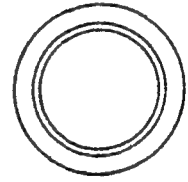
અર્ધચંદ્ર
સર ૧

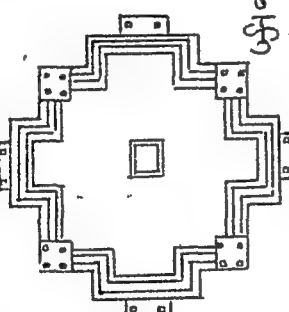
સરોવર
મંદ્રક ૩

પરિધ ૫

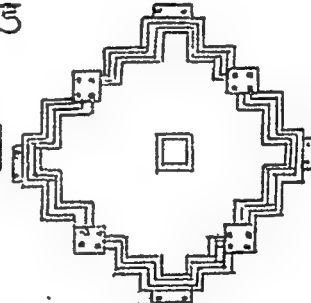

મંદ્ર ૧

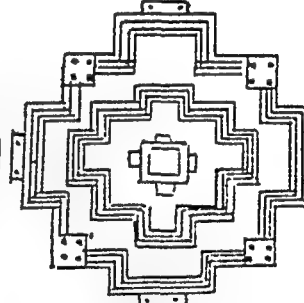

સુમંદ્ર ૨

કુંડ ૩

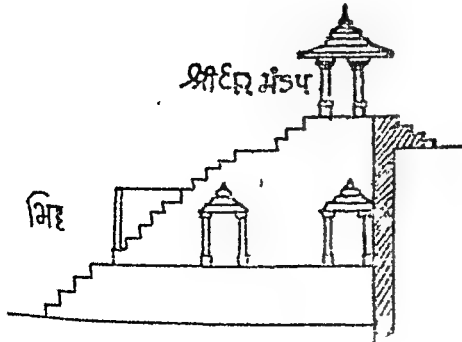

નંદ ૩

પરિધ ૪

કુંડ ૪

કુંડનું સ્થાપન

અથ તડાગ

તડાગ-સરોવરના છ લેદો કહ્યું છું. તળાવની વચ્ચે એક કે બે બકસ્થળે (પક્ષી-એને બેસવાના) કરવો તેમજ એક કે બે પરિવ. (તળાવમાં ઉપર પહોળો પટવાળા ચોતરા) કરવા ૧ તડાગ(તળાવ)ના છ નામ ૧ અર્ધચંદ્ર, ૨ વૃતાકાર, ૩ મહાસર, ૪ ચતુરસ ચંદ્રક ૫ સુભદ્ર, ૬ ભદ્ર. એમ તળાવના છ લેદના નામો કહ્યા છે

હવે તેનું માનપ્રમાણ કહે છે હજાર દંડ (બે હજાર ગજ) નુ તળાવ જેઠક માનવું; પચાસો દંડનું મધ્યમાન અને અઢીસો દંડનું કનિષ્ઠક માનવું તળાવ માનવું એ રીતે તળાવની લંબાઈના ત્રણ માન બાણવા. જેઠક માનના તળાવને પચાસ હાથની મધ્યમાનને પચ્ચીસ હાથની અને કનિષ્ઠકમાનને દશ હાથરૂરતી પાળ પાળીની પહોળાઈનું માપ બાણવુ તળાવ=સર ના ચારે તરફ કાંઠા પર ગ્રહા, વિષ્ણુ; શિવ, સૂર્ય ગૌરી અને વિનાયાક ચ દશઅવતાર સથે દ્વારકાની રચના કૌન્ડહાપુર-લક્ષ્મી કૈલાસ સપ્તઋષિઓ આદિ દેવોના ધામો મંદિરો બાંધવા તળાવમાં જળાદીત જળસ્થળ ?)...આવા પ્રકારના સરોવર પોતાનું હિત ઇચ્છનારાએ સરોવર ફરતા કાંઠે જીનાલય ન કરવા ગંગા અને જમના રૂપી જળાગમના બે પ્રવાહ માર્ગ બાણુએ યજ્ઞ યૂપ સાથે ઉન્નત કીર્તિસ્થ ઉભો કરવો વાવ કૃપો અને સરોવર એ અનેક વાસાણુસી રૂપ છે તે ખોદાવનારને મહાપુણ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે...સરોવર કરાવનાર યજ્ઞમાન સાઠ હજાર વર્ષ સુધી શિવલોકમાં જાય છે કૃપો ખોદાવી બંધાવનાર કરોડ વર્ષ અને વાપી. વાવ ખોદાવી બંધાવનાર યજ્ઞમાન સો કરોડ સુધી શિવલોકમાં રહે છે વારણુસી સરોવરના યજ્ઞમાનના પુણ્યની સંખ્યામા સંશય ન કરવો. જળાશ્રય કરાવનાર સંસારના માનવોના (તૃપા) ભવ સંકટ દુર કરે છે તેવા યજ્ઞમાન દીન્ય દેહ ધારણુ કરી સૂર્ય ચંદ્રને તારા તપે ત્યાં સુધી સ્વર્ગમાં રહે છે.

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાન પ્રકાશ દીપાણુવિ. જળાશ્રયાધિકારે પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડલાઈ સોમપુરા શિષ્ય વિશારદે કરેલ ભાષા ટીકાનો અઢારસો અધ્યાય (૧૮)

॥ અથ કપિલિ ॥ ૧૯

શ્રીવિશ્વકર્મા ઉવાચ અથાત સંપ્રવક્ષ્યામી કપિલિમાનુસુતમમ્

પ્રાસાદાર્થેન મવેદ્યેષ્ટા મધ્યમાકપદેનતુ ॥ ૧ ॥

જવન્યા કોણમાનેન સાર્થ વાયપ્રયોજયેત્ ।

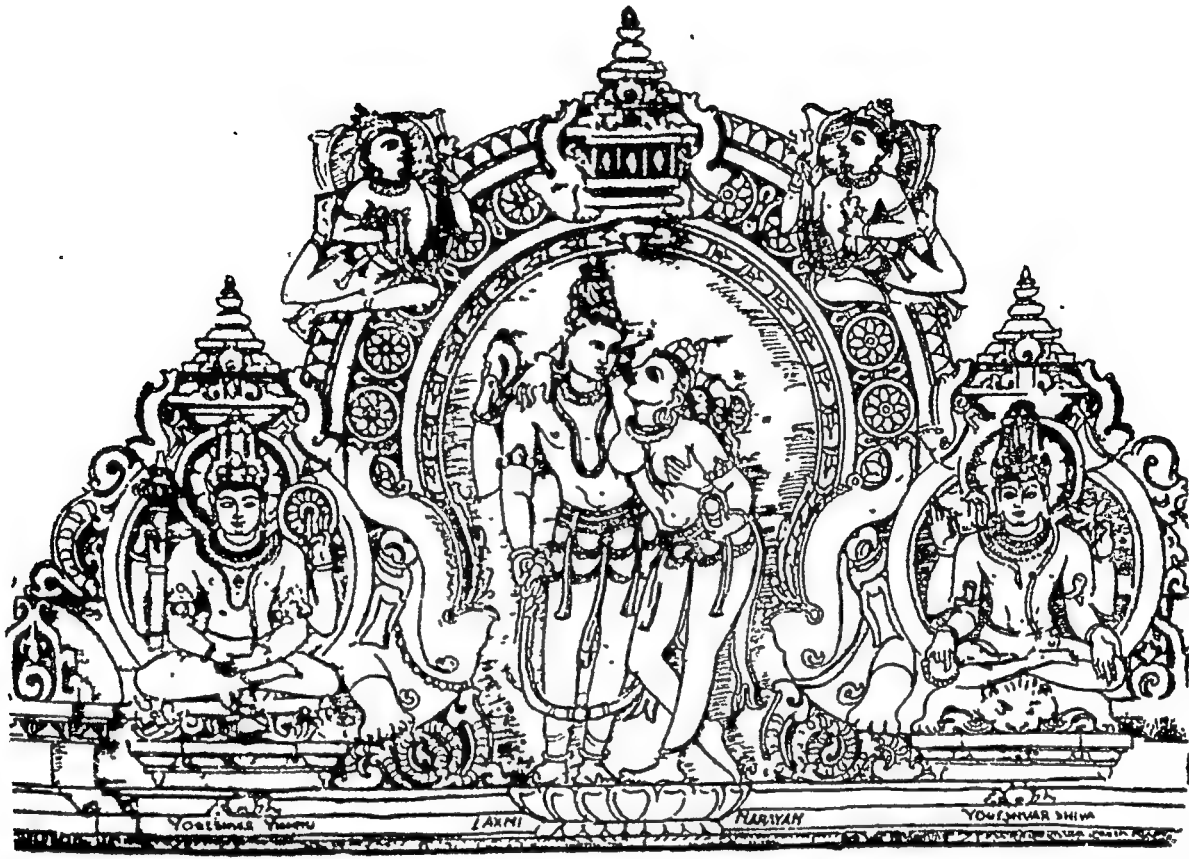
જ્યેષ્ઠાચ કપિલિ યત્ર મંડપં નૈવ કારયેત્ ॥ ૨ ॥

સંસ્પૃષ્ટ ચિરોક્તા ચ ગ્રસ્તાસ્તે પ્રકાર્તિતા ।

કડલી કોણ ફરકસ્ય મંડપાં શુભદાયકા ॥ ૩ ॥

કડલી કુણર્સિંહ કર્ણોપુ કતૈવ્યતુ સદાનુર્થ ।

પ્રાસાદ કાપા માનેન કોણસાર્થેન વાયવા ॥ ૪ ॥

योगेश्वर विष्णु

विष्णु लक्ष्मी

योगेश्वर शिव

योगेश्वर शिव

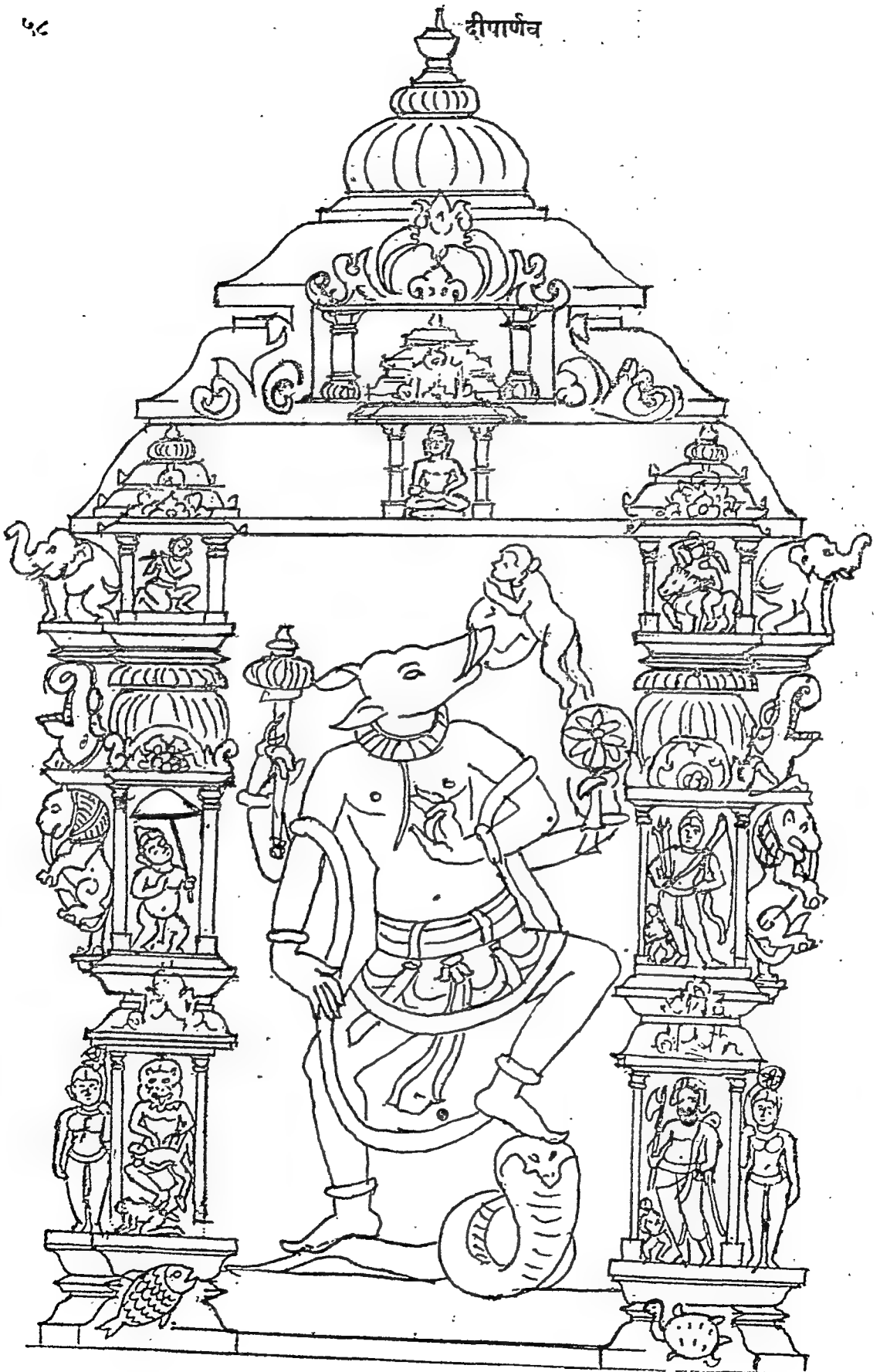
नृत्य शिव

शिव

ब्रह्मा

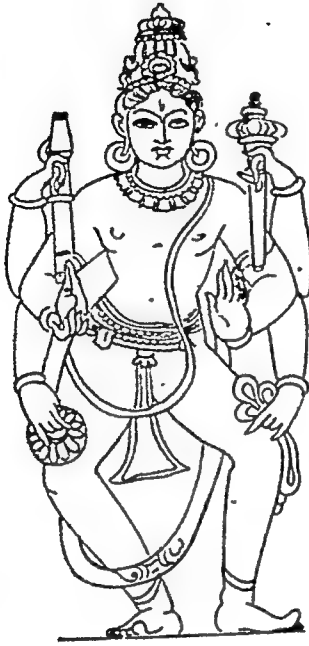

મહા વરાહ દશાવતાર સહ

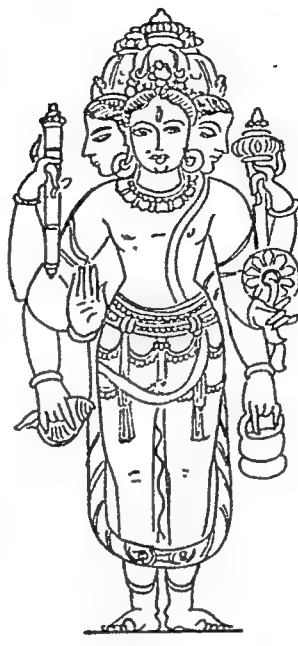
સંયુક્ત દેવ સ્વરૂપ

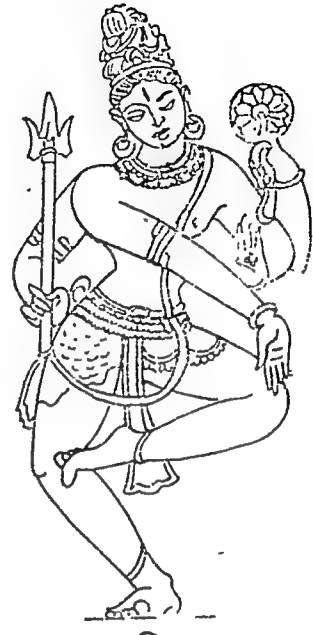
અનંત ભગવાન

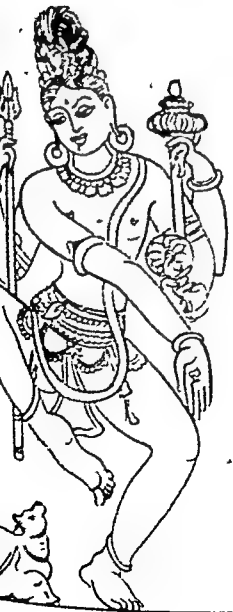
ત્રેલોક-શિવ

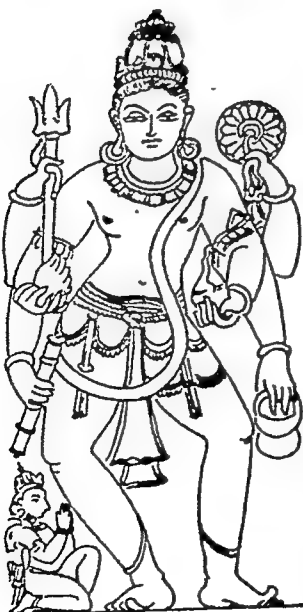
ત્રિલોક ભગવાન

હરિહર

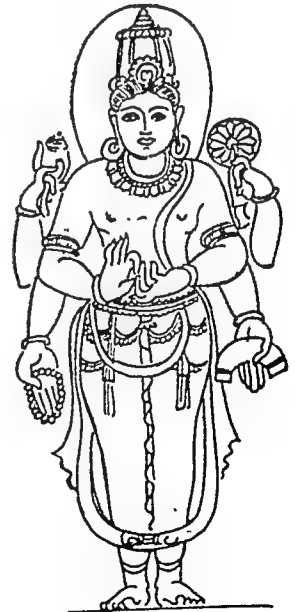
શિવ નારાયણ

હરિ હિરણ્ય

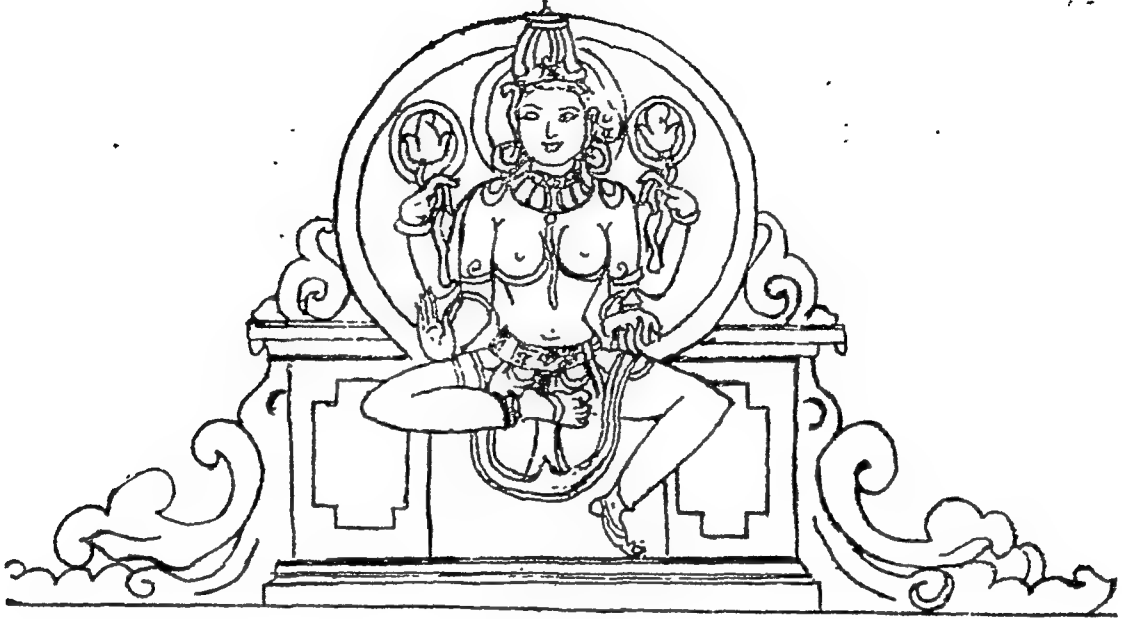

હરિહર હિરણ્યગર્ભ

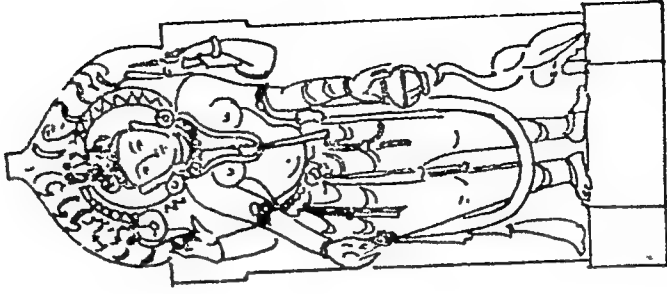

યોગેશ્વર વિષ્ણુ

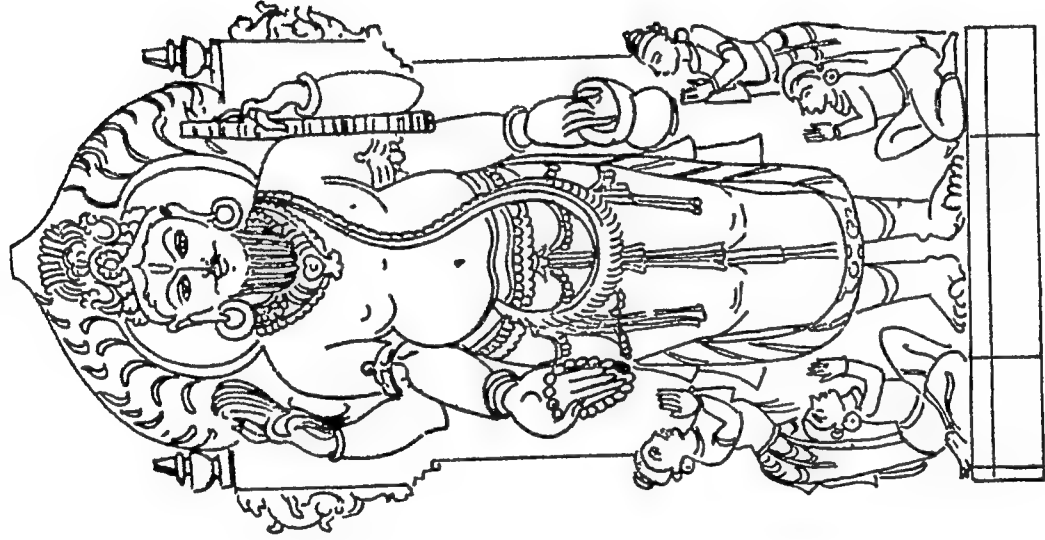
લક્ષ્મી

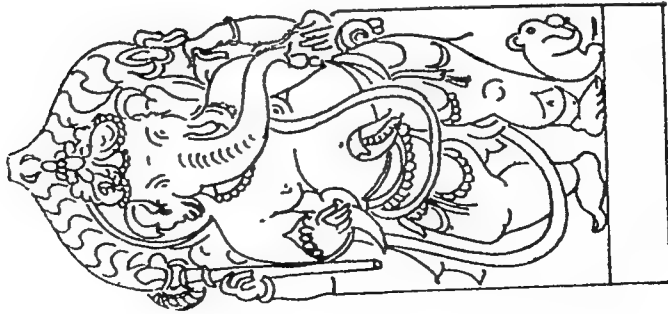
મહાલક્ષ્મી

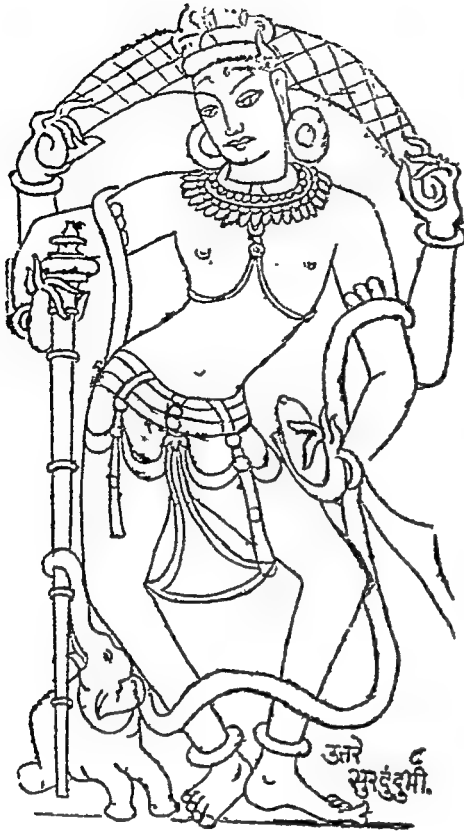
भरतवती

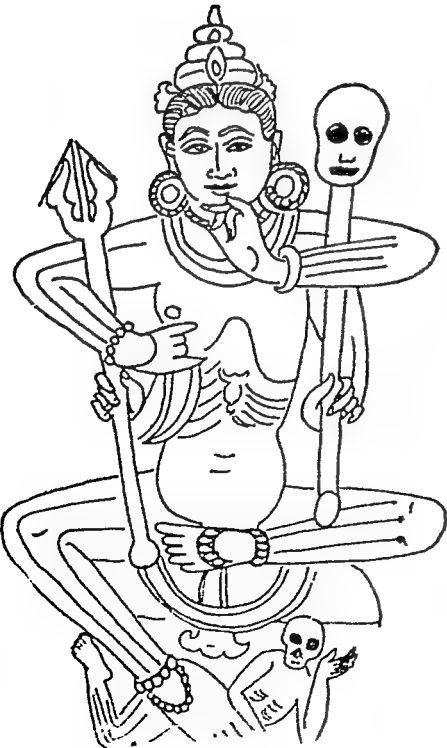
विश्वकर्मा साधे नयसय त्वदा अपराजित

विनायक

દ્વારપાળ-પ્રતિદ્વાર

અત્રે

શિવ પ્રનાલનો અત્રેનાથ

SUDHATA
सुधाता

MITRA
मित्रा

ARYAMAN
आर्यमणि

RUDRA
रुद्र

VARUN
वरुण

SURYA
सूर्य

१२ सूर्य आदित्य

BHAG
भग

VIVASWAN
विवस्वान

PUSPA
पुषा

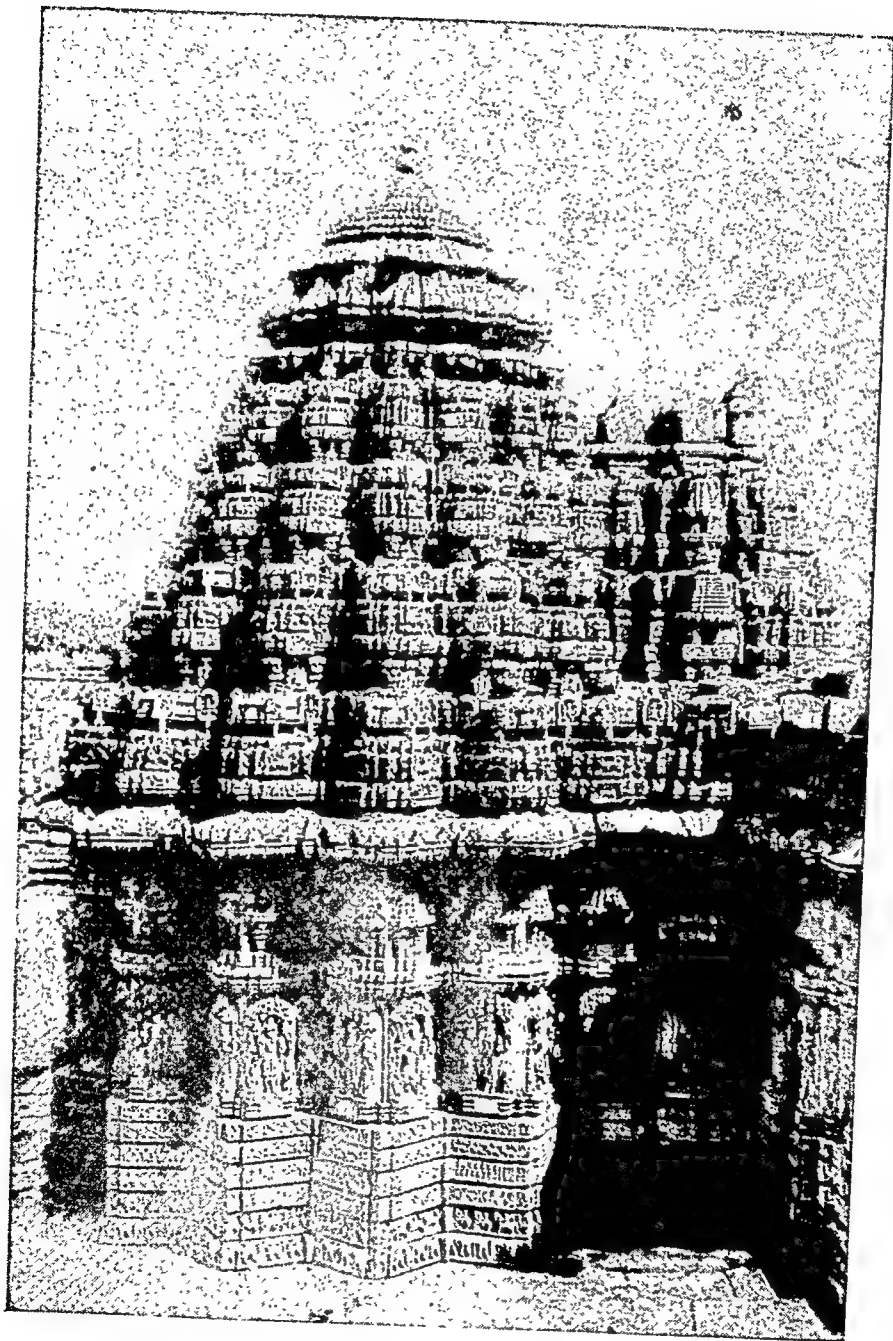
SAVITA
सविता

TWASHTA
त्वष्टा

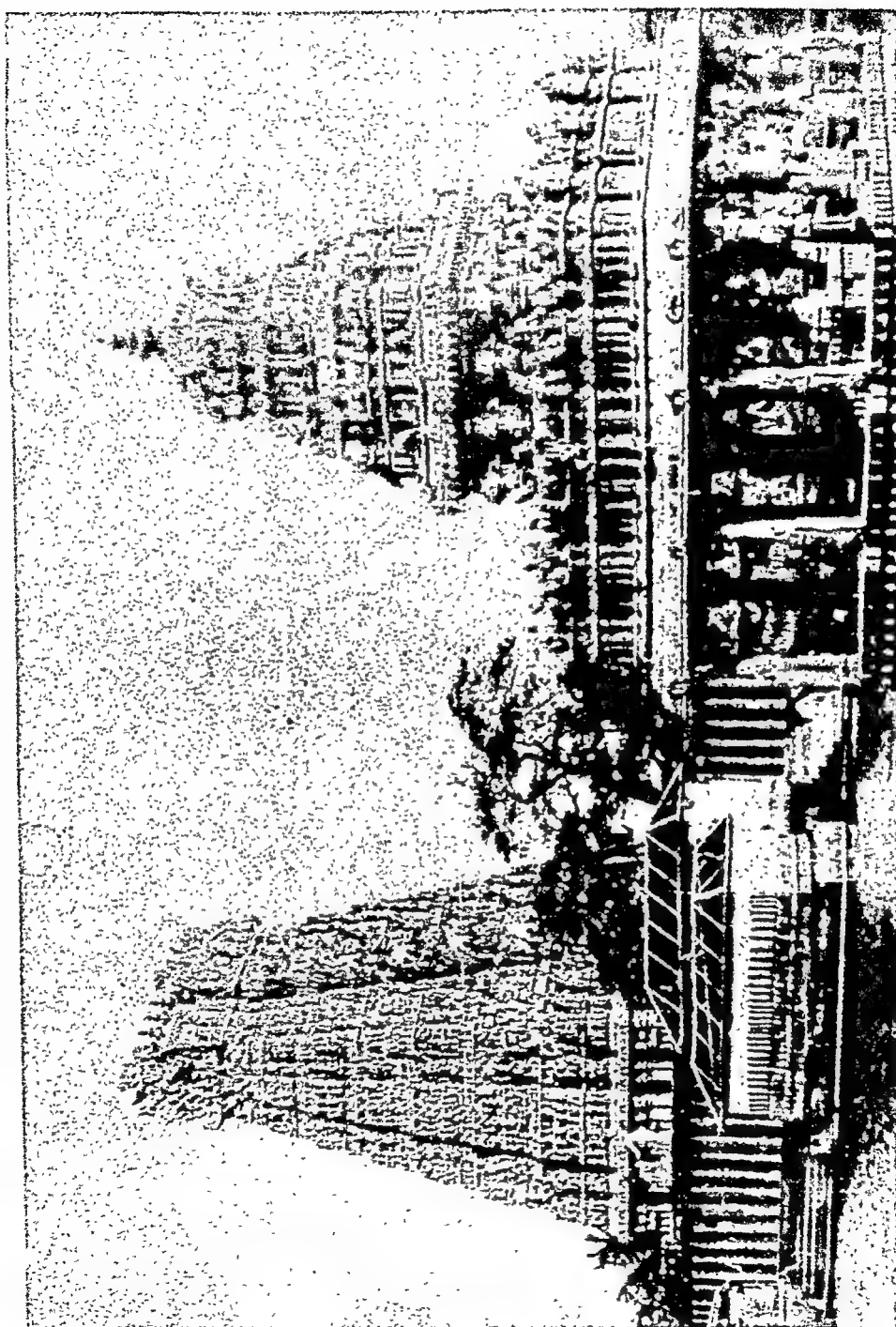

VISHNU
विष्णु

ખેજુર મહાદેવ કુંજાવટક

શાસ્ત્રી સ્થાન

कपिलि स्थापयेत्प्राज्ञा मंडपं तत्र कारयेत् ।
 अर्धपादे त्रिभागे वा कोणार्धे नैव लंघयेत् ॥ ५ ॥
 अवात लंघयेद्यस्तु कुलतस्य न विद्यते ।
 प्रासादकोण मर्यादा जलान्तरं स्थापयेत्बुधः ॥ ६ ॥
 विविधा फालना कार्यं कपिलि शुभलक्षणं ।
 भद्रे संदेन न कर्तव्यं मध्यमद्रे जलान्तरं ॥ ७ ॥
 अथात स्थापयेद्यस्तु शिखरं दोषदायकं ।
 मध्ये जलान्तरं प्राज्ञ कर्तव्यं मंदसंबुद्धे ॥ ८ ॥
 राजपीडा भवे तत्र निर्वाणं नैव गच्छति ।
 कपिलि त्रिविधा ज्ञेया प्रासादे मंडपे स्थिता ॥ ९ ॥
 पूर्वोक्तं प्रमाणेन कर्तव्यं तु सदाबुधैः ।
 भूमिभागति शैपात पपालाभंतु गृह्यते ॥ १० ॥
 कपिलि कारयेत्प्राज्ञ जलान्तरं नैव कारयेत् ।
 प्रासाद कपिला मानं वास्तुकर्म सुखावहा ॥ ११ ॥
 शत्रुमि प्रलयं यांति स्तंभवेधे तथैव च ।
 कपिलि वेधये यत्र यमप्रप्टवा सजायते ॥ १२ ॥
 प्रजापीडा भवेद्यस्य क्रीडति रगराक्षसा ।
 भूतालयं भवेत्स्थानं देवता नैव तिष्ठति ॥ १३ ॥
 एवं संरक्षायते प्राज्ञ वेधं विज्ञाय यत्नतः ।
 प्रासादभद्रहीने तु चानुगे च तथैव च ॥ १४ ॥
 अनावृष्टिं भववात्र प्रजाशैद्रं तु जायते ।
 हीनाधिकं हनेत्स्वामि स्कंधहीने तु वांधव ॥ १५ ॥
 नासिके च हनेद्रष्टुं स्थापकं स्थयकं तथा ।
 असति स्तंभते वेधनं कोणवेधे नृपाभयं ॥ १६ ॥
 संविधं नागदंतेस्तु कौशल्या च गवाक्षकैः ।
 प्रासादेऽगृहेवापि वेधनं वेधयेत् ॥ १७ ॥

इति श्री विश्वकर्मावतारे ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे कपिलिअधिकारे एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અથ કપિલિ અ. ૧૯

વિશ્વકર્મા કહે છે કે ઉત્તમ એવું કપિલનું માન કહું છે—પ્રાસાદ રખાયે હોય તેનું અર્ધ કપિલી કરતી તે જેઠ માન ગર્ભગૃહના પદ પ્રમાણે કરવી તે મધ્યમાન... ખુણાના માને કરવી તે કનિઠમાન—તેથી દોઢી પણ કપિલિ કરવી જેઠમાનની કપિલિ જો કરે તો તેને મંડપ ન કરે (તો ચાલે)... માનથી આઠમા લાગહીન કરવી. પ્રાસાદના કોણની ફરકે કપિલી કરવી તે સુલદાયક મંડપ.... પ્રાસાદની રેખાના માને કે કોણથી દોઢી કપિલી કરવી તે મંડપ રૂપ જાણવી. તેમા અર્ધા—ભાગેત્રીજ ભાગે કે કોણ રેખાથી અર્ધ ન કરવી. લંઘન ન કરવી જો લંઘન કરે તો યજમાનના કુલનો નાશ થાય પ્રાસાદના કોણ રેખા મર્યાદાએ પાણી-તાર બુદ્ધિમાન શીલ્પીએ પાકવો જુદા જુદા કાલના કપિલીને કરવાને શુભ લક્ષણ જાણવું (૬) ભદ્રની ફરકે કપિલી ન કરવી તેમ કપીલીના મધ્યમાં પાણીતાર ન પાડવો અથવા જો કરેતો શીખર દોષ કારક થાય. મંદ બુદ્ધિનો શીલ્પી કપિલીના મધ્યે જળાંતર પાડે જો જળાંતર=પાણીતારપાડે તો રાજ્યનો ઉપદ્રવ થાય ને નિર્વાણગતી ન પામે કપિલિ ત્રણ થાય. ‘પ્રાસાદ મંડપમા સ્થાપત પૂર્વે કહેલ હંમેશાં બુદ્ધીમાન કરે કરવું ભૂમિ () ભાગ ના લાલ ગૃહણ કરાવે. ૧૦

બુદ્ધિમાન શીલ્પીએ કપિલિને વચ્ચે પાણીતાર. જળાંતર પાડવો નહિ. પ્રાસાદના માનથી કરેલ કપિલિ વાસ્તુકર્મોને સુખ આપનાર જાણવા. સ્તંભ વેધ અને કપિલિ વેધથી પ્રલયકારી એવા શત્રુ ઉભા થાય. યમ દૃષ્ટિ પડે પ્રજાને પીડા થાય. દેવાલયના દેવ લવ-નમાં સર્પ રાક્ષસ કીડા કરે ભૂતોનું સ્થાન થાય—એથી વેધ જાણવો. ભદ્રહીન પ્રાસાદ કે ચાનુગ (પ્રતિરથ) વગરનો કરવાથી અનાવૃષ્ટિ ભયંકર રીતે પ્રજા પીડાય—પ્રમાણથી હીન અધિક કરવાથી સ્વામીનો નાશ થાય. શીખરના સ્કંધ હીનથી લાઇઓનો નાશ થાય. પ્રમાણથી હીન દૃષ્ટિવેધથી સ્થાપક સ્થપતિને આચાર્યનો નાશ થાય. સ્તંભ વેધ અને કોણવેધથી રાજ્ય ભય ઉભો થાય. નાગદંત ગવાક્ષ. પ્રાસાદ કે ગૃહના વેધથી અનેક વેધ થાય

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણીવે કપિલિ અધિકારે પદ્મ શ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શીલ્પવિશારદે કરેલા ભાષા ટીકાનો ઓગણીશમો અધ્યાય (૧૯)

અથ સુલ્યાયતન શ્ર ૨૦ ॥

અથાત સંપ્રવક્ષ્યામિ સુલ્યાયતનનુમુત્તમમ્ ।

કથયામિ ન સંદેહ ભૂમિગ્રશ્વર લક્ષ્મ્ય ॥ ૧ ॥

દ્વારમધ્યે સમાખ્યાતં ધ્રુવસો સ્થાન મુત્તમમ્ ।

ભિત્તિ મધ્યેષુ કર્તવ્ય સોપાનાશ્ચ ત્ર શોભના ॥ ૨ ॥

યામ્યોત્તરા સ સોપાના કર્તવ્યા તત્ર પારગ ।

સન્મુખ ચર્મે ન તેષાં યાગ્યા વર્ત તથૈવ ચ ॥ ૩ ॥

याम्योत्तरश्रुज्ञेयं अशुभ चोत्तरा कृतं ।
 एवं तु कारयेत्प्राक्ष भिति मध्ये न संशय ॥ ४ ॥
 अर्धपादे त्रिभागेवा पादोनं मधवोच्यते ।
 प्रासादस्यसमंज्ञेयं भूमिमाग्रे शिवालये ॥ ५ ॥
 खर शिलाय समं प्रोक्त आऽथरसमं ततः ।
 जाऽयकुंमस्य विज्ञेय कर्णामालि विशेषत् ॥ ६ ॥
 गजपीठं समंज्ञात्वा नरपीठेषु कारयेत् ।
 सुस्थानं च समाख्याता भूमिमार्गं शिवालये ॥ ७ ॥
 खुरार्धं विन्यसेत् प्राज्ञ जाड्यमानेषु सर्वत् ।
 स्वयंभूवाण खलुना पाचताना भवेद्दधुध ॥ ८ ॥
 द्वौ, द्वौ द्वारो प्रकर्तव्या उपर्यु परि संस्थित ।
 मंडपेषु च सोपान यावत् स्थंमस्य सीमया ॥ ९ ॥
 खरशिलायां मध्वश्चैव उर्मैर्क प्रकल्पयेत् ।
 वास्तु वंशपरित्यन्यं स्थागये च उदंम्बरम् ॥ १० ॥
 पीठाद्यवास्तु जाऽयकुंमै कर्ण मालिपुनस्तथा ।
 गजाश्चनरपीठेषु खुरके च तथैव च ॥ ११ ॥
 पदार्थेन घंटापादे तु भोगेवा अर्धपादे तु मेव च ।
 उदंम्बर कारयेत् प्राज्ञा खुल्यायतने संशय ॥ १२ ॥
 घटार्धं मस्तके चैव उत्तमेश्च तथैव च ।
 भरण्यर्द्धं प्रकर्तव्यं उत्तरंङ्ग भवेत् स्फूट ॥ १३ ॥
 पीठ विस्तार मानेन दिक्षुद्वारं चतुष्टयं ।
 विस्तारा द्विगुणंच्छया सार्द्धद्विगुणमेव च ॥ १४ ॥
 सिद्धायतन तिर्थेषु आदिलिद (स) सर्वतः ।
 स्वयंभूवाणा रत्नेषु ह्रस्ववृद्धि न दूषयेत् ॥ १५ ॥
 राजलिङ्गेषु सर्वेषु अर्चायघटितेषु च ।
 नन्ताचालनाशे न कर्तव्य अन्यथा दोषदं भवेत् ॥ १६ ॥

इति श्री विश्वकर्मावतारे ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे खुल्यायनाधिकारे विंशतितमोऽध्याय ॥२०॥

અથ શુદ્ધ્યાયતન અ. ૨૦

શ્રી વિશ્વકર્મા ઉત્તમ એવું (ભૂમિગૃહ ?) શુદ્ધ્યાયતને હવે હું કહું છું. ભૂમિમા તેના લક્ષણ કહું છું તેમાં સંદેહ ન કરવો. ધ્રુવમાં દ્વારનું ઉત્તમ સ્થાન બાહ્યનું બિતોની અંદર શોભીતા એવા સોપાન પગથીયા કરવા. પારંગત એવા શિલ્પિએ ઉત્તર દક્ષીણ પગથીયા કરવા સન્નિબંધી ડાબી તરફ વળતા સોપાન કરવા દક્ષિણથી ઉત્તર એવા સોપાન શ્રેષ્ઠ બાહ્યના પરંતુ ઉત્તરથી સોપાન કરવા તે અશુભ બાહ્યનું એવી રીતે બિતોમાં સુર શિલ્પિએ કરવું તેમાં સંશય ન રાખવો. (પાયાની બીંતના) અર્ધા ભાગે કે ત્રિજાભાગે કે પોણે ભાગે (સોપાન વિસ્તાર) કરવા પ્રાસાદના જેટલું ભૂમી ભાગમાં (ભોયરામાં) એવડુંજ શીવાલય કરવું,

ખર શીલા ખરોખર, કે આડતર ખરાખર, કે જડંબા કે કણી ખરાખર, ગજપીઠ ખરાખર કે નરપીઠ ખરાખર એવા સુસ્થાને શિવાલયને ભૂમિમાર્ગ ભોયરૂ કરવું. ખરાના અર્ધ ભાગે જડંબા ખરાખર સ્વયંભુ બાણલીંગ.....

બુદ્ધિમાન શીલ્પિએ કરવું. ખખે દ્વાર ઉપરની ભૂમિના સ્થાને કરવા મંડપના સોપાન પગથીયા ચોક્કીયજાના સ્તંભની સીમા સુધી કરેલા વાસ્તુવંશ તજીનેઉદ્ભવર. મુકતો; પીઠ; દ્વાર; જડંબો, કણી, ગજપીઠ, અશ્વપીઠ, નરપીઠ તથા ખરાના ઘરે કુલાના ચોથા ભાગે કે અર્ધ ભાગે ભૂમિગૃહને ઉદય માટે ઉંચરો સુર શીલ્પિએ શુદ્ધ્યાયતને મુકવામાં સંશય ન રાખવો. કુલાના અર્ધે કે મધ્યે ભૂમિગૃહ તે ઉત્તમ બાહ્યનું. ભરણી ઉપર, ઉતરંગ, મેળવવો, ચારે દીશાના દ્વારો પીઠ વિસ્તારના માને મુકવા, પ્રાસાદના વિસ્તાર માનથી ખમણી ઉચાઈ કરવી કે દેઢી કે ખમણી ઉચાઈ કરવી સિદ્ધ પુરૂષોના આયતને તીર્થે આદિ લિંગ, સ્વયંભૂલિંગ કે બાણલીંગમાં ઓછા વત્તાનો દેખ ન માનવો રાજ લિંગ આદિ સર્વ મૂર્તિ કે ઘટિત લીંગે નિલય () એટલા સ્થાને ન કરવું બાકી અન્ય સ્થાને દોષને દેનાર બાહ્યનું (૧૬)

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણીવે શુદ્ધ્યાયતનાધિકારે અધ્યાય વીશમે પદ્યશ્રી પ્રભાશંકર ઓઘડેલાઈ એમપુરા શિલ્પ વિશારદે કરેલ ભાષા ટીકાનો વિશભો અધ્યાય (૨૦)

અથ વારુણાધિકાર ॥ અ. ૨૧ ॥

શ્રી વિશ્વકર્માઉવાચ

અર્થાતઃ સંપ્રવક્ષનામિ વારુણવિધિમુત્તમં ।

જલંતુ દ્વિવિધમ્ પ્રોક્તં વ્રાતાલે મેઘજંતયા ॥ ૧ ॥

વાપિકૂપેષુ પાતાલે તદાજેષુ મેઘજંસ્થિતં ।

માંઘકાલ્ગુન યોર્મધ્યે ચૈત્રે વૈશાખ દ્યૌષ્ટયોરપિ ॥ ૨ ॥

વાપિકુપેષુ સંસ્કારં પ્રકર્તવ્યા દ્વિજોત્તમે ।
 આપાદે શ્રાવણે ચૈવ માસે માદ્રપદશ્વિને ॥ ૩ ॥
 કાર્તિકયા માર્ગશિર્ષ ચ તડાગસ્ય પ્રકોર્તિત ।
 નદી સ્વાત હૃદયે ચૈવ સમુદ્રા સરિતાસ્તથા ॥ ૪ ॥
 તેષાં ચ નૈવ સંસાર રુષદેવિ પુરાકૃતં
 તૃપ્ત ચૈવ તતીયં સ્નાન તર્પણ કર્મસુ ॥ ૫ ॥
 વાપિ ક્ષ્પ તડાગેન ત્વં બ્રાહ્મણ સપ્તમે ।
 સ્નાનં તર્પયા પૂજને પિતરો નૈવતૃપતિ-ઋષિદેવાસ્તથૈવ ચ ॥ ૬ ॥
 મોજિવંધ વિના વિપ્રો-બ્રાહ્મણો તન મિચ્છતી ।
 સસંસ્કૃત જેચૈવ પૂજતા નૈવ જાયતે ॥ ૭ ॥
 તસ્માત્ સર્વપ્રયત્નેને સંસ્કારં ધૈવ કારયેત્ ।
 દેવતા ઋષિ પિતૃશ્ચ પિતૃગચ્છતિ સર્વદા ॥ ૮ ॥
 સંસ્કૃતે જલત્પાઙ્ગ સર્વતિર્થ ફલં ભવેત્
 લક્ષ્મી સંતાના ભોગ્ય મિશ્રિતં લંબ્યંતે પૃમાન ॥ ૯ ॥

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાળવે વારુણાધિકારે એકવિંશતિતમોઽધ્યાય ॥૨૧॥

અથ વાઙ્મુધિકે અ. ૨૧

શ્રી વિશ્વકર્મા કહે છે હવે હું જળના વરુણ દેવની ઉત્તમ વિધિ કહું છું જળ
 એ પ્રકારના એક પાતાળમાંથી નીકળતું અને બીજી આકાશમાંથી વર્ષતો મેઘઃ વાવ કુવા
 પાતાળનું જળ અને સરોવર આકાશના મેઘનું જળ-મહા કાગણુ વચ્ચે ઐત્રને વૈશાખ
 જેઠ માસમાં વાવ કુવાના દ્વીજમાં ઉત્તમ એવા પાસે વિધિ કરાવવી-અષાઠ, શ્રાવણ
 ભાદ્રપદ અને અશ્વીન અને કાર્તિકે માગશર માસમાં સરોવર વિધિ કરાવવી નદી, સમુ-
 દ્રને સરિતાના (નદીયો) સંસ્કાર કરી જળ દેવને તૃપ્તિ કરવી. સ્નાન તર્પણ પૂજનથી
 પીતૃને ઋષિઓને તૃપ્ત કરવા.

મોજી બંધ ()

સંસ્કાર પૂર્વ વિધિથી

પૂજન કરવાથી દેવો ઋષિ અને પીતૃ તૃપ્ત થાય છે અને પીતૃ હંમેશ માટે સ્વર્ગમાં જાય.
 જળમાં સંસ્કાર સુજ પુરુષો એ કરવાથી સર્વ તીર્થનું ફળ મળે છે તેનાથી લક્ષ્મી
 સંતાન આરોગ્ય અને ઇચ્છીત મન કામના પૂર્ણ થાય છે. ૯

ઇતિ વિશ્વકર્માવતાર જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાળવે વાઙ્મુધિકારને પદ્મશ્રી પ્રભાશંકર
 એઘડભાઈ સોમપુરા શિષ્યવિશારદે કરેલા ભાષા ટીકાને એકવિંશતો અધ્યાય (૨૧)

॥ अथ जिर्णोद्धार अ २२ ॥

विश्वकर्मा उवाच

जीर्णोद्धार प्रवक्षामि लिङ्गदिना यथा क्रम ।
 वापि कृप तडाग्रानि प्रासाद मठ वेश्मनः ॥ १ ॥
 द्ये केचि तु देवता सर्वे मात्रु पक्षश्चो भोगिन ।
 पततिः ततः सभं कार्यं प्रासाद मठ वेश्मन ॥ २ ॥
 जिर्णं कार्यगणाधिकं अव्यक्तादत्तदं स्थाप्यं ।
 पार्थिव दारुज मत दारुजं शैल शस्ते ॥ ३ ॥
 शैलजा लोहित मंतं
 लोहनं तामृततोरुपं रुग्णगहेमजं स्मृता ।
 हेमजा रजनं कार्यं रत्ननामपिजं हितं ॥ ४ ॥
 एता ज्ञात्वा प्रयत्नेन जिर्णं कार्यं गुणोत्तरं ।
 प्रभोदं वृद्धि वृद्धिदं पुंसा जीर्णं महत्ययोथेम् ॥ ५ ॥
 कोतिहि तथा भग्ना अग्नि स्पर्श समुद्धयेते ।
 दिग्मुढं नष्टं छदं स मर्मस्थानेषु संस्थित ॥ ६ ॥
 खंडितं स्फुटित भग्नं च चलितं च चालितं तथा ।
 पतितं पातये मग्निदग्धा समुद्धरेत् ॥ ७ ॥
 वाते समाहितं यं च वारिविद्युत न पाततं ।
 क्षुभितं स्फुटित चैव दोषदुष्ट समुद्धयेत् ॥ ८ ॥
 ये यस्य स्थापये तस्य तत् कर्ता नरकंवृजेत् ।
 वृद्धि सपाद् मध्ये तु तत्हीना करोति च ॥ ९ ॥
 प्रवर्तनं हि द्वाराणा मृत्यका एवकादयं ।
 लिङ्गज्ञे च न दातव्या अर्चारूपेण देवता ।
 प्रभा नष्टा न भोगाय यथा तारा दिवा करौ ॥ १० ॥
 शिवाग्रे शिवंकार्यं ब्रह्माणं ब्रह्मण स्तथा ।
 विष्णोऽग्रे भवेत् विष्णु जीनेजीन रवे रवि ॥ ११ ॥
 चंडिकाये न मात्रो यक्षै क्षेत्र तथा भैरव ।
 स्वनाभिश्चैव विद्या योजस्या हतेक्षणा ॥ १२ ॥

ब्रह्मा विष्णु रेक नामि द्वाभ्यां दोषन विद्यते ।
 शिवाग्रे न चान्यदेवाञ्चा द्रष्टि वेधमहाद्भयं ॥ १३ ॥
 वर्जयेत् अर्हत पृष्टी मर्गत शिव सूर्यतो ।
 पार्श्वये ब्रह्मा विष्णुश्च चंडी सर्वत्रवर्जयेत् ॥ १४ ॥
 प्रसिद्ध राजमार्गे च प्राकारान्तर भिवच ।
 स्थापये दन्य देवाना (तत्र दोषो न आयते) ॥ १५ ॥
 दिग् दौषोस्तु विवक्त्रव्यो शिव सूर्यो जिनादयं ।
 उभयांतरे सञ्जीनी अश्विता नैव नंदीता ॥ १६ ॥
 द्योष्टेवे सहस्रहस्तेषु वाणपंच शतानि च ।
 स्वयंभु सहस्र हस्तेषु शिवथिर्थोदकं स्मृता ॥ १७ ॥
 प्रदक्षणा-एकचंडी रवि सप्त त्रिभिविद्या विनायकं ।
 चत्वारो विष्णु देवस्थ शिवस्यार्थ प्रदक्षणे ॥ १८ ॥
 जिने वे अग्रे संस्थाने स्तोत्र मंत्रौर्दिचने ।
 वृत्वे पृष्टि न दातव्यं सन्मुखो द्वारलंघनं ॥ १९ ॥
 स्नानोदकं गुह्य मार्गत नकुर्वा प्रदक्षणे ।
 द्रश्यं न लंघये स्नान हन्तिपुण्य पुराक्रम ॥ २० ॥
 मरकत वापालिंगेषु मुक्तज रत्नजयथा ।
 अव्यक्त व्यक्त प्रोक्तं प्रासाद कारयेन्बुध ॥ २१ ॥
 शतार्थषुदो देवा स्थापितश्च महोतरे ।
 सानिध्य सर्वकालेषु नभवे व्यंग स्फूट तु कथितं तव ॥ २२ ॥
 आसनैर्मक्षा द्विवापि वाहने पीठ माधिक ।
 कंकेणे नुपुरं वापि तांगताधिन त्यजेत् ॥ २३ ॥
 विगते श्रूलं देवेषु सर्वपिगदि त्यजेत् ।
 अन्यैवक्रा दहतं प्राज्ञं विद्यवंत तत्समाक्षता ॥ २४ ॥
 समतादन्न द्रव्येषु रजादशगुणाधिषु ।
 ताम्रसे शतगुणे प्रोक्त अर्नतेशशिकि क्रिया ॥ २५ ॥
 इष्ट दशगुणं प्रोक्त दारुजे शतगुणं तथा ।
 शैलजे सहस्रगुणं तु वास्तु द्रव्य पुण्यं मत ॥ २६ ॥
 नवजीर्णं कोटिशुणं जिर्णोद्दारे अनंतकं ।
 तस्मात्सर्वं प्रयत्नेन जिर्णोद्दारे नु कायेत् ॥ २७ ॥

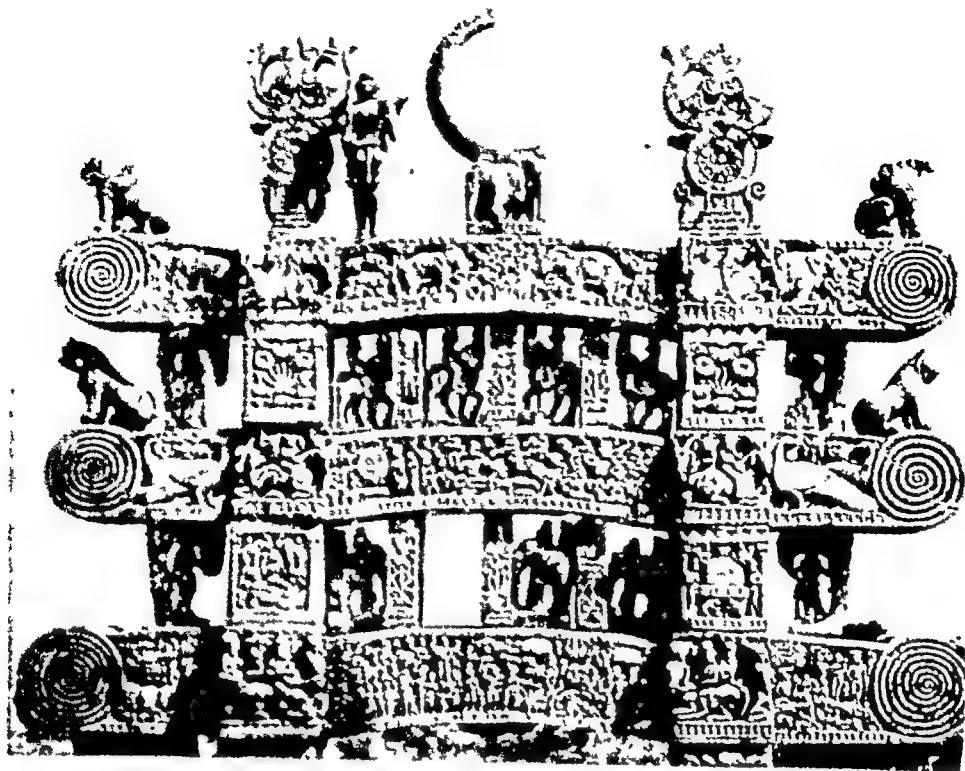
માન પ્રમાણ સંયુક્ત પૂર્વ સૂત્રં ન ચાલયેત્ ।
 ન દોષો આય નક્ષત્રાદિ જિર્ણો દિગ્મુઢકમ્ ॥ ૨૮ ॥
 ર્દ્રશં કારયે વસ્તુ સલમે અક્ષયં પદં ।
 વાપિક્ષ્પ તડાગ્નિ પ્રાસાદ ભવનેનિ ચ ॥ ૨૯ ॥
 મગ્નં સમુદ્ધરે દ્વાસ્તુ પુણ્ય ચાષ્ટ ગુણં ભવેત્ ।
 પ્રતિમાલિંગ વેદિના યાવદ્રેણાશકં ભવેત્ ।
 યાવત્ કોટિ સહસ્રાણી રુદ્રલોકે સતિષ્ઠિતિ ॥ ૩૦ ॥

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાવર્ણવે જીર્ણોદ્ધારાધિકારે દ્વાવિંશતમોઽધ્યાય ॥૨૨॥

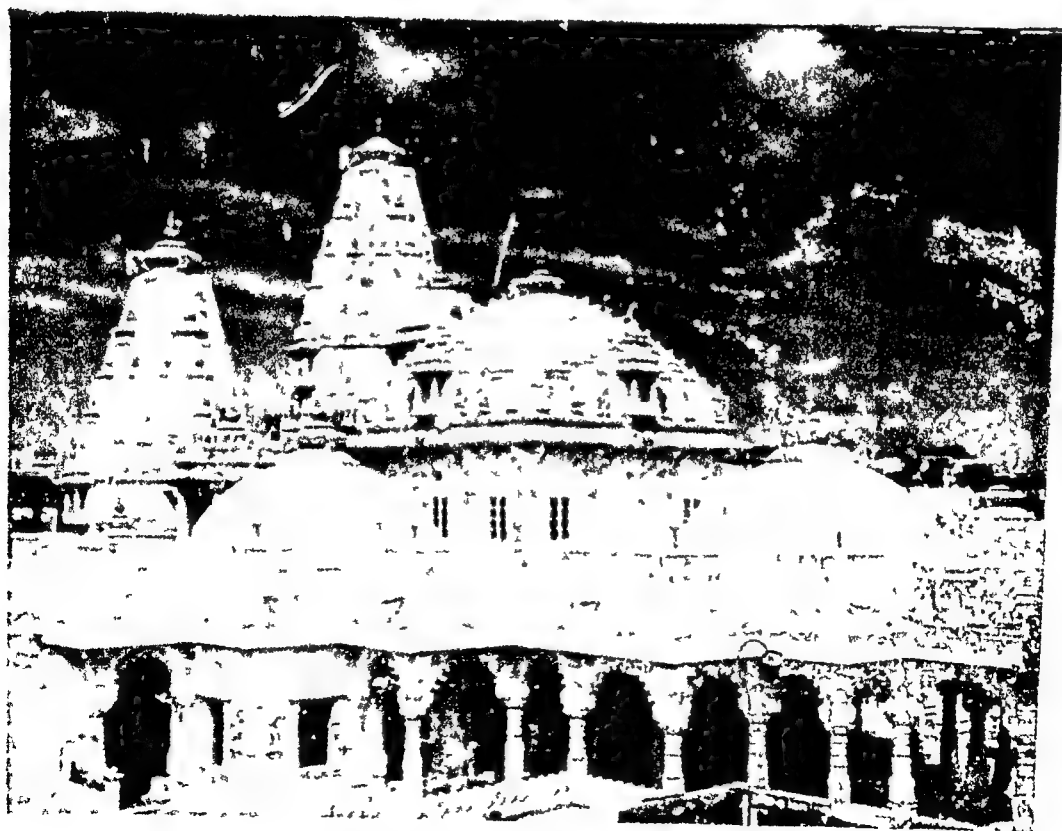
અથ જીર્ણોદ્ધારાધિકાર અ. ૨૨

શ્રીવિશ્વકર્મા કહે છે. લિંગ. પ્રાસાદ મઠ ઘરો અને જળાશ્રયો વાવ કુવા તળા-
 વના જીર્ણોદ્ધાર યથા વિધિ કરી કહું છું એક કે ત્રણ કે સર્વ દેવો અને દેવીઓના
 મંદિરો પડી ગયેલા હોય તેને પ્રાસાદ મઠ ને ઘરો ગણેશ. વ્યક્ત લીંગ કે (મુખલીંગ)
 અવ્યક્ત કે બાણલીંગના મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કરવો. પાષાણ કાષ્ટ ભીશ્ર કે કાષ્ટ પાષાણના
 અષ્ટ ધાતુના પ્રાસાદોના જીર્ણોદ્ધાર કરવો. અષ્ટ ધાતુ (સોહજ) તાંબા ચાંદીના કે સુવર્ણના
 રત્ન કે મણીના પ્રાસાદો કે લીંગ એ સર્વનો જીર્ણોદ્ધાર અધિક વાસ્તુ દ્રવ્યથી કરવાથી ઘણું પુણ્ય
 પ્રાપ્ત થાય છે શુભોત્તર. ઇંદુનું હોય તો પાષણનું; પાષણ હોયતો ધાતુનું એમ શુભોત્તર કરવું.
 મહત્તર જીર્ણ કરવું. ખવાઈ ગયેલું, ભાંગેલું, અગ્નીનો સ્પર્શ થયેલ હોય તો તેમજ તેનો
 સમુદ્ધાર કરવો. જીર્ણ વાસ્તુ દીગ્મુખ નષ્ટ છંદનું કે મર્મ સ્થાને હોય તો તેમજ તેનો
 સમુદ્ધાર કરવો. ખંડિત, ફાટેલું, ભાંગેલું, ચલીન થયેલું કે કોઈએ ઉથાપન કરેલ.
 પાડેલ હોય. અપવિત્ર કરેલું પાડેલું, જીર્ણ, અગ્નીથી દગ્ધ થયેલું હોય, તો પણ તેવા
 લીંગનો લેપ કરીને તેમજ સ્થીર સ્થાપનું લીંગ કઢી ઉથાપન ન કરવું વાયુથી કે દ્યુ-
 તથી. પાણીના ભરદાર પ્રવાહથી ભુપિત. કે ફાટેલું એવા કુષ્ટ દોષ લીંગને હોય તો
 પણ તેમાં ફરી સંસ્કાર કરી સ્થાપન કરવું જીર્ણોદ્ધાર કરવો. જો તેવા લીંગનો ત્યાગ કરવાથી
 અર્થ સ્થાપન કરનાર નર્કનો અધિકારી થાય.

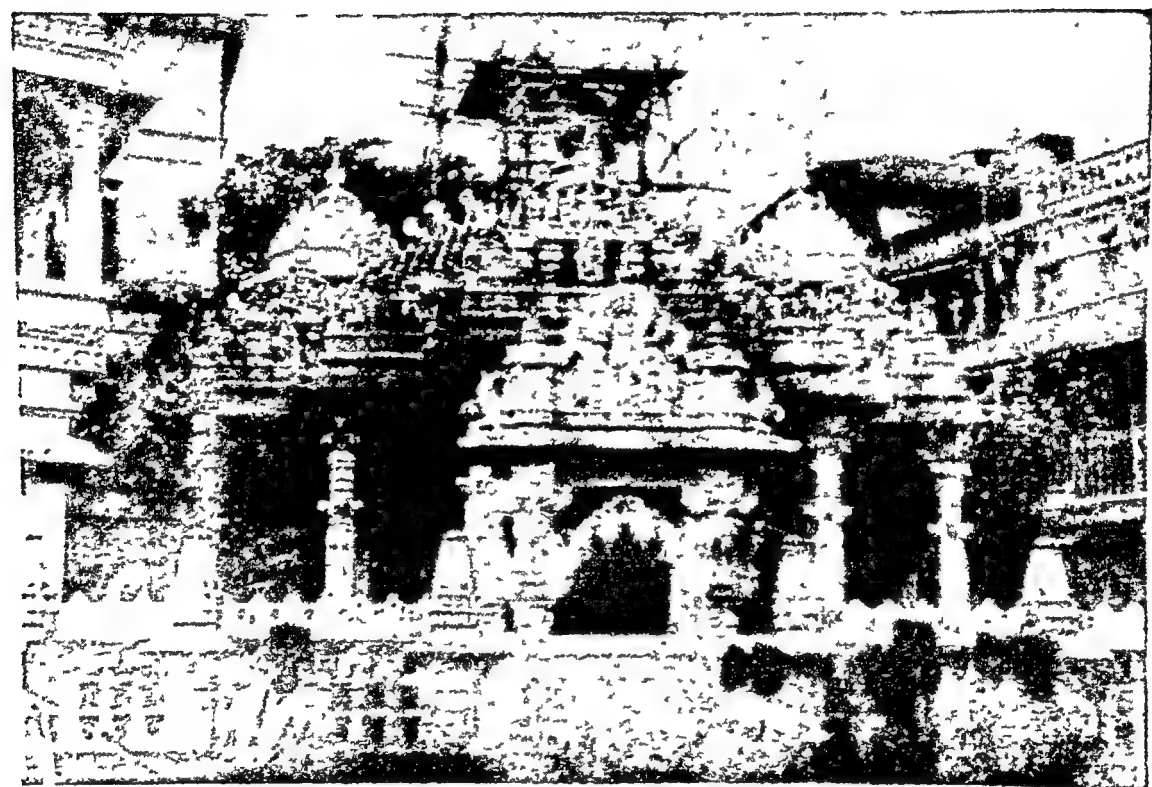
પ્રાસાદ જીર્ણ હોય તે મોટું કરે કે દ્વાર નાતું મોટું જીર્ણોદ્ધારમાં કરે તો યજમાન
 મૃત્યુ પામે. જીતું જે માન માપનું હોય તેવડું કરવું, દ્રવ્યાધિક કરવું પ્રમાણાધિક ન કરવું
 લીંગના આગળ કોઈ પુજાતા દેવ ન સ્થાપવા. જેમ સવારના સૂર્ય ઉગતા તારાનું તેજ નષ્ટ
 થાય છે. શિવ લીંગની સામે સિવાલય કરવું બ્રહ્માના સામે બ્રહ્માનું વિષ્ણુની સામે વિષ્ણુનું
 અને જીનની સામે જીન દેવ પરંતુ ચંડીકાના સામે માતૃકાઓ. યજ્ઞ ક્ષેત્રપાત્ર ભેરવના
 આગળ સ્વનાભિ પોતાપોતાની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવી. તેનું જ મંદિર-બાંધવું. દૃષ્ટિ
 વેધ થવા ન દેવો બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ સામસામા એક નાભીથી બેસારી શકાય તેમાં દોષ ન

સાંચી બૌદ્ધ સ્તૂપનું તોરણ

અભાસપાટણ નેન મંદિરનો મંડપ

સુબ્રહ્મણ્ય લાલબાગ હેતુ મંદિર રથપતિ લાલશંકર મો. સોમપુરા

જાણવો પરંતુ શિવના મંદિર આગળ અન્ય દેવતું મંદિર સ્થાપવું નહિ, તેથી મહાભય ઉપજવનારો દોષ ઉત્પન્ન થાય.

જન તીર્થ કરના મંદિર પાછળ, શીવ અને સૂર્યના મંદિર સામે, બ્રહ્મા અને વિષ્ણુના મંદિરની બાજુ પડખે ઘર ન કરવું, પરંતુ અંડી દેવીની તો ચારે તરફ નજીકમાં ઘર ન કરવું. ફરતુ તજી દેવું, પરંતુ પ્રસીદ્ધ રાજમાર્ગ હોય પ્રાકાર ગઢ-ફિલ્લોનું અંતર હોય તો અન્ય દેવો સ્થાપન કરવામાં કે ઘર કરવામાં દોષ ન જાણવો ૧૫ દીગમૂઢનો દોષ શિવ સૂર્ય અને જનાલયને જીર્ણોદ્ધારમાં લાગતો નથી. તેમજ જીર્ણોદ્ધાર કરતા આય નક્ષત્રાદિ ગણીતનો દોષ લાગતો નથી.

જેઠ લીંગથી હજાર હાથ સુધી, બાણ લીંગથી પાંચસો હાથ સુધી સ્વયંભુથી હજાર હાથ સુધી, શિવ તીર્થોદક પવિત્ર જાણવું.

દેવ પ્રદક્ષણા કહે છે દેવીને જોકે પ્રદક્ષણા, સસ્વતી લક્ષ્મીને ત્રણ, ગણેશને પાણ ત્રણ, સૂર્યને સાત, વિષ્ણુને ચાર; શિવને અર્ધી પ્રદક્ષણા. ફરવી, (પ્રનાલ જોળંગવી નહિ તેથી અર્ધી પ્રદક્ષણા કરવી) જનને સન્મુખ સ્તોત્ર મંત્રને પૂજ કરીને પાછા ફરતાં ભગવાનને પુંઠ ન બતાવતાં સન્મુખ (પાછા પગે ફરી) દ્વાર જોળંગી બહાર નીકળવું. દેવના સ્નાનનું શુદ્ધ માર્ગથી (ઢાંકેલથી) કાઢવું તેના પર થઈને શીવની પ્રદક્ષણા ન ફરવી. પ્રનાલ જોળંગવાથી પરભવના પુણ્ય હણાય છે. મરકત રત્ન, મુક્તાના, રત્નના, બાણલીંગ. વ્યક્ત (મુખવાળા) કે અવ્યક્ત લીંગનો પ્રાસાદો કરવા તેના પ્રમાણનો દોષ લાગતો નથી.

સો વર્ષ ઉપરના સ્થાપીત દેવો હોય કે મહા પુરુષોના હાથથી સ્થાપીત થયા હોય તે દોષ લાગતો નથી. લીંગ સ્કુટિત હોય તો પણ તે દેવની સાનિધ્યમાં સર્વ કાળમાં તેથી વેધ દોષ ન જાણવો ખંડીત મૂર્તિ કેને કહેવી? આસન.....વાહન. કે પીઠ કંઠણાદિ આલુષણ.....ખંડીત હોય તો દોષ ન જાણવો.....

મૂર્તિના અંગ ખંડીત થયા હોય તોજ તેનો ત્યાગ કરવો ધાતુના પ્રતિમાના અંગ ખંડીત થયા હોય તો તે અગ્ન્યાદિથી તપાવી જીર્ણોદ્ધાર કરવો અને તેના ફરી સંસ્કાર કરી તે મૂર્તિની પુનઃ સ્થાપના કરવામાં દોષ નથી.

મૂર્તિ કે પ્રાસાદ કરાવવામાં વાસ્તુ દ્રવ્યથી અધિક વાસ્તુ દ્રવ્યનું કરવાથી પુણ્યો પાજન થાય છે. આંદીથી દશગણ પુણ્યપ્રાપ્ત થાય છે. ત્રાંબાના સોગણ, અન્ય ધાતુથી અનંતગણ; ઈંટથી દશગણ કાષ્ઠથી સોગણ, પાષણથી હજારગણ; જો પ્રમાણે વાસ્તુ દ્રવ્યથી પુણ્યો-પાજન જીર્ણોદ્ધારમાં થાય છે.

નવ પ્રાસાદ કરાવનારને કરોડ ગણું અને જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાથી અનંતગણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેથી પ્રયત્ન કરીને જીર્ણોદ્ધાર કરાવવો.

ત્રિ પંચ સપ્ત હસ્તાન્તે ઉદકાન્નર શતશ્રુમં ।
તથા પ્રાચિ મિશાન મધ્યે વિમજે નવ ભાગત્ ।
વામે ત્રયં પરિત્યજે દક્ષિણે ચ ત્રયત્યનેત્ ॥ ૨૫ ॥

इति श्रीविश्वकर्मावतारे ज्ञानप्रकाश दोषार्णवे कीर्तिस्तंभाधिकारे त्रयोविंशति
तमोऽध्याय ॥ २३ ॥ अपूर्ण

અથ કીર્તિસ્તંભ અધ્યાય ૨૩

વિશ્વકર્મા કહે છે. હવે હું કીર્તિ સ્તંભના લક્ષણ કહું છું રાજધાનીનું શહેર તેના બુધણાર્થે. રાજાના વિજય સ્થળે વાવ, કુવા, સરોવર, કુંડ આદિ જળાશ્રયોના સ્થાને. સર્વ માનના લક્ષણ યુક્ત ધ્વજ રોપવી. ત્યાં કીર્તિ સ્તંભ ઉભો કરવો. શહેર, નગર, દુર્ગ ધ્વજ રોપવી—હાથીશાળાએ, સ્થ શાળાએ, ધ્વજ રોપવી. કંટક રૂપ શત્રુ પરના વિજય સ્થાને, મહારાજ્યની ધ્વજ રોપવી. જ્યાં જેવા સ્થાને અનેક આકાર રૂપની ધ્વજ રોપવી, રાજાના માન વલ્લભ પતાકા રોપવી. સંગ્રામ સ્થાને ગજના સાથે વસંતાદિ મહોત્સવાદિ સર્વ સ્થાને, નગર પુર ગ્રામ હોલિકામહોત્સવે. રાજાના નગર પ્રવેશ સ્થાને, નૃત્ય આદિ મહોત્સવ સ્થાને દીવ્ય વસ્ત્રોની પતાકા અને તોરણો ઉભા કરવા વાઘ ભવન=ચોધ-ડીયાના સ્થાને કોટ કીલ્લાએ ધ્વજ રોપવી. દુર્ગના કપિશિર્ષ=કંગરાના ત્રણ પાંચના અંતરે પતાકાઓ લગાવવી. પ્રતોડ્યાના સ્થાને, પ્રાકારકીલ્લા, સર્વ સ્થાને ધ્વજ માત્રા રાજાના કુળની સિદ્ધિ રૂપ કૈલાસ જેમ શોભતી ધ્વજ માત્રા, યુદ્ધ વિજય સ્થાને, પુષ્પ પ્રકાર ફરતા આઠ સોળ બત્રીશ એમ દીવ્ય વસ્ત્રોની પતાકાઓ રાખવી એમ ધ્વજ સ્તંભોને પતાકા રોપવી.

હવે કીર્તિ સ્તંભના હસ્ત પ્રમાણ કહે છે. ૧ જ્યંત, ૨ પ્રાપાખ્ય; ૩ કીર્તિનંદન ૪ મહોત્સવ, ૫ એક છત્રોદ્રવ. એમ પાંચ કીર્તિસ્તંભ કહ્યા છે એકવીશ હાથના જ્યંત નામે કીર્તિ સ્તંભ જાણવો તેત્રાવીશ ૪૩ હાથના ઉદ્ય માનનો પ્રાપેદ્ભવ. નામે સ્તંભ જાણવો, પાંસઠ હાથ ઉદ્ય માનનો કીર્તિનંદન નામે કીર્તિ સ્તંભ જાણવો. સત્યાશી ૮૭ હાથના ઉદ્યમાનનો મહોત્સવ કીર્તિના નામે કીર્તિ સ્તંભ જાણવો, એકસોને નવ હાથ ઉદ્ય માનનો એકછત્ર નામે કીર્તિસ્તંભ જાણવો એમ પાંચ મહાસ્તંભો મહારાજાના નગરે ઉભા કરવા. સ્તંભની બડાઈ ચોથા ભાગની નીચે અને ઉપર છઠ્ઠા ભાગની બડાઈનું માન રાખવું—ઉપરના માળના મધ્યમાં ત્રીજા ચોથા કે આઠમા ભૂમિ માળે. ઉપર છઠ્ઠા ભાગે ત્રીજા ભૂમિ માળે રાખવી ગોળ આકારના કરવો તે પર ઘંટા કળશ સાથે કરવી જમણી તરફ કીર્તિ પતાકા અને ડાબી તરફ કીર્તિ સ્તંભના અર્ધે...એમ. ત્રણ ભૂમિના માળનો કીર્તિસ્તંભ ધર્મકીર્તિ અને યશને દેનાર જાણવો કીર્તિસ્તંભને ફરતુ પીઠ બંધ કરવું તે પર મેળલા તેને કરવી દીગ્ધાલ, લોકપાલ, મહોત્સવના સ્થાને દેવ ચોસઠ દેવો..... એકવીશદેવોના સ્વરૂપો કરવા. માઠ ઉપર

ધ્વજ દંડ પતાકા મર્કટી સાથે કીર્તિ સ્તંભ એવી વીધીથી સ્થાપન કરવી.

ઇતિ કીર્તિ સ્તંભ લક્ષણ

૨ સરોવરના કાંઠે. મહાલયના સ્થાને. ધ્વજ સ્તંભો પાંચ નામના રોપવા ૧ આનંદ નવ હાથનો, ૨ દુહલિ ૧૧ હાથનો, ૩ કાન્ત તેર હાથનો, ૪ શ્રી મુખ પંદર હાથ, ૫ મનોહર સતર હાથનો ઉદય માનના સ્તંભો કરી તે ઉપર કળશ ધ્વજ દંડ. આદિ રોપવા

૩. વાવના દક્ષિણે દ્વારે ધ્વજ દંડ રોપવા એક બે કે ત્રણ હાથ ઉચું પીઠબંધ સુંદર બનાવવું. તે ધ્વજ દંડ, ત્રણ પાંચ સાત હાથ ઉદય માનનો કરી તે પર દીવ્ય કળશ સ્થાપન કરવો

૪ કુંડ ને પાણીના કુવા પાસે ધ્વજ સ્તંભ રોપવો. ત્રણ પાંચ સાત હાથને ઉદ કાન્તર શને () તે ધ્વજ દંડ કુંડની સૂચિના પૂર્વથી ઇશાન વચ્ચે નવમા ભાગે રોપવો ડાબી તરફ ત્રણ ભાગ તજીને જમણી તરફ ત્રણ ભાગતજીને ધ્વજ દંડ રોપવો.

ઇતિ શ્રી વિશ્વકર્માવતારે જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણીવે કીર્તિસ્તંભાધિકારે ત્રયોવિંશતિ તમે ધ્યાય. ॥ ૨૩ ॥

પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈ સોમપુરા શિલ્પ વિશારદે કરેલ સટીક લાખાનુવાદનો ત્રેવીશમો અધ્યાય ॥ ૨૩ ॥

અપૂર્ણ

दीपार्णव अ० ६ ॥ गर्भगृह प्रमाण ॥ राजस्थाननी प्रतोमांथी

विश्वकर्मा उवाच

गर्भगृह प्रमाणं च कथयामि यथार्थम् ।
 कुंभी कुंभ के ज्ञात्वा स्थंभ चैव तु उद्गमे ॥ १ ॥
 भरणी भरणकं ज्ञात्वा कणोताली तथा शिरं ।
 खुटछाद्यं सत्रेण कुर्यात् पटस्यपेटक ॥ २ ॥
 गर्भं व्यास पडांशेन सपादो सार्द्धं मेव च ।
 पादार्द्धे उदयं चैव ज्येष्ठ मध्य कन्यसं ॥ ३ ॥
 तदुदयं मष्ट भुक्तं भागे चैके न कुंभिका ।
 स्तंभ पंच सार्द्धेन भागार्द्धं भरणं भवेत् ॥ ४ ॥
 शरंच भाग मेकंतु सार्द्धपट समुल्यं ।
 गर्भं व्यासार्द्धं भानेन कुर्यात् यदा शिलोदयं ॥ ५ ॥
 दर्दरिका त्रय कर्तव्या पंच सप्तं मथोच्यते ।
 अन्येन व प्रकारेणे कुर्यात् गर्भगृहेष्टयं ॥ ६ ॥
 उदंस्वरं ततो वत्स कुंभकान्त ततो ज्ञय ।
 अर्धपादे त्रिभागे वा चतुर्विध उदंस्वरम् ॥ ७ ॥
 उदंस्वराद्धि प्रकर्तव्या गर्भस्यगृहभूमक ।
 द्वार विस्तार त्रीभागेन मध्ये भागे मंदारिकं ॥ ८ ॥
 वृत्त मंदारीकं कार्ये पञ्चमृणालसंयुतं ।
 मूलनासिकंयोर्मध्ये स्थापये च उदंस्वर ॥ ९ ॥
 मूलनासिकांत शाखायां समसूत्रविचक्षणं ।
 अर्धचंद्रं प्रवक्ष्यामि (ज्जिव्योक्तं) लक्षणान्वितं ॥ १० ॥
 द्वारस्य विस्तरार्धेन कर्तव्यं तस्य निर्गमं ।
 निर्गमं द्विण दीर्घं कारयेत् विचक्षणं ॥ ११ ॥
 क्षिभाग (हतव्य) ततो वृत्ते च भ्रामत ।
 शंखयुत समायुक्त पद्माकारलंकृता ॥ १२ ॥
 गगारकं याम्योत्तरे तस्या चैव तु पादया ।
 शंखनाभोद्भवा मध्ये गगारको मया निर्गत् ॥ १३ ॥
 यत्फलं अर्धचंद्रं सर्वकामफलं ब्रह्म ॥

इति श्री विश्वकर्मावतारे वास्तुविद्यायां ज्ञानप्रकाश दीपार्णवे गर्भगृहाधियारे

षष्ठमोऽध्याय ॥ ६ ॥

રાજસ્થાનની પ્રતનો દ્વારમાનનો અધ્યાય

વિશ્વકર્માકૃતે દીપાણ્વિનો છટ્ટો અધ્યાય

વિશ્વકર્મા કહે છે હવે હું ગર્ભગૃહનું ચથાર્થ પ્રમાણ કહું છું. ગર્ભગૃહની કુંભી મંડોવરનાં કુભાનાં સમસૂત્રે રાખવી સ્તંભ દોઢીયાના સમસૂત્રે ભરણુ કે પાળના થરે ભરણીના થરે કૂટ છાદ્ય અને પાટના સમસૂત્રે છબ્બુ રાખવું. ગર્ભગૃહનો પહોળાઈના છટ્ટાભાગના સવાયા દોઢા કે ચોથા ભાગે ઉપર ઉદય રાખવો તે શ્રેષ્ઠ મધ્યને કનિષ્ઠમાન જાણવું. ઉદય ઉભણીના આઠ (સાડા નવ) ભાગ કરવા એક ભાગ કુંભી-સાડા પાંચ ભાગ સ્તંભ-અરધા ભાગનું ભરણુ એક ભાગનું સરૂ એમ આઠ ભાગ અને દોઢ ભાગનો પાટ ભારવટ કરવો (કુલ સાડા નવ ભાગ.)

ગર્ભગૃહની પહોળાઈનું અર્ધ કલાડીયા ઘુમટની ઉચાઈ કરવી તે વિતાન ઘુમટમાં ત્રણ પાંચ સાત દાદરીના થરોથી ઢાંકવો એ રીતે ગર્ભગૃહનું માન જાણવું (૬)

ગર્ભગૃહનો ઉબરો કુંભી બરાબર સમસૂત્રે રાખવો તે પ્રથમ માન કુંભાની ઉચાઈથી અર્ધા ભાગે કે ત્રીજા ભાગે કે ચોથા ભાગે એમ ચારપ્રમાણથી ઉબરો ગાળવો.

દ્વારની પહોળાઈથી ત્રીજા ભાગે ગોળ માણું ઉબરાનું કરવું તે ગોળ માણું કમળ પદ્મથી શોભતું કરવું મૂળ પ્રાસાદના ફરકે ઉબરો રાખવો અને શાખાઓમાં પત્રશાખા મૂળ પ્રાસાદ ફરકે રાખવી.

હવે અર્ધચંદ્ર (શાખા દ્વાર)નું પ્રમાણ કહું છું દ્વારની પહોળાઈના અર્ધ ભાગે અર્ધચંદ્ર નીકળતો રાખવો દ્વાર વિસ્તારના ત્રીજા ભાગે અર્ધચંદ્ર ગોળ કરવો તેની એ બાજુ ડાબે જમણે ગગારા કરવા ગગારા શંખ પદ્મથી શોભતા કરવા. શંખના ગાળામાં ગગારકના વચ્ચે કમળદંડ કરવા એવો અર્ધ ચંદ્ર કરવાથી સર્વકામનાતું ફળ આપે છે.

ઇતિશ્રી વિશ્વકર્માવિતારે વાસ્તુવિદ્યાના જ્ઞાનપ્રકાશ દીપાણ્વિનો ગર્ભગૃહ અધિકારનો રાજસ્થાન પ્રતનો છટ્ટો અધ્યાય.

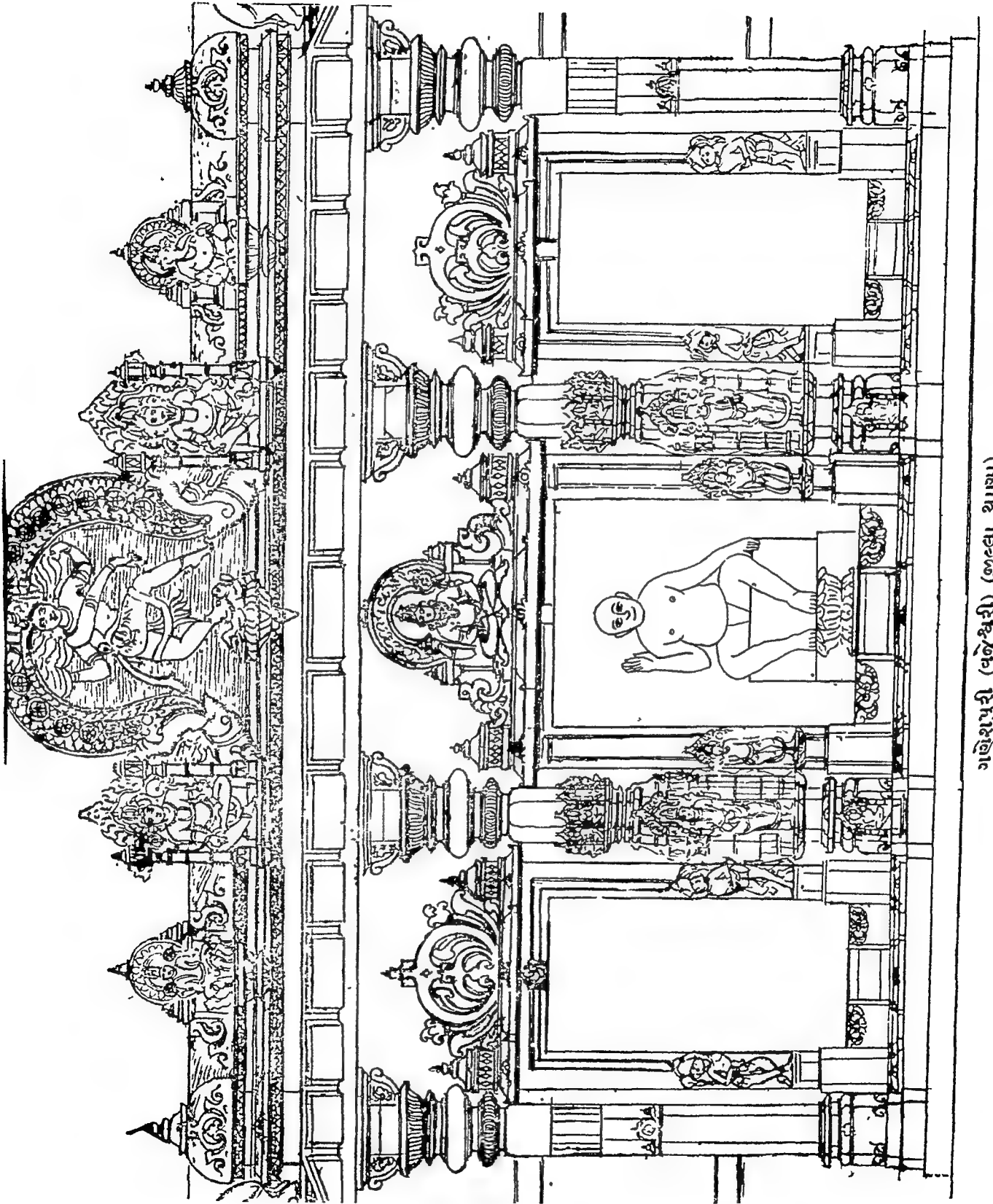
પદ્મશ્રી સ્થપતિ પ્રભાશંકર ઓઘડભાઈએ કરેલ ગર્ભગૃહાધ્યાયને સંટીક ભાષાનુવાદ.

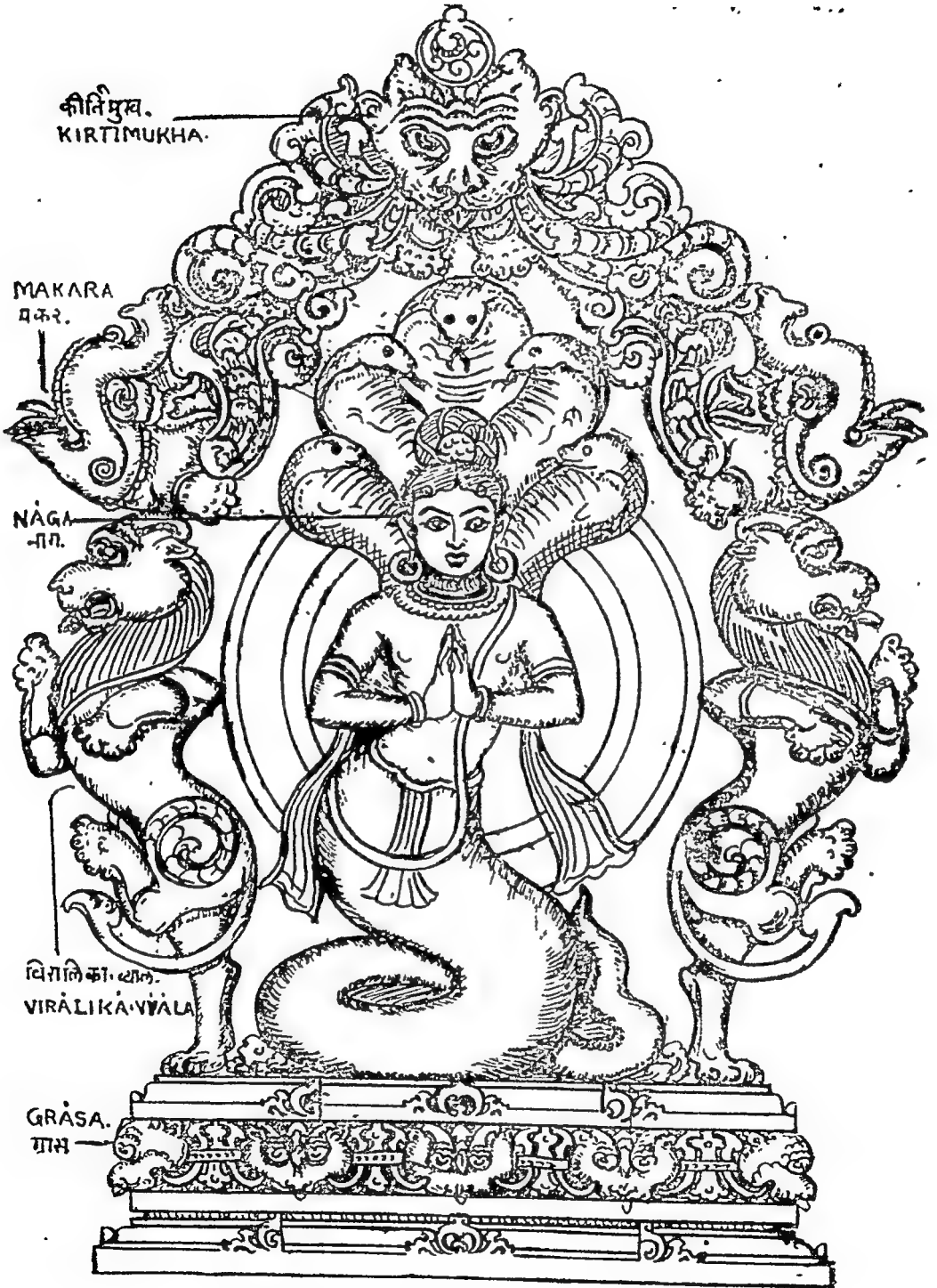
અપૂર્ણ

पद्मश्री प्रभाशंकर ओषडभाई सोमपुरा शिल्पविशारद द्वारा संपादित
शिल्प स्थापत्य के ग्रंथों के प्रकाशन

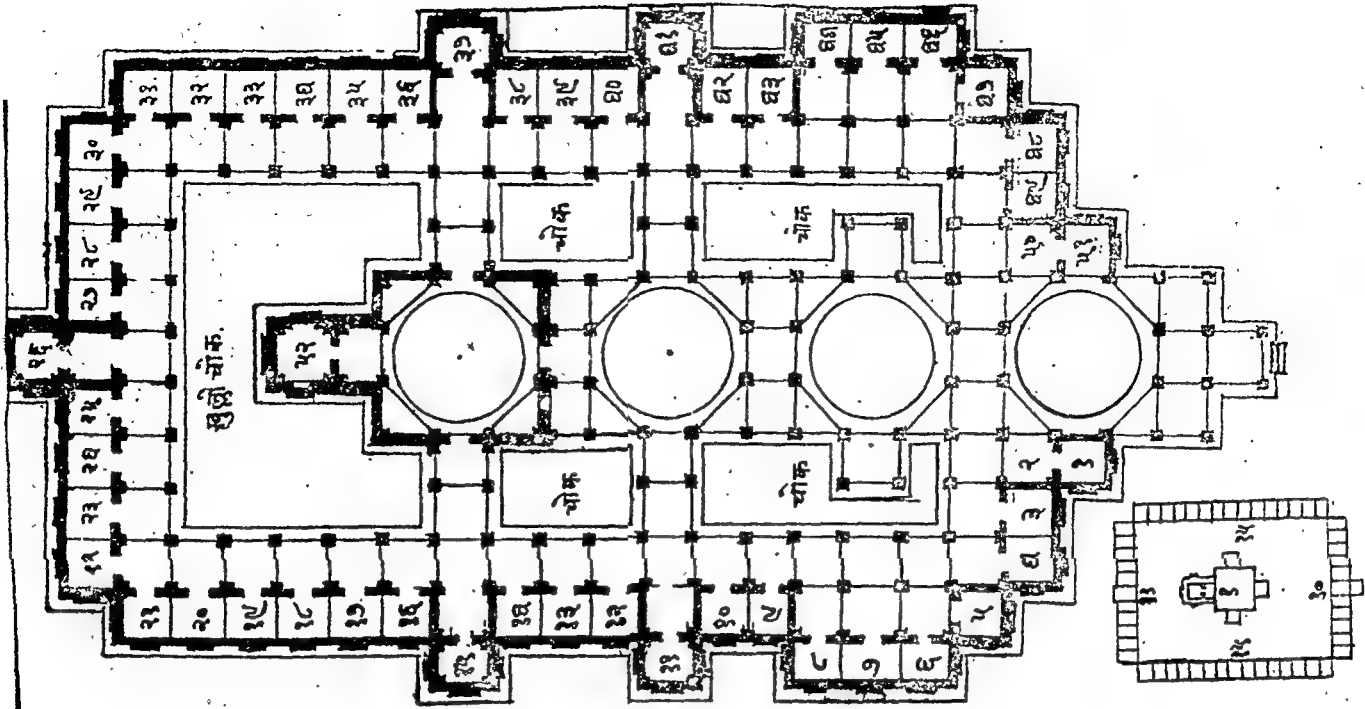
	रु.		रु.
१ दीपार्णव गुजराती अनुवाद	५०	११ चारतुकलानिधि	
३ दीपार्णव उत्तरार्ध गु. ,,	२५	Album of Indian Architecture Dis.	
३ क्षीरार्णव ,, हिन्दी अनुवाद	२५	१२ प्रतिमाकलानिधि	
४ प्रासाद तिलक गुज अ०	१५	Album of Hindu Iconography	
५ वास्तुसार गुज अ०	१५	१३ वास्तुतिलक संस्कृत अं. } In ४०	
६ प्रासादमंजरी गुज अ	७	१४ प्रासादमंजरी अं० } Prees २५	
७ प्रासादमंजरी हिन्दी अ	७	१५ वृक्षीर्णव	६०
८ वेधवास्तु प्रभाकर गु. ही. अ.	१२	१६ जंयपृच्छावास्तु शास्त्र } In ३५	
९ जीन दर्शन-शिल्प गुजराती	१२	१७ वास्तुविद्या } Prees ३५	
१० वास्तुनिघंटु (शब्दकाश) गुजराती	२५	१८ भारतीयदुर्गा विधान } सोमैया ३५	
		१९ भारतीयशिल्प संहिता } पण्डी. १२५	
		२० शिल्पवालावबोध	७

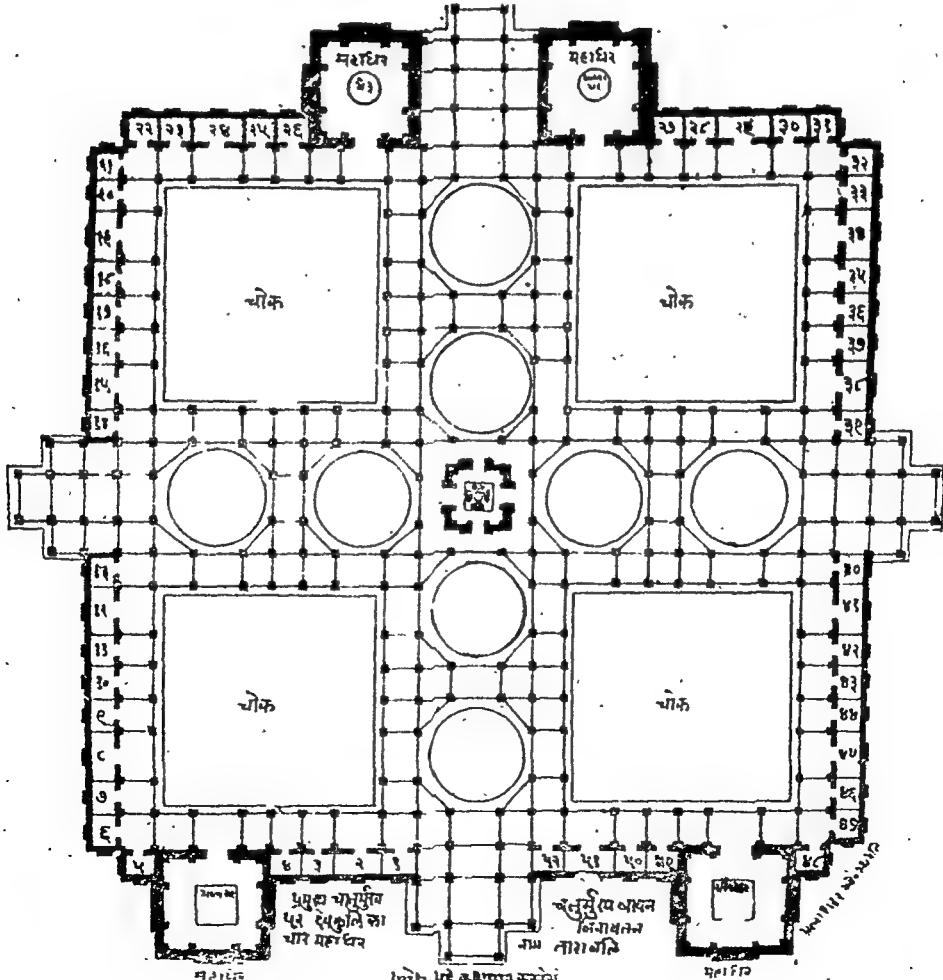

पञ्चशयः कीर्तिमुख, मकर, नाग, विरालिका, ग्रस

आयतन

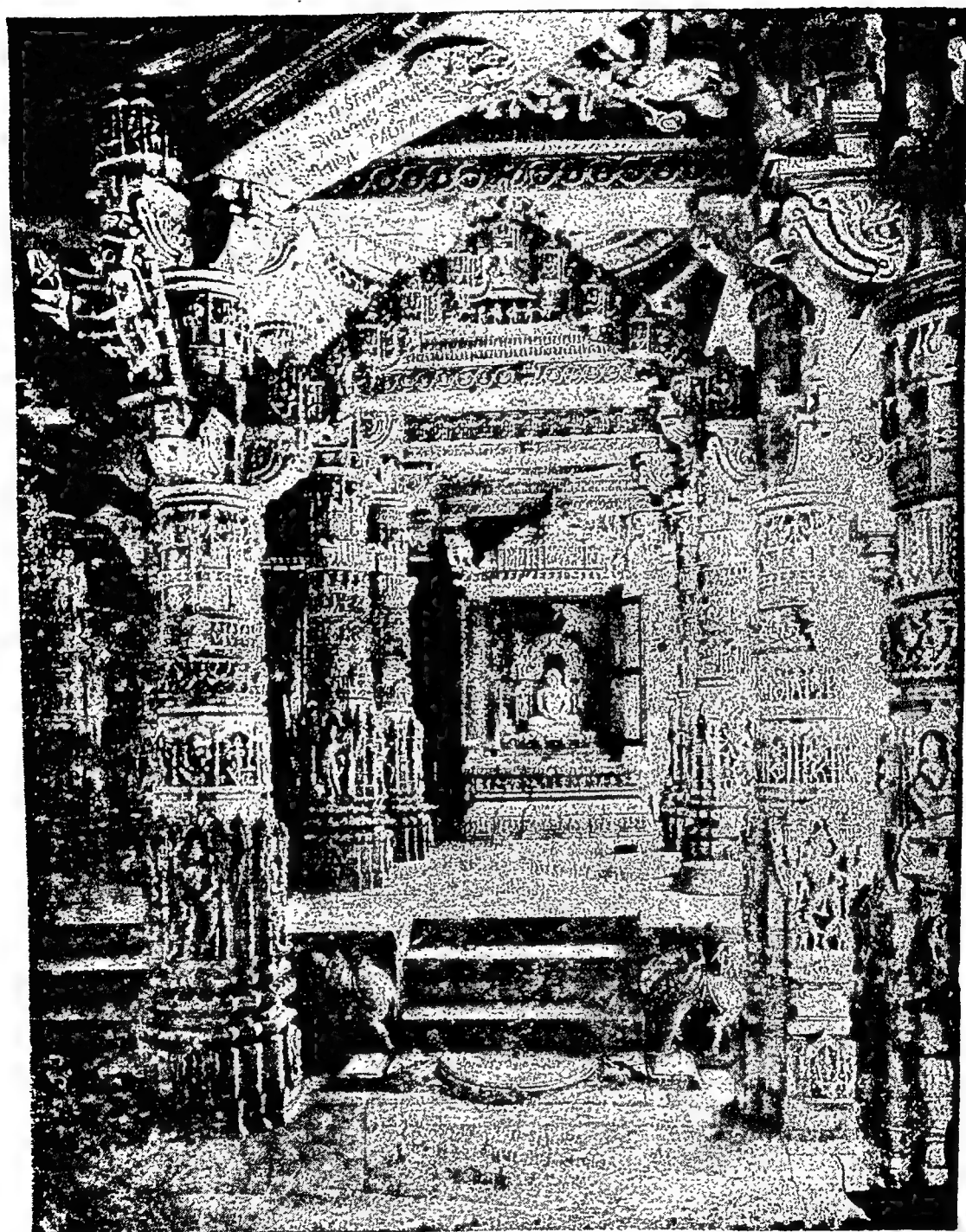

अनुसुच
आयतन

प्रयोग चोपुर्ण
प्रयोग चोपुर्ण
प्रयोग चोपुर्ण

अनुसुच
आयतन

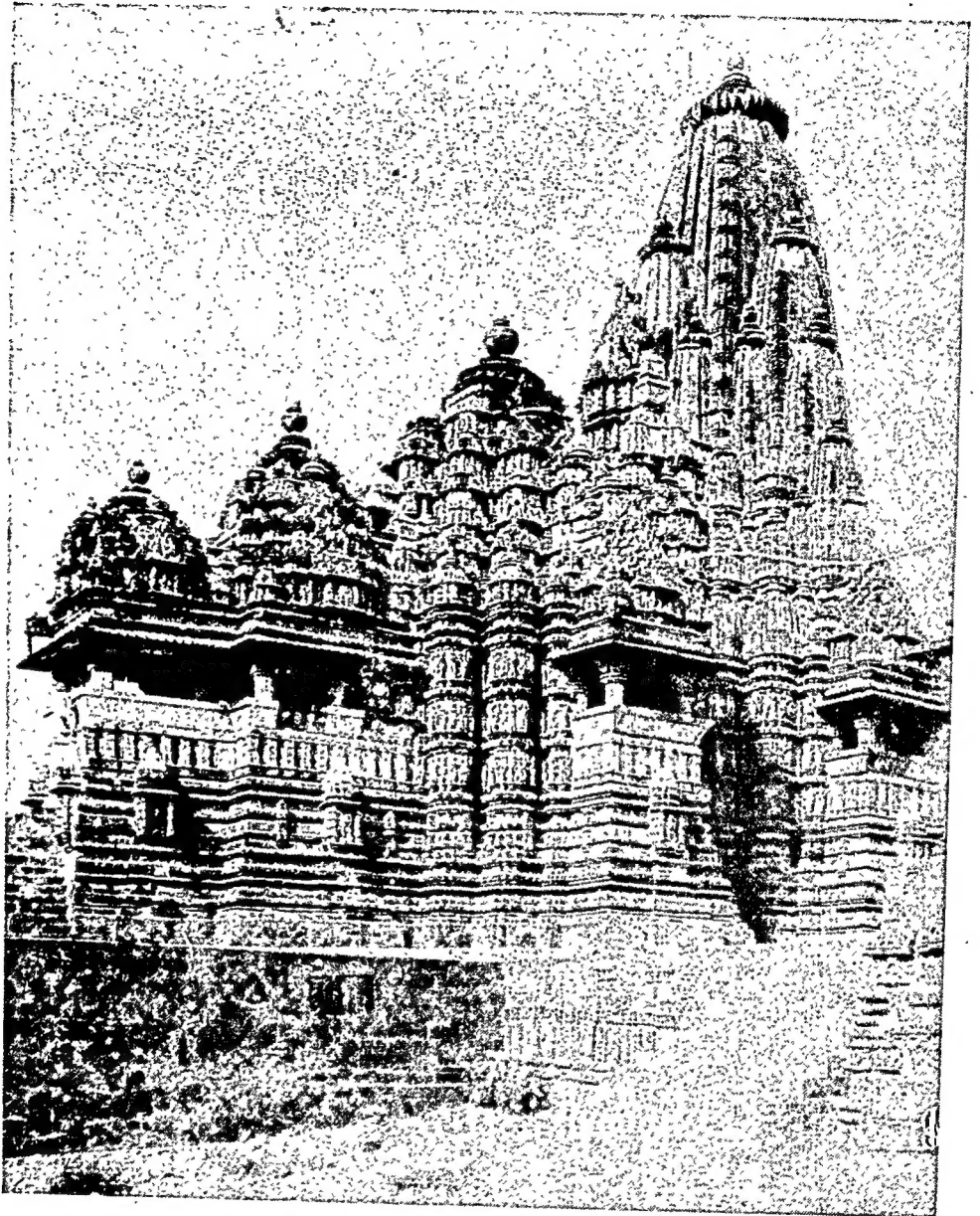
न चा (D3 तदा) मर्षत.

આપ્તુ મહિન્દના મંદિરનો મંડપ

આણ મહિન્દ્રા મંદિરનું દેવશાળાનું દાર

ਘਨ੍ਯੁ ਰਾਛੀ ਕੰਠ੍ਯੰ ਮਛਾਢੇਵਨੁੰ ਮੰਦਿਰ (ਮਧ੍ਯ-ਭ੍ਰੇਸ਼)

સંપાદક : પ્રભાશંકરભાઈ

શિલ્પવિશારદ શ્રી પ્રભાશંકરભાઈ જેવા કુશળ સ્થપતિએ શ્રી સોમનાથ મંદિરના નવ નિર્માણમાં પ્રાચિન ભારતની સમૃદ્ધ શિલ્પકલાને તેમણે સજીવ કરી છે. શિલ્પશાસ્ત્રનું ઉંડું જ્ઞાન મર્મ અને ક્રિયાત્મકજ્ઞાન શિલ્પતા ભારતના ગુપ્તસિદ્ધ સ્થપતિ શ્રી સોમપુરાણ ધરાવે છે.

સ્વ૦ ના૦ જામસાહેબ
સર દિગ્વિજયસિંહજી સાહેબ

શ્રી પ્રભાશંકર સોમપુરા ભારતીય સ્થાપત્ય શાસ્ત્રના ગણ્યા ગાંઠ્યા વિદ્વાનોમાંના એક છે. વાસ્તુશાસ્ત્રની પરિભાષીક તુલના કરવી કેવળ શ્રી સોમપુરાજી જેવા વિદ્વાનોના વસની વાત છે.

ડૉ. મોતીચંદ્ર M. A; P. H. D.

(લંડન)

ડાયરેક્ટર પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ યુઝીયમ-મુંબઈ

શ્રી સોમનાથજીની અજબ અસાધારણ રચનાના કાર્યના કુશળ શિલ્પરૂ મહોદય શ્રી પ્રભાશંકરજી ધન્યવાદને પાત્ર છે. શિલ્પ વિશારદના પદને યોગ્ય છે.

શ્રી જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્યજી

મહારાજ શ્રી દારકા-શારદાપીઠ

શ્રી પ્રભાશંકર જો. સોમપુરા આપણા ભારતના એક મુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિ અને શિલ્પના જ્ઞાતા છે. સ્થાપત્યના શાસ્ત્રીય અને ક્રિયાત્મક એમ ઉભય જ્ઞાન શ્રી સોમપુરાજીના રક્તમાં છે. વિખ્યાત સ્થપતિ કૃષ્ણમાં એમનો જન્મ થયેલો છે.

સ્વ૦ ડૉ. કનૈયાલાલ મા. મુનશી

ભૂતપૂર્વ ગવર્નર ઉત્તર પ્રદેશ

શ્રી પ્રભાશંકરજી પ્રાચિન ભારતીય સ્થાપત્યના એન્નેડ વિદ્વાન છે. તેઓની શુદ્ધિમતા, વિવેકશિલ્પતા, સર્વાધિક નિઃસ્પૃહતા અને નિર્લોભતાથી અમો પ્રભાવિત થયા છીએ. એવું માલુમ થાય છે કે પ્રાચિન કાલના કોઈ એક ગુપ્ત પુરૂષ જીવીત રહ્યા છે.

શ્રી ગોપાલ નેવટિયાજી

શ્રી પ્રભાશંકરજી પ્રાચિન મંદિર નિર્માણના ભારતના વિખ્યાત સ્થપતિ છે, પોતાની પ્રતિભાને સદુપયોગ વાસ્તુશાસ્ત્રોના ગ્રંથોમાં કરીને દેશ ઉપર ઉપકાર કરેલ છે.

સ્વ ડૉ. વાસુદેવશરણ

અમ્રવાલજી